

Лауреат Загальнонаціональної громадської акції “Флагмани освіти і науки України”

Психологія і суспільство

9 771810 213003

Індексується
Google Scholar,
Index Copernicus

Розміщений на платформах
НБУ ім. В. Вернадського,
“Наукова періодика
України” мережі УРАН

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

2019. — № 1 (75)

Рік видання 20-й

Заснований у 2000 році

Виходить чотири рази на рік

Головний редактор **ФУРМАН Анатолій Васильович**

<https://doi.org/10.35774/pis2019.01>

Передплатний індекс – 21985

ISSN 2523-4099 (Online), ISSN 1810-2131 (Print)

Свідоцтво про Державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15617–4089 ПР, видане 25 серпня 2009 року Міністерством юстиції України

Сторінки журналу в Інтернеті:

psm2000.ucoz.ua (інформаційна)

pis.tneuv.edu.ua (офіційна)

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

ψ **Проблеми
суспільствотворення**

ψ **Фундатори
українотворення**

ψ **Фундаментальні
дослідження**

ψ **Методологія як сфера
мислєдіяльності**

ψ **Професійне
методологування**

ψ **Теоретична психологія**

ψ **Історія психології**

ψ **Психософія**

ψ **Освітологія**

ψ **Теорія і технології
соціальної роботи**

ψ **Психодидактика**

ψ **Соціальна психологія**

ψ **Аксіопсихологія**

ψ **Психологія**

економічного життя

ψ **Психологія особистості**

ψ **Прикладна психологія**

ψ **Експериментальна психологія**

ψ **Психологічна практика**

ψ **Програмово-методичний
інструментарій**

Журнал входить до переліку наукових фахових видань України,
в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
у галузі психологічних наук
(Наказ МОН № 693 від 10 травня 2017 року)

Засновник та видавець:

Тернопільський національний економічний університет
(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 10 від 26 червня 2019 року)

Співвидавці:

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
Факультет психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Голова редакційної ради: **Андрій Крисоватий** (д. е. н., проф., Тернопільський національний економічний університет)
Шеф-редактор: **Володимир Мовчан** (д. е. н., проф.)
Головний редактор: **Анатолій В. Фурман** (д. психол. н., проф., Тернопільський національний економічний університет)
Заступники головного редактора: **Сергій Болтвінець** (д. психол. н., проф., Українська асоціація гіпнозу),
Оксана Фурман (д. психол. н., проф., Тернопільський національний економічний університет)
Відповідальний за випуск: **Юрій Москаль** (Тернопільський національний економічний університет)
Завідувачка редакцією: **Надія Колісник** (Тернопільський національний економічний університет)
Англомовні редактори: **Ірина Левандовська, Мар'яна Липка** (Тернопільський національний економічний університет)

Редакційна колегія:

Зіновія Карпенко (д. психол. н., проф., Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),
Юрій Максименко (д. психол. н., проф., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),
Віктор Москалень (д. психол. н., проф., Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),
Петро М'ясоїд (к. психол. н., доц., Полтавська спеціалізована школа-інтернат №2),
Віталій Панок (д. психол. н., проф., Український НМЦ практичної психології та соціальної роботи АПН України),
Олексій Подунін (д. психол. н., проф., Київський національний торговельно-економічний університет),
Мирослав Савчин (д. психол. н., проф., Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка),
Ольга Саннікова (д. психол. н., проф., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),
Віталій Татенко (д. психол. н., проф., Інститут соціальної та політичної психології НАПН України),
Михайло Томчук (д. психол. н., проф., Вінницька академія неперервної освіти),
Сергій Шандрук (д. психол. н., проф., Тернопільський національний економічний університет),
Наталія Шевченко (д. психол. н., проф., Запорізький національний університет),
Тетяна Щербан (д. психол. н., проф., Мукачівський державний університет),
Тамара Яценко (д. психол. н., проф., Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького),
В'єра Бачова (д. психол. н., проф., Інститут експериментальної психології АН Словачької Республіки),
Марина Гусельцева (д. психол. н., проф., Психологічний інститут РАО, Російська Федерація),
Райнер Клуве (д. психол. н., проф., Гамбурзький університет, Федеративна Республіка Німеччина),
Ігор Раку (д. психол. н., проф., Кишинівський державний педагогічний університет імені Іона Крянге, Республіка Молдова),
Роман Трач (д. психол. н., проф., Американська психологічна асоціація, Сполучені Штати Америки)

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

46011, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 9, к. 5,
телефони: (097) 442-75-95, (0352) 47-50-50 + (вн.) 10-179
електронна поштова скринька: a.furman@tneu.edu.ua

Онлайн версія розміщена у базах URAN (<http://journals.uran.ua/index.php/1810-2131>),
eTNEUIR (<http://dspace.tneu.edu.ua>), НБУВ (<http://www.nbuv.gov.ua>), THEU (<http://pis.tneu.edu.ua>)

ВИДАВЕЦЬ ТА ВИГОТОВЛЮВАЧ – ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(46004, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23 березня 2009 року
РОЗПОВСЮДЖЕННЯ – ВПЦ “ЕКОНОМІЧНА ДУМКА THEU” (46020, Україна, м. Тернопіль, вул. Бережанська, 2)

Здано до набору 12.02.19. Підписано до друку 26.06.19. Формат 84x108^{1/16}. Папір офсетний. Друк на дублікаторі.
Умов. друк. арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 14,4. Наклад 600 пр. Зам. № P004-19/1.
Ціна за передплатою Укрпошти 154 грн 15 к.

ЗМІСТ

Методологія як сфера мислєдїяльностї	5	<i>Михайло Бахтїн</i> До філософї вчинку
	35	<i>Вїктор Москалець</i> Функціонально-психологічна сутність свїдомостї як рамкової умови пізнання, методологування, вїри, мислення, дїяльностї
Соціальна психологія	52	<i>Ольга Глушко, Оксана Байєр</i> Цїннісний портрет українця, потенційно зацікавленого у психотерапїї
Психологія особистостї	60	<i>Іван Тїтов</i> Спїввїдношення свїтогляду їз структурними компонентами особистостї
	67	<i>Євген Карпенко</i> Аксіологічний зміст емоційного інтелекту як запорака конгруентного життєздїйснення особистостї
	74	<i>Арсєн Липка</i> Вїдповїдальність особистостї в контекстах життєвого шляху ї соціального повсякдення: психологічний аспект
Теорїя ї практика психотерапїї	83	<i>Сергїй Болтївець</i> Доктор Аарон Бєк: Україна – це країна кохання моїх батьків
	90	<i>Аарон Т. Бєк</i> Когнітивна терапїя депресїї: теоретична рефлексїя та особистї роздуми
	101	<i>Мирослава Гасюк, Роксолана Нєстєрак</i> Метод сугєстивної терапїї у реабїлітацїї хворих з їшемїчною хворобою серця та їнфаркту мїокарда
	109	<i>Ольга Флярковська</i> Бєзпєчна школа як трансфер психїчного здоров'я здобувача освїти
Психодїдактика	116	<i>Іван Данилюк, Ілля Ягїяєв</i> Школа виховання творчих здїбностєй В.А. Роменця: витоки успїху

TABLE OF CONTENT

Methodology as a sphere of mental activity	5	<i>Mikhail Bakhtin</i> Toward a philosophy of the act
	35	<i>Viktor Moskalets</i> Functional-psychological essence of consciousness as a framework condition of cognition, methodologization, faith, thinking, activity
Social psychology	52	<i>Olha Hlushko, Oksana Bayer</i> Valuable portrait of a Ukrainian who is potentially interested in psychotherapy
Psychology of personality	60	<i>Ivan Titov</i> A worldview ratio with the structural components of a personality
	67	<i>Yevhen Karpenko</i> Axiological content of emotional intelligence as a basis for congruent life fulfilment
	74	<i>Arsen Lypka</i> Personality's responsibility in the contexts of a life path and social everyday life: a psychological aspect
Theory and psychotherapy practice	83	<i>Serhii Boltivets</i> Dr. Aaron Beck: Ukraine is a country of my parents' love
	90	<i>Aaron T. Beck</i> Cognitive therapy for depression: theoretical reflection and personal thinkings
	101	<i>Myroslava Gasyuk, Roksolana Nesterak</i> Suggestive therapy method in the rehabilitation of patients with coronary heart disease and myocardial infarction
	109	<i>Olha Fliarkovska</i> Safe school as a transfer of mental health of education getter
Psychodidactics	116	<i>Ivan Danyiuk, Illya Yahiyayev</i> V. A. Romenets' school of creative abilities education: the origins of success

Методологія як сфера мислєдїяльностї

Переклад та опублікування здійснені на прохання Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (лист директора академіка М.Г. Жулинського за №130/124 від 11.06.2019 року)

<https://doi.org/10.2307/431748>

ДО ФІЛОСОФІЇ ВЧИНКУ

Михайло БАХТІН

УДК 111.6 : 159.923.2

Mikhail Bakhtin
TOWARD A PHILOSOPHY OF THE ACT

... Й естетична діяльність безсила опанувати моментом перебігу і відкритої подїєвостї буття, і її продукт у своєму змістовому наповненні не становить повно постале буття і долучається до нього у своєму існуванні через історичний акт дієвого естетичного інтуїювання. Й естетична інтуїція не вгадує єдиної подїєвостї, тому що образи її об'єктивовані, тобто у своєму змісті вилучені з дійсного єдиного становлення, не причетні до нього (вони унааявлені як момент живого і живодайної свідомостї споглядача).

Загальним моментом дискурсивного теоретичного мислення (природничо-наукового і філософського), історичного зображення-опису та естетичної інтуїції, важливим для нашого завдання, є наступне. Всі названі діяльності задають принципівий розкол між змістом-сенсом даного акту-діяльності та історичною дійсністю його буття, його дійсною єдиною пережиттєвістю, внаслідок чого цей акт втрачає свою ціннісну єдність живого становлення і самовизначення. Істинно реальний, причетний до єдиного буття-події тільки цей акт у його цілому, тільки він живий, повністю [?] і безвихідно є, стає, здійснюється, він – доконче живий учасник співбуття-буття, [адже саме] він задіяний до єдиничної єдності плинного буття, але ця причетність не проникає у його змістовно-сенсову сторону, яка претендує самовизначитися сповна й остаточно у єдності тїєї чи іншої смислосенсової сфери: науки, мистецтва, історії, а ці об'єктивні ца-

рини, крім приєднувального їх акту, в своєму смисловому вимірі нереальні, як це було показано нами. І в результаті постають один проти одного два світи, абсолютно не поєднувані і не проникні один для одного: *світ культури і світ життя*, [себто] єдиний світ, у якому ми творимо, пізнаємо, споглядаємо, жили і вмираємо; світ, у якому об'єктивується акт нашої діяльності, і світ, у якому цей акт одного разу справді протікає, здійснюється. Акт нашої діяльності, нашого переживання, як дволикій Янус, дивиться у різні боки: в об'єктивну єдність культурної сфери і в неповторну єдиничність перечуленого життя, але немає єдиного й неповторного плану, де обидва образи взаємно себе визначали б відносно однієї унікальної єдності. Цією непересічною єдністю і може бути тільки єдина подія здійснюваного буття, все теоретичне та естетичне має бути визначено як його момент, звісно, вже не в теоретичних та естетичних термінах. Акт повинен здобути єдиний план, щоб рефлексувати себе в обидві сторони: у звичному сенсі й у своєму бутті, досягнути єдності двосторонньої відповідальності і за своє утримання (спеціальна відповідальність) і за своє буття (моральна), причому спеціальна відповідальність має бути долученим моментом єдиної й неповторної моральної відповідальності. Тільки таким шляхом могла б бути подолана ганєбна незлитість і невзаємопрониклість культури і життя.

Кожна моя думка з її змістовленням є мій індивідуально відповідальний учинок, один з учинків, із яких складається все моє єдине життя як суцільне вчинення, бо все життя загалом може бути розглянуте як деякий складний учинок: я вчиняю всім своїм життям, кожний окремий акт і переживання становлять момент мого життя-вчинення. Ця думка, як учинок, цільна: і смисловий зміст її, і факт її наявності в моїй дійсній свідомості неповторної людини, абсолютно визначеної і в певний час, і за певних умов, тобто вся конкретна історичність її звершення, обидва ці моменти, і смислосенсовий та індивідуально-історичний (фактичний) – єдині й неподільні в оцінці її [думки] як мого відповідального вчинку. Але можна взяти абстрактно її змістовно-сенсовий момент, себто думку як загальнозначущє судження. Для цієї смислової сторони абсолютно байдужий індивідуально-історичний аспект: автор, час, умови і моральна цільність його життя – це загальнозначущє судження відноситься до концептуальної єдності відповідної теоретичної сфери, і місце у цій єдності цілком вичерпно визначає її вагомість. Оцінка думки як індивідуального вчинку враховує й охоплює у собі момент теоретичної значущості думки-судження повністю; [тому] оцінка важливості судження – неодмінний момент у складі вчинку, хоча ним ще не вичерпуваний. Однак саме для теоретичної значущості судження абсолютно байдужим є момент індивідуально-історичний, перетворення судження у відповідальний учинок його автора. Мене, дійсно мислячого і відповідального за акт мого мислення, немає в теоретично цінному судженні. Останнє у всіх своїх моментах непроникно для моєї індивідуальної відповідальної активності. Які б фрагменти ми не розрізняли в теоретично значимому судженні: форму (категорії синтезу) і зміст (матерію, досвідну і чуттєву даність), предмет і зміст, вагомість усіх цих моментів абсолютно непряма для миті індивідуального акту-вчинку того, хто мислить.

Спроба помислити зобов'язаність як вищу формальну категорію (твердження-заперечення Ріккерта) заснована на непорозумінні. Обов'язковість може обґрунтувати дійсну наявність саме цього судження і саме в моїй свідомості за даних [окремих] умов, тобто [констатувати] історичну конкретність індивідуального факту, але не теоретичну в собі істинність судження. Момент теоретичної істинності потрібний, щоб судження для мене було тим, що зобов'язує, хоча цього й недостатньо; істинне судження тим самим не становить ще

належного вчинку мислення. Я дозволю собі дещо різку аналогію: бездоганна технічна правильність учинку ще не вирішує питання про його моральну цінність. Теоретична істинність технічна стосовно повинності. Якби повинність була формальним фрагментом судження, то не було б розриву між життям і культурою-творчістю, між актом-учинком, моментом єдності контексту мого єдиного життя і смислосенсовим наповненням судження, миттю того чи іншого об'єктивного теоретичного світу науки, а це означало б, що був би єдиний і неповторний контекст і пізнання та життя, і культури й життя, чого, звісно, немає. Утвердження судження як істинного є віднесення його до деякої теоретичної цілісності, яка, проте, зовсім не становить унікальну історичну єдність мого життя.

Не має сенсу говорити про якусь спеціальну теоретичну зобов'язаність: оскільки я мислю, я повинен мислити істинно, істинність – повинність мислення. Чи справді самій істинності притаманний момент обов'язковості? Зобов'язаність виникає лише у співвіднесенні істини (у собі значущій) з нашим достеменним актом пізнання, і ця мить віднесення є історично єдиний момент, завжди індивідуальний учинок, що абсолютно не зачіпає об'єктивної теоретичної значущості судження, вчинок, оцінюваний і розсудливий у цілісному контексті неповторного дійсного життя суб'єкта. Для зобов'язаності мало однієї істинності, але й зворотний акт суб'єкта, що виходить із середини, акт визнати в істинності покладання відповідальності, [причому] цей акт зовсім не проникає у теоретичний світ й у значимість судження. Чому, оскільки я мислю, я повинен мислити істинно? З теоретично-пізнавального визначення істинності аж ніяк не впливає її обов'язковість, цей момент зовсім не міститься у її розкриванні і не може бути виведений звідти; він може бути тільки ззовні привнесений і припнутий (Гусерль). Узагалі жодне теоретичне визначення і положення не може містити у собі момент повинності, та й він невиводимий із нього. Немає естетичного, наукового і поруч з ними етичного зобов'язання, але є лише естетично, теоретично, соціально значуще, причому до цього може приєднатися та обов'язковість, для якої всі ці значущості технічні. Вказане положення набуває своєї вагомості в естетичній, науковій, соціологічній єдності: прийнята зобов'язаність [перебуває] у єдиності мого унікального відповідального життя. Взагалі, і це буде нами детально розвинуто далі, не можна говорити ні про які моральні, етичні

норми, про певне змістовлене зобов'язання. [Будь-яка] повинність не має певного і спеціально теоретичного змісту. На все змістовно значуще вона може зійти, але жодне теоретичне положення не містить у своєму змісті моменту обов'язковості й не обґрунтовується ним. Немає наукової, естетичної та іншої повинності, та й немає і спеціально етичного зобов'язання у сенсі сукупності певних змістовних норм, усе важливе з боку своєї значущості обґрунтовує різні спеціальні дисципліни, [тоді як] для етики нічого не залишається (так звані етичні норми – суть головним чином соціальні положення, і коли будуть узаasadнені відповідні соціальні науки, то вони будуть долучені туди). Зобов'язаність – це своєрідна категорія вчинення-вчинку (а все, навіть думка і почуття, є мій учинок), яке зорієнтування свідомості, структура якого й буде нами феноменологічно розкрита. Немає однозначно визначених і в собі значущих моральних норм, але існує моральний суб'єкт з певною структурою (звісно, не психологічною чи фізичною), на якого й доводиться покластися: він буде знати, *що і коли* виявиться морально належним, точніше кажучи, взагалі належно мусить бути (бо немає спеціально моральної обов'язковості).

І це тому, що моя відповідальна активність не проникає у змістовно-смісловий аспект судження, імовірно суперечить тому, що форма судження, трансцендентний момент у складі судження становить момент активності нашого розуму і що категорії синтезу створені нами. Ми забули коперніканське діяння Канта. Проте чи дійсно трансцендентна активність є історично індивідуальна активність мого вчинку, за яку я особисто відповідальний. Ніхто, звичайно, не стане стверджувати щось подібне. Виявлення апріорно трансцендентного складника в нашому пізнанні не відкрило виходу зсередини пізнання, тобто із його змістовно-сміслового боку в історично індивідуальний дійсний пізнавальний акт, не здолало їх роз'єднаності та взаємної непроникності, й [відтак] для цієї трансцендентної активності довелося вигадати суто теоретичний, історично недійсний суб'єкт, свідомість узагалі, наукову свідомість, гносеологічний суб'єкт. Але очевидно, що цей теоретичний суб'єкт повинен був щоразу втілюватися в деякій реальній, дійсній, мислячій людині, щоб долучитися з усім іманентним їй світом буття як предмета його пізнання до справжнього, історично подієвого буття лише як момент його.

Отже, оскільки ми відриваємо судження від єдності історично дійсного акту-вчинку його

здійснення і відносимо в ту чи іншу теоретичну єдність, зсередини його змістовно-сміслового боку немає виходу в повинність і в достеменну єдину подію буття. Всі спроби подолати дуалізм пізнання і життя, думки та однієї конкретної дійсності зсередини теоретичного пізнання абсолютно безнадійні. Відірвавши змістовно-смісловий аспект пізнання від історичного акту його здійснення, ми тільки шляхом стрибка можемо з нього вийти в обов'язковість, шукати справжній пізнавальний акт-учинок у відірваному від нього смислому змістовленні – те ж саме, що підняти самого себе за волосся. Відстороненим змістом пізнавального акту оволодіває іманентна йому законність, за якою він і розвивається немов би мимоволі. Оскільки ми увійшли в нього, себто вчинили акт відвернення, ми вже [потрапили] під владу його автономної законності, точніше, нас просто немає в ньому як індивідуально відповідально активних. Подібно світу техніки, який знає свій іманентний закон, котрому й підпорядковується у своєму нестримному розвитку, незважаючи на те, що вже давно відійшов від осмислення його культурної мети і може спричинити зло, а не добро, так за своїм внутрішнім законом вдосконалюються знаряддя, стаючи страшною, згубною і руйнівною силою із первинного засобу розумного захисту. Страшне все технічне, відірване від неповторної єдності і віддане на волю іманентного закону свого розвитку, воно може час від часу вриватися у цю унікальну цілісність життя як безвідповідально страшна і руйнівна сила.

Оскільки абстрактно-теоретичний самозаконний світ, будучи принципово чужим живій органічній історичності, залишається у своїх межах, його автономія виправдана і непорушна, [тому] виправдані й такі філософські спеціальні дисципліни, як логіка, теорія пізнання, психологія пізнання, філософська біологія, які намагаються розкрити, саме теоретично, тобто в абстрактно пізнавальний спосіб, побудову ідеально пізнаваного світу і його принципи. Але світ як предмет теоретичного пізнання прагне видати себе за весь світ загалом, не тільки за абстрактно єдине, але й конкретно одиничне буття у його можливому цілому, себто теоретичне пізнання намагається вибудувати першу філософію (*prima philosophia*) або у формі гносеології, або [нерозбірливо] біологічних, фізичних та інших різновидів [знання]. Було б абсолютно несправедливо думати, що це переважальна тенденція в історії філософії – це специфічна особливість нового часу, можна сказати тільки XIX і XX ст.

Присутнє мислення переважає в усіх великих системах філософії, усвідомлено і чітко (особливо в середні віки) чи несвідомо і замасковано (у системах XIX і XX ст.). Спостерігається своєрідне злегчення самого терміна “буття”, “дійсність”. Класичний кантовський приклад проти онтологічного аргументу [?], що сто талерів дійсних нерівні ста талерами тільки мислимим, перестав бути переконливим; і справді, історично раз на раз у визначеній мною єдиним чином дійсності незрівнянно важче, але виважене на теоретичних вагах, хоча б і з додатком абстрактно-логічного констатування його емпіричного уявлення, у відриві від його історично ціннісної єдиності, чи насправді виявиться важче тільки мислимого? Єдине історично дійсне буття більше і важче доведеного буття теоретичної науки, проте цю відмінність у вагомості, очевидну для живої й повної переживань свідомості, не можна визначити в теоретичних категоріях.

Абстрагований від акту-вчинку смисловий зміст можна вмістити у якусь... [нерозбірливо] і єдине буття, але, звісно, це не загальне буття, в якому ми живемо і помираємо, у якому протікає наш відповідальний учинок, воно принципово чуже живій історичності. У світ побудов теоретичної свідомості у відриві від відповідально індивідуального історичного акту я не можу долучити себе дійсного і своє життя як момент його, що потрібно, якщо це – увесь світ, усе буття (принципово, в завданні, все, тобто систематично, причому сама система теоретичного буття, звичайно, може залишатися відкритою). Ми опинилися б там визначеними, зумовленими, минулими [?] і завершеними, сутнісно не живучими, ми відкинули б себе із життя як відповідального ризикованого відкритого становлення-вчинку в індиферентне, принципово готове і завершене теоретичне буття (незавершене і задане лише у процесі пізнання, але задане саме як дане). Ясно, що це можна зробити тільки за умови відволікання від абсолютно довільного (відповідально довільного), абсолютно нового, творимого, прийдешнього у вчинку, себто саме від того, чим живий учинок. Ніяка практична орієнтація мого життя в теоретичному світі неможлива, в ньому не можна жити, відповідально вчиняти, в ньому я непотрібен, у ньому мене принципово немає. Теоретичний світ отриманий у категоричному відстороненні від факту мого єдиного буття і морального сенсу цього факту, “як якби мене не було”, і це поняття буття, для якого байдужий центральний для мене факт моєї єдиної дійсної причетності

до буття (і “я єсь”) принципово не може нічого додати і відняти в ньому, в своєму розумінні і значенні залишаючись рівним собі і тотожним, є я чи мене немає, не може визначити моє життя як відповідальне вчинення, не може дати ніяких критеріїв для життя практики, життя вчинку, [адже] не в ньому я живу, і якби воно було єдиним, мене б не було.

Звичайно, найменше звідси слідує правота якого б то не було релятивізму, який заперечує автономність істини і намагається зробити її чимось відносним і зумовленим, чужедушним їй життєво практичним чи іншим моментом саме у її істинності. За нашого погляду автономність істини, її методична чистота і самовизначеність уповні зберігаються: саме за умови своєї чистоти вона і може бути відповідально причетна до буття-події, [натомість] відносна зсередини самої себе істина не потрібна життю-події. Значущість істини самотяжє, [вона] абсолютна і вічна, й відповідальний учинок пізнання враховує цю особливість її, цю її сутність. Вагомість того чи іншого теоретичного положення абсолютно не залежить від того, пізнане воно кимось чи не пізнане. Закони Ньютона були в собі значущі і до їх відкриття Ньютоном, і не це відкриття зробило їх уперше важливими, але не було цих істин як пізнаних, долучених до єдиного з моментів буття-події, і це істотно значуще, саме в цьому [полягає] сенс учинку, який їх пізнає. Вкрай неправильним було б уявлення, що ці вічні у собі істини існували раніше, до їх відкриття Ньютоном, так само як Америка існувала до її відкриття Колумбом; вічність істини не може бути протиставлена нашій тимчасовості – як нескінченна тривалість, для якої увесь наш час є лише моментом, відрізком.

Минущість дійсної історичності буття є лише момент абстрактно пізнаної історичності; абстрактна мить позачасової значущості істини може бути протиставлена лише абстрактній миті непостійності предмета історичного пізнання, але все це протиставлення не виходить за межі теоретичного світу й тільки в ньому має сенс і значущість. Однак позачасова актуальність усього теоретичного світу істини цілком укладається в дійсну історичність буття-події. Звісно, вміщує не тимчасово чи просторово (все це – суть абстрактні моменти), але як збагачувальна його миттєвість. Тільки буття пізнання в умоглядно наукових категоріях принципово чуже все тому ж теоретично (абстрактно) пізаному змісту, дійсний акт пізнання не зсередини його умоглядно уявному продукту (тобто зсередини загальнозначущого

судження), але як відповідальний учинок задіює всяку позачасову значущість до єдиного буття-події. І все ж звичайне протиставлення вічної істини і нашої поганої тимчасовості має не теоретичний сенс; це положення містить у собі деякий ціннісний посмак й отримує емоційно-вольове відлуння: ось вічна істина (і це добре) – ось наше минуле ганебне тимчасове життя (і це погано). Проте тут ми маємо випадок присутнього мислення, яке прагне здолати свою даність заради заданості і яке витримане в покальонному тоні; але ця причетність мислення протікає саме в нами прийнятій архітектоніці буття-події. Така концепція Платона.

Ще більш примітивним теоретизмом є спроба долучити світ теоретичного пізнання до єдиного буття як буття психічного. Психічне буття – абстрактний продукт теоретичного мислення, і найменше допустимо мислити акт-учинок живого мислення як психічний процес і потім як задіяння його до теоретичного буття з усім його змістом. Психічне буття такий же умоглядний продукт, як і трансцендентна значущість. Тут ми впадаємо вже у суто теоретично вагому безглуздість: великий теоретичний світ (світ як предмет сукупності наук, усього теоретичного пізнання) ми перетворюємо на момент маленького теоретичного засвіту психічного буття (як предмета психологічного пізнання). Оскільки психологія, залишаючись у своїх кордонах, знає пізнання тільки як психічний процес і переводить на мову психічного буття як змістовно-смісловий фрагмент пізнавального акту, так і індивідуальну відповідальність його звершення-вчинку, то вона має рацію, адже претендує бути філософським пізнанням і видає свою психологічну транскрипцію за дійсно єдине буття, не допускаючи поруч із собою настільки ж правомірну трансцендентно-логічну транскрипцію, [тому] вона робить грубу – і чисто теоретично, і філософсько-практично – помилку.

Найменше у житті-вчинку я маю справу із психічним буттям (за винятком того випадку, коли я вчиняю як теоретик-психолог). Можна подумати, але аж ніяк не здійснити спробу, відповідально і продуктивно вчиняючи в математиці, скажімо працюючи над якою-небудь теоремою, оперувати з математичним поняттям як із психічним буттям; робота вчинку [тут] зазвичай не здійсниться: вчинок розвивається і живе не у психічному світі. Коли я працюю над теоремою, то спрямований на її зміст, який відповідально долучаю до пізнаного буття (достеменно мета науки), і рівно нічого не знаю і не повинен знати про можливу психо-

логічну транскрипцію цього мого дійсного відповідального вчинку, хоча ця транскрипція для психолога, з погляду його цілей, є [не-розбірливо] правильною.

Подібним теоретизмом також є спроби долучити теоретичне пізнання до єдиного життя, помисленого в біологічних, економічних та інших категоріях, тобто [підтримати] всі спроби прагматизму в усіх його видах. Усюди тут одна теорія стає моментом іншої теорії, а не складником дійсного буття-події. Потрібно збагатити теорію не так теоретичною побудовою поміркованим [?] життям, а насправді здійснюваним з моральних позицій подієво-буттєво-практичним розумом, і це відповідально виконується кожним, хто пізнає, оскільки він бере відповідальність за окремий сукупний акт свого пізнання, себто тому що пізнавальний акт як мій учинок входить з усім своїм змістом у єдність моєї відповідальності, у якому і яким я реально живу-сподіюю. Всі спроби зсередини теоретичного світу пробитися в дійсне буття-подію безнадійні; не можна розімкнути теоретично пізнаний світ зсередини самого пізнання [й піднятися] до справжнього неповторного світу. Але з акту-вчинку, а не з його теоретичної транскрипції є вихід у його смисловий зміст, який цілком приймається і наповнюється зсередини цього вчинку, тому що вчинок справді здійснюється в бутті.

Світ як зміст наукового мислення – це своєрідний світ, автономний, але не відокремлений, а через відповідальну свідомість у дійсному акті-вчинку долучуваний до єдиної й унікальної події буття. Проте це неповторне буття-подія вже не мислиться, а є, реально і безвихідно здійснюється через мене та інших, між іншим, і в акті мого вчинку-пізнання, воно [– подієво буття –] переживається, утверджується емоційно-вольовим чином, й у цьому цілісному переживанні-утвердженні пізнання становить усього-на-всього момент. Єдину незрівняльність не можна помислити, але лише локально пережити. Весь теоретичний розум – тільки момент практичного розуму, тобто розуму моральної орієнтації одиничного суб'єкта у події унікального буття. В категоріях теоретичної байдужої свідомості це буття невизначено, зате лишень у категоріях дійсної причетності, тобто вчинку, в категоріях активно-діяльного пережиття конкретної неповторності світу.

Характерною рисою сучасної філософії життя, яка намагається задіяти теоретичний світ у єдність мінливого повсякдення, є деяка його естетизація, котра затуманує занадто очевидну

невідповідність чистого теоретизму (захоплення великого теоретичного світу малим теоретичним світком). Зазвичай елементи теоретичні та естетичні злиті у цих концепціях життя. Саме такою є найзначніша спроба філософії життя Бергсона. Головний недолік усіх його філософських побудов, що не раз відзначався в літературі про нього, – методична нерозмежованість різнорідних моментів концепції. Методично непроясненим залишається і його визначення філософської інтуїції, яка протиставляється пізнанню розсудливому, аналітичному. Немає сумніву, що в інтуїцію у її фактичному витлумаченні Бергсоном входить проте як обов'язковий елемент роздумливе пізнання (теоретизм); це було із вичерпною ясністю розкрито Лоським у його чудовій книзі про Бергсона. За [умов] відкидання цих роздумливих елементів з інтуїції залишається винятково естетичне споглядання, з незначною домішкою, з гомеопатичною часткою достеменного діяльного мислення. Але продукт естетичного споглядання також відсторонений від реального акту споглядання і не є принциповим для нього, звідси і для естетичного споглядання невлотним залишається неповторне буття-подія у його унікальності. Світ естетичного бачення, отриманий в абстракції від дійсного суб'єкта сприйняття, не становить реальний світ, у якому я живу, хоча його змістовна сторона і вкладена в живого суб'єкта. Але між суб'єктом і його життям, предметом естетичного бачення і суб'єктом-носієм акту цього бачення така ж принципова непоєднаність, як і в теоретичному пізнанні.

У змісті естетичного бачення ми не знайдемо акту-вчинку того, хто його здійснює. Єдиний двосторонній рефлекс одиничного акту, який освячує і відносить до однієї відповідальності й до змісту і буття-звершення акту-вчинку в їх неподільності, не проникає у змістовий бік естетичного бачення, [а тому] зсередини такого бачення не можна вийти в [безмежжя] життя. Цьому аж ніяк не суперечить те, що змістом естетичного споглядання можна зробити себе і своє життя, самий акт-учинок не проникає у зміст цього бачення, естетичне угледіння не перетворюється у сповідь, а, ставши такою, перестає бути естетичним. І справді, є твори, що перебувають на перетині естетики і сповіді (моральна орієнтація в унікальному бутті).

Істотним (але не єдиним) моментом естетичного споглядання є вживання в індивідуальний предмет бачення, угледіння його зсередини у власній суті. За цим етапом вживання завжди слідує момент об'єктивації, тобто [визна-

чення] становища зрозумілої входженням [у світ] індивідуальності поза собою, відмежування її від себе, повернення у себе, і тільки ця повернена в себе свідомість, зі свого місця, естетично оформлює зсередини схоплену вживанням індивідуальність як єдину, цілісну, якісно своєрідну. Її усі ці естетичні моменти: єдність, цілісність, самодостатність, своєрідність трансгредієнтні самій визначуваній індивідуальності, [причому] зсередини її самої для неї у її прожитті цих моментів немає, вона не живе ними для себе; вони мають сенс і здійснюються використовуваним вже поза нею, оформляючи й об'єктивуючи сліпу матерію використання; іншими словами: естетично рефлекс живого прожиття принципово не становить саморефлекс життєпотону, в його дійсній життєвості, він передбачає [позиціювання] *поза* – наявного, іншого суб'єкта вживання. Звичайно, не варто думати, що за чистим фрагментом вживання хронологічно відбувається момент об'єктивації, оформлення; обидва цих моменти реально нероздільні, чисте проживання – абстрактний момент єдиного акту естетичної діяльності, якого і не треба мислити як тимчасовий період; моменти вживання та об'єктивації взаємно проникають один в одного. Я активно вживаюся в індивідуальність, а отже ні на мить не втрачаю себе до кінця і свого єдиного місця поза нею. Не предмет мною пасивним несподівано заволодіває, а я активно вживаюся в нього, [тому] вживання – мій акт, і тільки в цьому продуктивність і новизна його (Шопенгауер і музика). Вживанням здійснюється щось, чого не було ні у предметі вживання, ні в мені до акту самого вживання, і цим здійсненим щось збагачується [як] буття-подія, [воно] не залишається рівним собі. І цей створювач нового акт-учинок уже не може бути естетичним відрефлектуванням у його суті, це зробило б його позаприсутнім до того, хто вчиняє, та до його відповідальності. Чисте вживання, співпадання з іншим, втрата свого унікального місця в єдиному бутті передбачають визнання моєї неповторності і непересічності місця неістотним моментом, який не впливає на характер сутності буття світу; але це визнання неістотності своєї унікальності для концепції буття неминуче тягне за собою і втрату єдиності буття, і ми отримуємо концепцію тільки можливого буття, а не суттєвого, дійсного, одиничного, безвихідно реального, але таке буття не може ставатися, не може [бути переповнене] життям. Задум буття, для якого визнано неістотним моє неповторне місце в бутті,

ніколи не зможе мене осмислити, та це й [урешті-решт] не [становить] сенс буття-події.

Але чисте вживання взагалі неможливе, якби я дійсно втратив себе в іншому (замість двох учасників став би один, [маніфестуючи] збіднення буття), себто перестав бути унікальним, то цей момент мого буття ніколи б не міг стати миттєвістю моєї свідомості, [адже] не-буття не може стати моментом буття свідомості, його просто не було б для мене й існування не здійснювалося б через мене у цьому. Пасивне вживання, поборювання, втрата себе нічого спільного не мають з відповідальним актом-учинком відволікання від себе чи самозречення, [тому що] у самозреченні я максимально активно і сповна реалізую єдиність свого місця в бутті. Світ, де я зі свого унікального місця відповідально відрікаюся від себе, не стає тим довкіллям, де мене немає, індиферентним у своєму значенні до мого буття світом; самозречення – це обіймує [?] буття-подія звершення. Великий символ активності – низходження Христове [*нерозбірливо*]. Світ, звідки пішов Христос, уже не буде тим світом, де Його ніколи не було, він принципово інший.

Саме цей світ, де сталася подія життя і смерті Христа у їх факті та їх сенсі, сутнісно невизначений ні в теоретичних категоріях, ні в категоріях історичного пізнання, ані естетичною інтуїцією; в одному випадку ми пізнаємо абстрактний смисл, але втрачаємо непересічний факт дійсного історичного звершення, в іншому – історичний факт, але губимо сенс, у третьому – маємо і буття факту, і сенс у ньому як моменти Його індивідуації, але позбуваємося своєї позиції відносно нього, своєї зобов'язувальної причетності, тобто ніде не маємо повноти звершення, у єдності і взаємопроникненні унікального факту-звершення-сенсу-значення і нашої причетності (адже єдиний і неповторний світ цього звершення).

Намагання знайти себе у продукті акту естетичного бачення є спроба відкинути себе в небуття, спроба відмовитися від своєї активності з непересічного, позаявного всякому естетичному буттю, місця і від повноти його реалізації у події-бутті. Акт-учинок естетичного бачення підноситься над усяким естетичним буттям його продуктом і входить в інший світ, у дійсну єдність події-буття, задіюючи до нього й естетичний світ як його момент. Чисте вживання і було б відпадинням акту в його продукт, що, зазвичай, неможливо.

Естетичне бачення є виправдане угледіння, якщо не переходить за свої межі, але, оскільки воно претендує бути філософським баченням

єдиного й неповторного буття у його подієвості, воно неминуче приречене видавати абстрактно виділену частину за дійсне ціле.

Естетичне вживання (відтак не чисте, або не те, що втрачає себе, а об'єктивувальне вживання) не може дати знання неповторного буття у його подієвості, але лише естетичне бачення позаявного суб'єкта буття (і його самого як позаприсутньої його активності, [себто] у його пасивності). Естетичне вживання в учасника ще не становить осягнення події. Нехай я наскрізь бачу цю людину, знаю також і себе, але я повинен опанувати правдою наших взаємостосунків, правдою поєднуваної нас єдиної й непересічної події, в якій ми учасники, тобто я та об'єкт мого естетичного споглядання мають бути визначені [?] у єдності буття, нас рівно поєднувального, у якому й протікає акт мого естетичного споглядання, але це вже не може бути естетичним буттям. Тільки зсередини цього акту як мого відповідального вчинку може бути вихід у цю єдиність буття, а не з його продукту, взятого абстрактно. Лише зсередини моєї причетності може бути зрозуміла функція кожного учасника. На місці іншого, як і на своєму, я перебуваю в тому ж безглузді. Зрозуміти предмет – значить зрозуміти мою зобов'язаність стосовно нього (моє належне настановлення), осягнути його у його ж відношенні до мене в неповторному бутті-події, що передбачає не відволікання від себе, а мою відповідальну причетність. Тільки зсередини моєї причетності можна зрозуміти буття як подію, проте всередині видимого змісту у відстороненні від акту як від учинення немає цього моменту унікальної причетності.

Але естетичне буття ближче до дійсної єдності буття-життя, ніж теоретичний світ, тому настільки і переконлива спокуса естетизму. В естетичному бутті можна жити, і живуть, але живуть інші, а не я – це любовно споглядальне минуле життя інших людей, і все поза мною унааявлене пов'язано з ними, себе я не знайду в ньому, але лише свого двійника-самозванця, я можу тільки грати в ньому роль, тобто наділяти у плоть-маску іншого померлого. Однак у реальному житті залишається естетична відповідальність актора і людини загалом за до-речність гри, бо вся гра у цілому є відповідальний учинок його, зайнятого грою, а не зображуваного лица-героя; весь естетичний світ уповні лишень момент буття події, правдиво долучений через відповідальну свідомість-учинення учасника, [де] естетичний розум становить фрагмент практичного розуму.

Отже, ні у теоретичного пізнання, ані в естетичної інтуїції немає підходу до неповторного реального буття події, тому що немає єдності і взаємопроникнення між смисловим змістом-продуктом та дійсним актом історичного звершення внаслідок принципового відсторонення від себе як від учасника при встановленні сенсу і бачення. Це і приводить філософське мислення, котре сутнісно прагне бути суто теоретичним, до своєрідного безпліддя, у якому воно, безумовно, нині перебуває. Деяка домішка естетизму створює ілюзію більшої життєвості, але всього лише ілюзію. Людям, які бажають і вміють активно мислити, тобто не відокремлювати свого вчинку від його продукту, а співвідносити їх і прагнути визначити в єдиному і неповторному контексті життя як неподільні в ньому, здається, що філософія, яка покликана вирішити останні проблеми (себто яка ставить проблеми в лоні єдиного й унікального буття у його цілісності), говорить якось не про те. Хоча її положення і мають якусь значущість, проте не здатні визначити вчинку і того світу, в якому вчинок дійсно і відповідально одного разу відбувається.

Тут справа [полягає] не в одному тільки дилетантизмі, що не вміє оцінити високу важливість досягнень сучасної філософії у сфері методології окремих сегментів культури. Можна і треба визнати, що у царині своїх спеціальних завдань сучасна філософія (особливо неокантіанство) досягнула очевидних висот і зуміла нарешті виробити абсолютно наукові методи (чого не зумів здійснити позитивізм в усіх своїх різновидах, включаючи сюди і прагматизм). Не можна відмовити нашому часу у високій заслугі наближення до ідеалу наукової філософії. Але ця наукова філософія може бути тільки спеціальною філософією – філософією гілок культури та їх єдності у теоретичній транскрипції зсередини самих об'єктів культурної творчості й іманентного закону їх розвитку. Зате ця теоретична філософія не може претендувати бути саме першою філософією, себто вченням не про єдину культурну творчість, але про єдине та унікальне буття-подію. Такої першої філософії немає, і немов забуті шляхи її створення. Звідси й [виникає] глибока незадоволеність діяльно мислячих сучасною філософією, що змушує їх звернутися – одних до такої концепції, як історичний матеріалізм, що при всіх своїх недоліках і прорахунках, привабливий для причетної свідомості тим, що намагається вибудовувати свій світ так, щоб дати в ньому місце певному, конкретно й історично дійсному, вчинку, [тоді]

в його світі можна орієнтуватися прагнучій і вчинково оформленій свідомості. Ми тут можемо залишити осторонь питання про те, [яким] шляхом [нерозбірливо] й [з допомогою якого] методичного безглуздя здійснює історичний матеріалізм свій вихід із самого абстрактного теоретичного світу в живий світ відповідального історичного звершення-вчинку; для нас важливо, однак, що цей вихід ним скоюється, і в цьому його сила, причина його успіху. Інші шукають філософського [нерозбірливо] у теософії, антропософії і подібних ученнях, що ввібрали у себе багато справжньої мудрості діяльного мислення середньовіччя і Сходу, але як єдина концепція, а не просто як збірки окремих прозрінь проникливого мислення століть, абсолютно незадовільних і прогрішних тією самою методологічною вадою, що й історичний матеріалізм: методологічним (?) нерозрізненням даного і заданого, буття і повинності.

Причетній і вимогливій свідомості ясно, що сфера сучасної філософії, теоретичний і теоретизований світ культури, у відомому сенсі дійсний, має значущість, але йому ясно і те, що цей світ не є той один-єдиний світ, у якому вона живе і в якому відповідально здійснюється її вчинок, [причому] ці світи несполучані, немає принципу для долучення і задіяння значимого світу теорії і теоретизованої культури неповторному буттю-події життя. Сучасна людина відчуває себе впевнено, багато і просвітлено там, де її принципово немає в автономному світі культурної сфери та у її іманентному законі творчості, але невпевнено, бідно і неясно, де вона має із собою справу, де [становить] центр сходження вчинку в дійсному унікальному житті, тобто ми впевнено вчиняємо тоді, коли діємо не від себе, а від іманентно наснаженої потреби сенсу тієї чи іншої культурної ділянки, [тоді] шлях від ідеї до висновку відбувається свято і безгрішно, тому на цьому шляху мене самого немає; але [виникає питання:] як і куди задіяти цей процес мого мислення, всередині святий і чистий, суцільно виправданий у його цілому? У психологію свідомості? Може в історію відповідної науки? Може до мого матеріального бюджету, як оплачений за кількістю рядків, що втілили його? Може у хронологічний порядок мого дня, як моє заняття від п'ятої до шостої [години]? В мої наукові обов'язки? Але всі ці можливості осмислення і контексти самі блукають у якомусь безповітряному просторі і ні в чому не вкорінені – ні лише в єдиному, ані в неповторному. І сучасна філософія не дає принципу для цього долучення, в цьому

[, безперечно,] її криза. Вчинок розколотий на об'єктивний зміслений зміст і суб'єктивний процес звершення. З першого осколка створюється єдина і насправді чудова у своїй чіткій ясності системна цілісність культури, з другого, – якщо він не відкидається за повної непридатності (за винятком смислового змісту, що суто і вичерпно суб'єктивний), можна в кращому разі вичавити і прийняти якесь естетичне і теоретичне щось на кшталт Бергсонового *duree*, єдиного *elan vital* [*нерозбірливо*]. Але ні в тому, ані в іншому світі немає місця для дійсного відповідального звершення-вчинку.

Але ж сучасна філософія знає етику і практичний розум. Навіть Кантівський примат практичного розуму свято дотримується сучасним неокантіанством. Говорячи про теоретичний світ і протиставляючи йому відповідальний учинок, ми нічого не сказали про сучасні етичні побудови, які як раз і мають справу з учинком. Однак наявність етичного сенсу в сучасній філософії анітрохи не додає [*нерозбірливо*], [тому що] майже вся критика теоретизму цілком расповсюджувана й на етичні системи. Тому в детальний аналіз існуючих етичних учень ми тут входити не будемо; [проте] про окремі етичні концепції (альтруїзму, утилітаризму, етики Когена та ін.) і пов'язаних з ними спеціальних питань будемо говорити у відповідних місцях нашої роботи. Тут нам залишається лише показати, що практична філософія в її основних напрямках відрізняється від теоретичної тільки за предметом, а не за методом, не за способом мислення, тобто що і вона тотально пройнята теоретизмом, й відтак для вирішення цього завдання відмінності між окремими напрямками не існує.

Всі етичні системи зазвичай і вповні правильно розподіляються на матеріальні і формальні. Проти матеріальної (змістовної) етики ми маємо два принципових заперечення, проти формальної – одне. Матеріальна етика намагається віднайти й обґрунтувати спеціальні моральні змістові норми, іноді загальнозначущі, іноді висхідно релятивні, але у всякому разі загальні норми для кожного. Етичним учинок є тоді, коли всуціль нормується тільки відповідною моральною нормою, має виразно загальний характер узмістовлення. Перше принципове заперечення, вже порушене нами у попередньому, зводиться до наступного: немає спеціально етичних норм, кожна змістова норма повинна бути окремо обґрунтована у своїй значущості відповідною наукою: логікою, естетикою, біологією, медициною, однією із соціальних наук. Звичайно, в етиці, за

винятком усіх норм, які знайшли окремішнє узасаднення у відповідній дисципліні, виявиться деяка кількість норм (причому здебільшого видаваних за основні), які ніде не обґрунтовані, і навіть важко буває сказати, у якій дисципліні вони взагалі могли бути аргументовані, хоча й звучать переконливо. Однак за своєю структурою ці норми нічим не відрізняються від наукових, і надання епітету [“естетичний”] не знижує необхідності все ж довести науково їх істинність; це завдання залишається [актуальним] стосовно саме таких норм, [проте] буде воно коли-небудь вирішене чи ні – [це інше питання:] кожна змістова норма повинна бути підведена до рівня спеціального наукового положення; до цього вона залишається тільки практично корисним узагальненням і здогадкою. Майбутні філософські обґрунтовані соціальні науки (тепер вони перебувають у вельми сумному становищі) значно зменшать кількість таких блудливих, не вкорінених ні в якому науковому кодексі норм (етика ж не може бути такою науковою цілісністю, а реально [становить] реєстр практично потрібних положень, іноді недоведених). Здебільшого такі етичні норми являють собою методично нерозчленований конгломерат різних принципів та оцінок. Так, вище становище утилітаризму підлягає з'ясуванню і критиці з боку своєї наукової значущості трьома спеціальними дисциплінами: психологією, філософією права і соціологією. Власне обов'язковість, перетворення теоретичного положення в норму, в матеріальній етиці залишаються абсолютно необґрунтованими, в ній немає навіть до неї підходу: стверджуючи існування окремих етичних норм, зазначена обов'язковість тільки сліпо допускає, що моральне зобов'язання притаманне деяким змістовим положенням як таким, що безпосередньо впливають з їх смислового змісту; по-іншому, що деяке теоретичне положення (вищий принцип етики) за своїм змістом може бути належним, передбачивши, звісно, існування суб'єкта, людини. [У такий спосіб] етичне зобов'язання пристібається зовні. Матеріальна етика нездатна навіть зрозуміти прихованої тут проблеми. Спроби біологічно обґрунтувати обов'язковість – суть недомисли, що не варті розгляду. Звідси зрозуміло, що всі змістові норми, навіть [*нерозбірливо*] доведені наукою, будуть відносні стосовно повинності, бо вона притягнута до них ззовні. Я можу погодитися з тією чи іншою тезою як психолог, соціолог, юрист *ex-cathedra*, але стверджувати, що тим самим обов'язковість

постає унормувальною мій учинок нормою, означає перестрибнути через основну проблему. Навіть для самого факту моєї дійсної згоди з важливістю цієї тези *ex-cathedra* як мого вчинку мало однієї її значущості і моєї психологічної здатності розмірковування, потрібно ще щось таке, що з мене виходить, а саме морально належне настановлення моєї свідомості стосовно теоретично у собі вагального положення: саме цієї моральної настанови свідомості і не знає матеріальна етика, очевидно перестрибуючи через приховану тут проблему, не бачачи її. Жодне теоретичне положення не може безпосередньо обґрунтувати вчинку, навіть учинку-думки у її достеменній досконалості. Взагалі ніяких норм не повинно знати теоретичне мислення. Норма – окремішня форма волевиявлення одного відносно інших, і як така, присутньо властива тільки праву (закону) і релігії (заповіді), і тут її достеменна обов'язковість як норми оцінюється не з боку її смислового змісту, але з боку справної авторитетності її джерела (волевиявлення), або справжності і точності передачі (посилання на закон, на писання, визнані тексти, інтерпретації, перевірки автентичності чи не менш важливого базису життя, основи законодавчої влади, доведена богонатхненність писання). Її змістово-смилова значущість аргументована тільки волевиявленням (законодавцем, Богом), однак у свідомості, котра продукує норму в процесі її створення, обговорення її теоретичної, практичної вагомості, вона ще не становить норму, а є теоретичним настановленням (формою процесу обговорення: правильно чи корисно буде то-то, тобто чи комусь на користь). В усіх інших сферах норма являє собою словесну форму простої передачі умовного пристосування деяких теоретичних положень до певної мети: якщо ти хочеш чи тобі потрібно то-то і те-то, то з огляду на те, що... (теоретично значиме положення) ти повинен вчинити так-то і так-то. Тут вочевидь і немає волевиявлення, а отже й авторитету – вся система відкрита: якщо ти хочеш. Проблема авторитетного волевиявлення (що створює норму) – це проблема філософії права, філософії релігії та одна з проблем дійсної моральної філософії як основної науки, першої філософії (проблема законодавця).

Друга хиба матеріальної етики – її спільність-припущення, що обов'язковість може бути поширена, стосуватися кожного. Ця помилка, звичайно, впливає з попереднього. Раз зміст норм взято з науково значимого судження, а форма [*нерозбірливо*] привласнена

від права чи заповіді, то абсолютно неминуча спільність норм. Спільність зобов'язаності – недолік, властивий також і формальній етиці, до якої ми тому й перейдемо зараз.

Формальній етиці чужерідний (звісно, у її засновку як формальної, а не у її дійсному конкретному здійсненні, де зазвичай відбувається [*нерозбірливо*] і привнесення змістових норм, також у Канта) розібраний нами докорінний недолік матеріальної. Вона виходить із цілком правильного розгляду, що обов'язковість є категорія свідомості, форма, яка не може бути виведена з якогось певного матеріального змісту. Але формальна етика, що розвинулася виключно на ґрунті кантіанства, далі мислить категорію обов'язковості-повинності як категорію теоретичної свідомості, тобто теоретизує її, і внаслідок цього втрачає індивідуальний учинок. Але зобов'язаність є саме категорія індивідуального вчинку, навіть більше – це категорія самої індивідуальності, [*самобутньої*] єдиності вчинку, його незамінності і незамістимості, непересічної марудності, його історичності. Категоричність імперативу підміняється його загальною значимістю, [*тобто*] мислима подібно до теоретичної істини.

Категоричний імператив визначає вчинок як загальнозначущий закон, але позбавлений певного позитивного змісту, це сам закон як такий, ідея чистої законності, тобто [*тут*] змістом закону є сама законність: учинок повинен бути законовідповідний. У цьому сенсі виголошені вірні моменти: 1) вчинок має бути абсолютно не випадковий, 2) обов'язковість справді абсолютно примусова, категорична для мене. Але поняття законності незрівнянно ширше і, крім зазначених моментів, містить такі, які зовсім несумісні з повинністю: юридична спільність і перенесення сюди її світу теоретичної всезначущості; ці сторони законності передають учинок чистій теорії, тільки теоретичній правдивості судження і саме у цій своїй абстрактній виправданості [*нерозбірливо*] категоричний імператив [*постає*] як загальний і загальноважливий. Кант і вимагає цього; закон, що нормує мій учинок, повинен бути виправданий, як той, що може стати нормою загальної поведінки, але [*ставимо питання:*] як станеться це виправдання? Очевидно – лише шляхом суто теоретичних настановлень: соціологічних, економічних, естетичних, наукових. [*Отож*] учинок відкинутий у теоретичний світ з порожньою вимогою законності.

Друга хиба така: закон приписаний собі самою волею, вона сама автономно робить своїм законом чисту законовідповідність – це

іманентний закон волі. Тут ми бачимо повну аналогію з побудовою автономного світу культури. Воля-вчинок створює закон, якому підпорядковується, тобто як індивідуальна вмирає у своєму продукті. Воля описує коло, замикає себе, виключаючи індивідуальну та історичну дійсну активність учинку. Ми маємо тут ту саму ілюзію, що і в теоретичній філософії: там активність розуму, з якою нічого спільного не має моя історична, індивідуально відповідальна активність, для якої ця категорійна активність розуму пасивно обов'язкова, тут те ж саме виявляється із волею. Все це докорінно спотворює достеменне моральне зобов'язання і зовсім не відкриває підходу до дійсності вчинку. Воля справді творчо активна у вчинку, але зовсім не задає норми, загального положення. Закон – це справа особливого вчинку, вчинку-думки, але і вчинок як думка у змістовно значущому вимірі унааявлення неактивний, він продуктивно активний тільки в момент задіяння у собі ціннісної істини [стосовно] реального історичного буття (момент достеменної пізнаності – визнаність), активний учинок у дійсному єдиному [рідкісному] продукті, ним створеному (реальній живій дії, сказаному слові, помисленій думці, причому абстрагована у собі значимість дійсного юридичного закону тут лише момент). Стосовно закону, взятому з боку його смислової значущості, активність учинку виражається тільки у достеменно здійснюваному визнанні, у реальному його утвердженні.

Отже, фатальний теоретизм – відволікання від себе унікального, має місце і в формальній етиці, тут її світ практичного розуму є насправді теоретичний світ, а не той світ, у якому насправді здійснюється вчинок. Учинок, уже звершений у суто теоретичному світі, який потребує виняткового теоретичного розгляду, міг би бути, і то тільки *post factum*, описаний і зрозумілий з точки зору формальної етики Канта і кантіанців. До живого вчинку в реальному світі тут немає підходу. Примат практичного розуму – це насправді переважання однієї теоретичної сфери над усіма іншими, і тільки тому, що це володіння самого, бодай і непродуктивного, загального. Норма законівідповідності є пуста формула чистого теоретизування. Найменше подібний практичний розум може обґрунтувати першу філософію. Принцип формальної етики зовсім не становить принцип учинку, а є принцип можливого узагальнення вже здійснених учинків у їх теоретичній транскрипції. Формальна етика сама непродуктивна і просто [нерозбірливо]

– сфера сучасної філософії культури. Інша справа, коли етика прагне бути логікою соціальних наук. За такої постановки трансцендентальний метод може стати набагато продуктивнішим. Але навіть тоді називати логіку соціальних наук етикою і говорити про переважання практичного розуму? Звичайно, не варто сперечатися про слова: подібна моральна філософія може бути і повинна бути створена, але можна і треба створити й іншу, ту, яка ще більш заслуговує цієї назви, якщо не вповні винятково.

Відтак нами визнані безпідставними і принципово безнадійними всі спроби орієнтувати першу філософію, філософію єдиного й унікального буття-події на змістово-смисловому боці, об'єктивованому продукті, в абстрагуванні від неповторного дійсного акту-вчинку та його автора, теоретично мислячого, естетично споглядального, етично вчинкового. Тільки зсередини реального вчинку – неповторного, цілісного та єдиного у своїй відповідальності – є підхід і до єдиного та унікального буття у його конкретній дійсності, тільки на нього може орієнтуватися перша філософія.

Вчинок не з боку свого змісту, а у самому своєму здійсненні якимось знає, як-то має єдине й неповторне буття прожиття, орієнтується в ньому, причому весь і у своєму змістовому вимірі, й у своїй дійсній унікальній фактичності; зсередини вчинок бачить уже не тільки єдиний, але й незрівнянний та чітко визначений контекст, останній контекст, куди відноситься і свій сенс, і свій факт, де він намагається відповідально здійснити непересічну правду і факту і смислу в їх конкретній єдності. Для цього, звичайно, потрібно взяти вчинок не як факт, ззовні споглядальний чи теоретично мислимий, а зсередини, у його відповідальності. Ця відповідальність учинку є врахування в ньому всіх факторів: і смислової вагомості, і фактичного звершення в усій його реальній історичності та індивідуальності; відповідальність учинку знає єдиний план, єдиний контекст, де це врахування можливе, де і теоретична значущість, й історична фактичність, й емоційно-вольової тон фігурують як моменти єдиного рішення, причому всі ці різнозначні при абстрактному погляді моменти не збіднюються і беруться в усій повноті й усій своїй правдивості; отож бо й у вчинку [існує] єдиний план і єдиний принцип, їх осяжний у його відповідальності.

Відповідальний учинок один долає будь-яку гіпотетичність, адже він є здійснення рішення вже безвихідно, непоправно і безпово-

ротно; вчинок – останній підсумок, усебічний остаточний висновок; він стягує, співвідносить і дозволяє у єдиному та унікальному і вже останньому контексті і сенс і факт, загальне й індивідуальне, реальне та ідеальне, бо все входить у його відповідальну мотивацію; у вчинку вихід із тільки можливості в неповторність [реалізується] раз і назавжди.

Найменше можна побоюватися, що філософія вчинку повернеться до психологізму та суб'єктивізму. Суб'єктивізм, психологізм корелятивні саме до об'єктивізму (логічного) і [нерозбірливо] лише при абстрактному поділі вчинку на його об'єктивний зміст та суб'єктивний процес звернення; зсередини самого вчинку в його цілісності немає нічого суб'єктивного і психологічного, у своїй відповідальності вчинок задає перед собою свою правду як об'єднувальною обидва ці моменти, так само як і момент загального (загальнозначущого) та індивідуального (дійсного). Ця єдина і неповторна правда вчинку стається як синтетична правда.

Не менш безпідставним є побоювання, що ця єдина та унікальна синтетична правда вчинку ірраціональна. Вчинок у його цілісності більш ніж раціональний – він відповідальний. Раціональність тільки момент відповідальності [1 або 2 нерозбірливо], світло “як відблиск лампи перед сонцем” (Ніцше).

Вся сучасна філософія вийшла з раціоналізму і наскрізь просякнута його упередженням, навіть там, де прагне свідомо звільнитися від нього, [стверджуючи,] що лише логічне зрозуміло і раціонально, поміж того як воно стихійне і темне поза відповідальною свідомістю, як і всяке у собі буття. Логічна ясність і бажана послідовність, будучи відірваними від єдиного і неповторного центру відповідальної свідомості, – це темні та стихійні сили саме внаслідок властивої логічному закону іманентної потреби. Та ж помилка раціоналізму знаходить відображення і в протиставленні об'єктивного як раціонального суб'єктивному, індивідуальному, одиничному як ірраціональному і випадковому. Тут об'єктивному, абстрактно відокремленому від учинку, надана вся раціональність учиненню (щоправда, неunikно збіднена), а все основне, за винятком цього, було названо [?] суб'єктивним процесом. Між тим як уся трансцендентна [?] єдність об'єктивної культури насправді темна і стихійна, всуціль відірвана від єдиного й унікального центру відповідальної свідомості: звісно, цілокупний відрив у реальності неможливий і, тому що ми його дійсно мислимо, він зіє земним світлом нашої відповідальності.

Тільки вчинок, узятий зовні як фізіологічний, біологічний і психологічний факт, може постати стихійним і темним, як усіляке відсторонене буття, але із середини вчинку той, хто сам відповідально вчиняє, знає ясне і чітке світло, у якому й орієнтується. Подія може бути зрозумілою й упрозороною для причетного у його вчиненні в усіх своїх моментах. Чи означає це, що він його логічно розуміє? Тобто що йому зрозумілі тільки загальні, транскрибовані (від лат. *transcribe* – переписувати. – Перекл.) у поняття миттєвості і відношення? Ні, він чітко бачить і цих індивідуально непересічних людей, яких він любить, і небо, й землю, і ці дерева, і [9 нерозбірливо], і [плин] часу, водночас йому дана й цінність, конкретно, дійсно узаконена цінність цих людей, цих предметів, він інтує і їх внутрішні життя та бажання, йому зрозумілий й унаявлений та належний сенс взаємостосунків між ним і цими людьми та предметами, [доступні] правда даного спричинення і його вчинкове зобов'язання, невідокремлений закон учинку, а реальна конкретна повинність, зумовлена його унікальним місцем у цьому контексті події, – і всі ці моменти, що становлять подію у її цілому, дані й задані йому в єдиному світлі, в лише одній і неповторній відповідальній свідомості, і здійснюються в неподільному й незрівняному відповідальному вчинку. [Примітно, що] ця подія у цілому не може бути транскрибована в теоретичних термінах, щоб не втратити самого смислу своєї подієвості, саме того, що відповідально знає і на чому орієнтується вчинок. Неправильно буде вважати, що ця конкретна правда події, яку і бачить, і чує, і переживає, і розуміє той, хто вчиняє у єдиному акті відповідального вчинку, невисловлена, що її можна тільки якось прожити в момент учинення, але не можна чітко і зрозуміло виголосити. Я думаю, що мова незрівняно більше пристосована висловлювати саме її, а не абстрактний логічний етап у його чистоті. Відвернене у своїй чистоті справді невиказуване, всяке висловлювання для ідеального сенсу занадто коректне, спотворює й затуманює його смислову у собі значимість і прозорість. Тому ми ніколи не розкриємо думки в усій її повноті при абстрактному мисленні.

Мова історично зростала у прислужуванні причетному мисленню і вчинку, й абстрактному мисленню вона починає догоджати лише у сьогоднішній своїй історії. Для оприявлення вчинку зсередини і неповторного буття-події, у якому здійснюється вчинок, потрібна вся повнота слова: і його змістовно-смилова

сторона (слово-поняття), і наочно-виразна (слово-образ), й емоційно-вольова (інтонація слова) у їх єдності. І в усіх цих моментах єдине повне слово може бути відповідально значущим – правдою, й аж ніяк не суб'єктивно випадковим [фактом]. Не варто, звичайно, перебільшувати силу мови: єдине й унікальне буття-подія і вчинок, до нього причетний, безкомпромісно виразні, але фактично це винятково важке завдання, і [тут] повна адекватність недосяжна, хоча завжди задана.

Звідси очевидно, що перша філософія, яка намагається розкрити буття-подію як його знає відповідальний учинок, – це не світ, створюваний учинком, а той, у якому він відповідально себе усвідомлює і [де] здійснюється, не може конструювати загальних понять, положень і законів про цей світ (теоретично абстрактна чистота вчинку), але може бути тільки описом, феноменологією цього світу вчинку. [Інакше кажучи,] подія може бути описана лише присутньо. Але цей світ-подія не становить тільки світ буття, даності, жоден предмет, жодне відношення не існує тут як просто дане, просто всуціль наявне, проте завжди дана пов'язана з ними заданість: повинно, бажано. Предмет, абсолютно індиферентний, суцільно готовий, не може дійсно усвідомлюватися, переживатися: переживаючи предмет, я тим самим щось виконую відносно нього, він вступає у відношення із заданістю, зростає в ній у моєму ставленні до нього. Переживати чисту даність не можна. Оскільки я справді переживаю предмет, хоча б переживаю-мислю, він стає мінливим моментом здійснюваної події переживання-мислення його, тобто набуває заданості, точніше, даний у деякій подієвій єдності, де нероздільні миті заданості і даності, буття і повинності, буття і цінності. Всі ці абстрактні категорії є тут моментами якоїсь живої, конкретної, унаочненої неповторної цілості події. Так і живе слово, повновагоме слово геть не знає даного предмета, вже тим, що я заговорив про нього, я став до нього в деяке неіндиферентне, а зацікавлене діяльне відношення, тому-то слово не тільки позначає предмет як деяку наявність, але своєю інтонацією (дійсно вимовлене слово не може не інтонуватися, інтонація впливає із самого факту його виголошення) висловлює і моє ціннісне ставлення до предмета, бажане і небажане в ньому й саме цим призводить його в рух-поступ у напрямку заданості його, робить моментом живої подієвості. Все доконче пережите переживається як даність-заданість, інтонується, має емоційно-вольовий тон,

вступає у діяльне відношення до мене у єдності всеохватної подієвості. Емоційно-вольовий тон – невід'ємний складник учинку, навіть самої абстрактної думки, оскільки я її дійсно думаю, себто тому що вона справді здійснюється в бутті, долучається до події. Усе, із чим я маю справу, дано мені в емоційно-вольовому тоні, бо все дано мені як момент події, у якій я беру участь. Оскільки я подумав предмет, то вступив з ним у подієве відношення. Предмет невіддільний від своєї функції у події в його співвіднесенні зі мною. Але ця функція предмета у цілості нас і всеохопної дійсної події – це її найреальніша, закорінена цінність, її емоційно-вольовий тон.

Оскільки ми абстрактно відокремлюємо зміст переживання від його насправді переживаного, зміст уявляється нам абсолютно індиферентним до цінності як дійсної й усталеної, навіть думку про цінність слушно відмежовувати від правдешньої оцінки (відношення до цінності у Ріккерта). Але ж тільки у собі значимий зміст можливого переживання-думки, щоб стати достеменно здійсненим і долученим цим до історичного буття реального пізнання, має вступити в сутнісний зв'язок із дійсною оцінкою, і тільки як справжня цінність воно переживається мною, мислиться, тобто справді активно мислимо в емоційно-вольовому тоні. Адже воно не потрапляє в мою голову випадково, як метеор з іншого світу, залишаючись там замкнутим і непроникним [1 *нерозбірливо*], не уплетеним в єдину тканину мого емоційно-вольового [й] діяльно живого мислення-переживання як його суттєвий момент. Жодний зміст не був би реалізований, жодна думка не була б достеменно помислена, якби не встановлювався сутнісний зв'язок між змістом і його емоційно-вольовим тоном, себто насправді шляхом утвердження його цінності для мислячого. Активно переживати переживання, мислити думку – значить не бути до нього [чи до неї] абсолютно індиферентним, емоційно-вольовим чином утверджувати його [або її]. Дійсне вчинкове мислення – це завжди емоційно-вольове мислення, інтонувальне мислення, і ця інтонація істотно проникає в усі змістовні фрагменти думки. Емоційно-вольовий тон обтікає всі смислові умістовлення думки у вчинку і відносить його до неповторного буття-події. Саме він орієнтує [людину] в єдиному бутті, зорієнтовує в ньому і воістину зміцнює смислосенсовий зміст.

Але можна намагатися обстоювати неістотність, випадковість зв'язку між значимістю смислового змісту і його емоційно-вольовим

тоном для активно мислячого. Хіба не може бути рушійною емоційно-вольовою силою мого активного мислення славолюбство або [1 *нерозбірливо*] жадібність [?], а змістом цих думок ідеалізовані гносеологічні побудови? Хіба не має одна й та сама думка абсолютно різні емоційно-вольові забарвлення у різних дійсних свідомостях мислячих цю думку людей? Думка може бути вплетена у тканину моєї живої емоційно-вольової свідомості з міркувань вельми сторонніх і не належних у жодному відношенні до змістовно-сміслового наповнення даної думки. Що подібні факти можливі і справді мають місце, не підлягає сумніву. Але чи можна звідси висновувати про принципову неістотність і випадковість зв'язку з цим? Це означало б визнати вкрай непередбаченою всю історію культури відносно до нею створеного світу об'єктивно значимого змісту. (Ріккерт і його віднесення (?) цінності до... [1 *нерозбірливо*]). Таку рішучу несподіваність насправді здійсненого сенсу чи хто-небудь став би схвалювати до кінця. В сучасній філософії культури наявна спроба встановити сутнісний зв'язок, але зсередини світу культури. Культурні цінності – суть самоцінності, і жива свідомість має пристосуватися до них, прийняти їх для себе, тому що в кінцевому підсумку створення (?) і є пізнання. Оскільки я творю естетично, я тим самим відповідально визнаю цінність естетичного і повинен тільки експліцитно, реально визнати його, і цим відновлюється єдність мотиву і мети, дійсного звершення і його узмістовленого сенсу. Цим шляхом жива свідомість стає культурною, а культурне втілюється у живому [потоці свідомості]. Людина одного разу дійсно утвердила всі культурні цінності і тепер є пов'язаною ними. Так, влада народу, за Гобсом, здійснюється лише один раз, в акті відмови від себе і передачі себе государю, а потім народ стає рабом свого довільного рішення. Практично цей акт первинного рішення, узаконення цінності, звісно, перебуває за межею кожної живої свідомості, [адже] всяка жива свідомість уже переднаходить культурні цінності як дані її, вся її активність зводиться до визнання їх для себе. Визнавши раз цінність наукової істини в усіх [1 *нерозбірливо*] [упредметненнях] наукового мислення, я вже підпорядкований її іманентному закону: хто сказав “а”, повинен сказати і “б”, “в” і так весь алфавіт. Хто сказав один раз, повинен сказати два – іманентна необхідність ряду-ланцюга його тягне за собою (закон ряду). Це означає: переживання пережиття, емоційно-вольової тон можуть від-

найти своє згармонювання тільки в єдності культури, поза нею вони випадкові; фактична свідомість, щоб бути цілісною, має відобразити у собі систематичну єдність культури з відповідним емоційно-вольовим тоном [1 *нерозбірливо*], який відносно кожної даної сфери може бути просто винесений за дужки всеохватної стосовно нас реальної події, котра є її дійсна, прийнята цінність, власне її емоційно-вольовий тон.

Подібні погляди докорінно недостатні, зважаючи на наведені нами міркування з приводу зобов'язаності. Емоційно-вольової тон, дійсна оцінка зовсім не відносяться до змісту як до такого у його ізоляції, а стосуються його у співвідношенні зі мною у всеохватній для нас єдиній події буття. Емоційно-вольове підтвердження знаходить свій тон не в контексті культури, [адже] вся культура в цілому інтегрується в єдиному й унікальному контексті життя, до якого я причетний. Інтегрується і культура в цілому, і кожна окрема думка, кожен окремий продукт живого вчинку в непересічному індивідуальному форматі достеменного подієвого мислення. Емоційно-вольової тон розмикає замкнутість і собі тяжіння можливого змісту думки, задіює його до єдиного і неповторного буття-події. Будь-яка загальнозначуща цінність стає реально важливою тільки в індивідуальному контексті.

Емоційно-вольової тон відноситься саме до всієї конкретної неповторної єдності у його цілісності, виявляє всю повноту стану-події у даний момент і в його даності-заданості з мене як його належного учасника. Тому він не може бути ізольований, виділений з окремішнього й унікального контексту живої свідомості як той, що стосується самодостатнього предмета, не становить його загальну оцінку незалежно від того єдиного тла, у якому він мені в цей момент даний, але висвітлює всю правдивість положення у його повноті як єдиної і непересічної миті подієвості.

Емоційно-вольової тон, всеохватний і всепроникливий [у рамках] неповторного буття-події, – це не пасивна психічна реакція, а якимось належне спрямування свідомості, морально значуще і відповідально активне. Це відповідально усвідомлений потік свідомості, що перетворює можливість у дійсність здійсненого вчинку, вчинку-думки, почуття, бажання та ін. Емоційно-вольовим тоном ми позначаємо саме момент моєї активності у переживанні, переживання пережиття як мого: я мислю й відтак учиняю думкою. Цей термін, що вживається в естетиці, має там більш пасивне значення. Для нас важливо віднести дане пережи-

вання до мене як до того, хто його активно переживає. Це віднесення до мене як активної [особи] має чуттєво-оцінювальний і вольовий, власне здійснюваний, характер і в той же час воно відповідально раціональне. Всі ці моменти дані тут в деякій єдності, що прекрасно знайома кожному, хто переживає свою думку, своє почуття як власний відповідальний учинок, тобто хто уболіває активно. Термін психології, яка фатальним для неї чином зорієнтована на пасивно потерпаючого суб'єкта, не повинен тут вводити в оману. Момент звершення думки, почуття, слова, справи є моя активно відповідальна установка, [повновагомо] емоційно-вольова відносно важких обставин у її цілісності в контексті дійсного – єдиного і неповторного – життя.

Що цей активний емоційно-вольовий тон, який проникає все доконче пережите, відображає всю індивідуальну неповторність даного моменту події, аж ніяк не робить його імпресіоністськи безвідповідальним й надумано значущим. Тут-то і знаходиться коріння активної, моєї відповідальності; саме тон прагне виразити правду даної миті, і це відносить його до останньої – цілісної й унікальної – єдності.

Сумне непорозуміння, спадщина раціоналізму, що правда може бути тільки істиною, котра утворюється із загальних моментів, що правда [реального] положення є саме те, що повторюване і постійне в ньому, причому загальне й ідентичне принципово (логічно тотожне), тоді як індивідуальна правда художньо безвідповідальна, себто ізолює дану індивідуальність. Якщо й говорять про активний незрівняний акт (факт), то все ж мають на увазі його узмістовлення (зміст, собі тотожний), а не мить дійсного, дієвого звершення акту. Але чи буде ця єдність сутнісною єдністю буття, змістова собі рівність, тотожність і постійне повторення цього ідентичного моменту (принцип ряду) – необхідного етапу в [розвитку] поняття єдності. Але сам цей момент – абстрактне похідне, що визначається вже окремою і дійсною єдністю. У цьому сенсі саме слово [“єдність”] мало б залишатися як занадто затеоретизоване; не єдність, а неповторність себе, ніде неповторюваного цілого і його дійсності, і звідси для охочого теоретично мислити це [становить] ціле-джерело [?] категорії єдності (в аспекті повторюваного постійно). Так зрозумілішою стане спеціальна категорія тільки теоретичної свідомості в ній конче потрібна і певна, [тоді як] вчинкова свідомість долучена до дійсної унікальності як момент її. Єдність

же реальної відповідально вчинкової свідомості не повинна мислитись як змістова сталість принципу, права, закону, ще менше буття: тут точніше [ситуацію] може охарактеризувати слово “вірність”, як воно вживається відносно любові і шлюбу, але тільки не розуміючи любов з точки зору психологічної пасивної свідомості (тоді виявилось б постійно актуалізованого в душі почуття, щось на зразок безупинно відчутного тепла, між тим незмінного відчуття у сенсі змісту немає в дійсному переживанні його). Емоційно-вольовий тон неповторної достеменної свідомості тут краще переданий.

Утім, у сучасній філософії має місце деякий ухил у розумінні єдності свідомості та єдності буття як неподільності певної цінності, але й тут цінність теоретично транскрибується, мислиться або як тотожний зміст можливих цінностей, або як постійний, ідентичний принцип оцінки, тобто як деяка змістова стійкість можливої оцінки та цінності, і [тому як] факт дії очевидно відступає на задній план. Але в ньому-то вся справа. Не зміст зобов'язання мене зобов'язує, а мій підпис під ним, те, що я одного разу визнав, підписав дане визнання. І в момент підписання не зміст даного акту змусив [поставити] підпис, цей зміст не міг ізолювано спонукати до вчинку-підпису-визнання, але лише у співвіднесенні з моїм рішенням брати зобов'язання – підписанням-визнанням-учинком; у цьому останньому також змістова сторона була лише моментом, і вирішило справу [1 *нерозбірливо*] дійсно колишнє визнання, твердження-відповідальний вчинок і т. д. Отож скрізь ми знайдемо постійну [?] єдність відповідальності, не змістовну сталість і непостійний закон учинку – весь зміст тільки момент, а деякий дійсний факт визнання, єдиного і неповторного, емоційно-вольового та конкретно-індивідуального. Звичайно, все це можна транскрибувати в теоретичних термінах і висловити як постійний закон учинку, двозначність мови це дозволяє, але ми отримуємо порожню формулу, яка сама потребує достеменно непересічного визнання, щоб потім ніколи більше не повертатися у свідомості у свою змістовну тотожність. Можна, звісно, вдосталь філософувати про нього, але для того щоб знати й пам'ятати і про раніше здійснене визнання як дійсно колишнє і саме мною скоєне, а це передбачає єдність апперцепції і весь мій апарат пізнавальної єдності, але всього цього не знає жива вчинкова свідомість, усе це з'являється лише за теоретичної транскрипції *post* факту. Для вчинкової свідомості все це тільки технічний [?] апарат учинку.

Можна встановити навіть деяку зворотню пропорцію між теоретичною єдністю і дійсною одиничністю (буття або свідомості буття). Чим ближче до теоретичної єдності (змістовна сталість чи актуальна тотожність), тим бідніше й загальне, [тоді] справа [?] зведена до спільності змісту й останньою єдністю виявляється порожнє собі-тотожне можливе узмістовлення: чим далі відходить індивідуальна єдиність, тим вона стає конкретніше і повніше: неповторність достеменно здійснюваного буття-події в усьому його індивідуальному багатоманітті, до межі якого доходить учинок у його відповідальності. Відповідальне задіяння у визнану одиничну унікальність буття-події і є правда становища. Момент абсолютно нового, що не було і неповторним тут на першому плані, відповідально продовжений в дусі цілого, одного разу визнаного.

У підґрунті єдності відповідальної свідомості перебуває не принцип як початок, а факт дійсного визнання своєї причетності до єдиного буття-події, факт, що не може бути адекватно виражений у теоретичних термінах, а лише описаний й причетно пережитий; тут [знаходиться] джерело вчинку й усіх категорій конкретного неповторного примусового зобов'язання. І я є у всій емоційно-вольовій, вчинковій повноті цього твердження, і справді є у цілому й зобов'язуюсь сказати це слово, і я причетний до буття незрівняним і неповторним чином, я займаю в унікальному бутті непересічне, неповторне, незамінне і непроникле [?] для іншого місце. В даній одиничній точці, у якій я тепер перебуваю, ніхто інший у цей один час і в цьому однісінькому просторі нероздільного буття не перебував. І навколо цієї одиничної точки розташовується все неповторне буття єдиним і неповторним чином. Те, що мною може бути скоєне, ніким і ніколи сподіятися не може. Не пересічність наявного буття примусово обов'язкова. Цей факт мого не-алібі в бутті, що перебуває у засновках самої конкретної й унікальної зобов'язаності вчинку, не впізнається і не пізнається мною, а єдиний спосіб визнається та утверджується. Просте пізнання його – це переведення його на нижчий емоційно-вольовий щабель можливості. Пізнаючи, я його узагальнюю: всякий перебуває на одному-єдиному і неповторному місці, всяке буття одиничне. Тут ми маємо теоретичне настановлення, котре прагне до межі досконалого звільнення від емоційно-вольового тону. З цим становищем мені немає чого робити, воно нічим мене не зобов'язує. Оскільки я мислю мою єдину одиничність як

момент мого буття, загального з усім буттям, [то] я вже вийшов з моєї непересічної неповторності, став поза нею і теоретично мислю буття, тобто до змісту своєї думки я не долучений, єдиність як поняття можна локалізувати [?] у світі загальних понять і тим встановити наступність логічно аргументованих співвідношень. Це визнання унікальності моєї участі в бутті є дійсний і дієвий фундамент мого життя і вчинку. Активний учинок *implicite* [?] утверджує свою конкретність і незамінність у сфері буття і в цьому сенсі внутрішньо долучений до його меж, орієнтований у ньому як у цілому. Це не становить просте схвалення себе чи просто закорінення дійсного буття, але незлитне і нероздільне узаконення себе в бутті: я беру участь у бутті як його неповторний діяч; ніщо в бутті, крім мене, не є для мене я. Як – в усьому емоційно-вольовому наповненні сенсу цього слова – я тільки себе унікального переживаю в усьому бутті: всілякі інші я (теоретичні) не становлять я для мене; а те однісіньке моє (не-теоретичне) я причетне до цілісного буття: я є в ньому. Далі тут незлитно і неподільно дані й момент пасивності, і момент активності: я опинився у бутті (пасивність) і я активно до нього причетний: і мені дане і задане: моя єдиність дана, але водночас є лише остільки, оскільки насправді здійснена мною як неповторність, вона завжди в акті, у вчинку, себто задана; і буття і зобов'язаність: [відтак] я – дійсний, незамінний і тому повинен зреалізувати свою унікальність. Відносно всієї дійсної єдності виникає моя непересічна обов'язковість з мого незамінного місця у бутті. Я-однісінький жодного моменту не можу бути байдужим до достеменного і безвихідно-примусово-неповторного життя, я повинен мати зобов'язання; стосовно всього, яке б воно не було і за яких би умов не було дано, я покликаний учиняти зі свого єдиного [у своєму роді] місця, хоча б учиняти тільки внутрішньо. Моя виняткова одиничність як примусова розбіжність ні з чим, що не становить я, завжди уможливорює й унікальну і незамінну мою дію відносно всього, що не є я [сам]. Те, що я з мого незамінного в бутті місця хоча б тільки бачу, знаю іншого, думаю про нього, не забуваю його, те, що і для мене він є [насправді], – це лише я можу для нього здійснити в даний момент у всьому бутті, і це є дія, що поповнює його існування, абсолютно прибуткове та нове і тільки для мене можливе. Саме ця продуктивна одинична дія і становить зобов'язальний момент у ній. Повинність уперше можлива там, де є визнання факту буття непересічної осо-

бистості зсередини її, де цей факт стає відповідальним центром, там, де я беру відповідальність за свою індивідуальність, за своє буття.

Звичайно, цей факт може дати тріщину, може бути збіднений: можна ігнорувати активність і жити однією пасивністю, можна спробувати довести своє алібі в бутті, можна бути самозванцем, [урешті-решт] можна відмовитися від своєї зобов'язальної унікальності.

Відповідальний учинок і є вчинок, [здійснюваний] на підґрунті визнання зобов'язувальної неповторності. Це узаконення не-алібі в бутті й становить засновок дійсної примусової даності-за-даності життя. Тільки не-алібі у бутті перетворює порожню можливість у відповідальний реальний учинок (через емоційно-вольове віднесення до себе як до активного [діючого]). Це живий факт матірнього вчинку, що вперше створює відповідальний учинок, його дійсну тяжкість, примусовість, це запорука життя як учинення, тому що дійсно бути у житті означає вчиняти, бути не індиферентним до єдиного цілого.

Закоринити факт своєї єдиної неповторної причетності буттю – це значить увійти в буття саме там, де воно не дорівнює собі самому – увійти в подію буття.

Все змістовно-сміслове: буття як деяка змістова визначеність, цінність як у собі значуща істина, добро, краса та ін. – все це лише можливості, які можуть стати дійсністю тільки у вчинку на ґрунті визнання своєї самобутньої причетності. Зсередини самого смислового змісту неможливий перехід із можливості в окремішню дійсність. Світ смислового змісту нескінченний і собі достатній, його у собі значущість унепотрібноє мене, мій учинок для нього випадковий. Це сфера нескінченних запитань, де можливе й питання про те, хто мій ближній. Тут не можна почати, всякий початок буде випадковим, він потоне у світі сенсу. Останній не має центру, не дає принципу для вибору: все, що є, могло б і не бути, могло б бути іншим, якщо воно просто мислимо як змістовно-сміслово визначеність. З точки відліку сенсу можливі лише нескінченність оцінки та абсолютна незаспокоюваність. З позиції абстрактного змісту ймовірної цінності будь-який предмет, як би він не був хороший, повинен бути краще, всяке втілення з погляду сенсу – погане і випадкове обмеження. Потрібна ініціатива вчинку стосовно змісту, і ця ініціатива не може бути випадковою. Жодна смілова у собі значущість не може бути категоричною і примусовою, оскільки в мене є моє алібі в бутті. Тільки визнання

моєї неповторної причетності з мого єдиного місця дає дійсний центр походження вчинку й уневипадковує початок, тут істотно потрібна ініціатива вчинку, [коли] моя активність стає вагомою, зобов'язувальною активністю.

Але можлива неінкарнована [невтілена] думка, неінкарнована дія, неінкарноване випадкове життя як пустопорожня можливість: життя на мовчазній (?) підставі свого алібі в бутті відпадає у байдуже, ні в чому невикорінене буття. Будь-яка думка, не співвіднесена зі мною як зобов'язуюче єдиним, є тільки пасивна можливість, вона могла б і не бути, могла б бути іншою, немає примусовості, незмінності її буття в моїй свідомості; випадковий й емоційно-вольовий тон такої неінкарнованої у відповідальності думки, тільки віднесення до єдиного й неповторного контексту буття-події через дійсне визнання своєї реальної співучасті в ньому створює з неї мій відповідальний учинок. І таким учинком має бути все в мені, кожен рух, жест, переживання, думка, почуття – тільки за цієї умови я справді живу, не відриваю себе від онтологічних коренів дійсного буття. Я [перебуваю] у світі безвихідній дійсності, а не випадкової можливості.

Відповідальність можлива не за сенс у собі, а за його неповторне схвалення-несхвалення. Адже можна пройти повз сенсу і можна безвідповідально провести сенс повз буття.

Абстрактно-смілова сторона, яка не співвіднесена з безвихідно-дійсною одиничністю, [все ж] проєктивна; це якась чернетка можливого звершення, документ без підпису, що нікого і ні до чого не зобов'язує. Буття, відчужене від єдиного емоційно-вольової центру відповідальності – чорновий ескіз, невизнаний можливий варіант цілісного буття; тільки через відповідальну причетність неповторного вчинку можна вийти з нескінченних чорнописів, переписати своє життя набіло раз і назавжди.

Категорія пережиття дійсного світу-буття як події є категорія єдності, переживати предмет – означає мати його як достеменну одиничність, але ця цілісність предмета і світу передбачає співвіднесення з моєю неповторністю. Все загальне і сміслове знаходить свою тяжкість і примусовість теж лише у співвіднесенні з реальною унікальністю.

Причетне мислення й становить емоційно-вольове розуміння буття як події в конкретній єдності на засадах не-алібі в бутті, тобто вчинкове мислення, себто віднесення до себе як до неповторного відповідально вчинкового мислення.

Але тут виникає низка конфліктів з теоретичним мисленням і світом теоретичного

мислення. Дійсне буття-подія, дане-задане в емоційно-вольових тонах, співвіднесене з єдиним центром відповідальності у своєму подієвому, непересічно важливому, важкому, примусовому сенсі, у своїй правді визначається не саме собою, а тільки у зіставленні з моєю зобов'язувальною одиничністю, насильно урельнена картина події визначається з мого і для мене неповторного місця. Але ж це означає, що скільки індивідуальних центрів відповідальності, самодостатньо причетних суб'єктів, а їх нескінченна множинність, стільки й різних світів події; якщо вигляд події визначається з унікального причетного місця, то скільки різних образів, скільки різних неповторних місць, але де ж один-незрівняний і єдиний характер? Оскільки моє ставлення [?] істотне для світу, дійсно в ньому його емоційно-вольова цінність визнана [1 *нерозбірливо*], то для мене ця визнана цінність, емоційно-вольова картина світу одна, для іншого – інша. Або доводиться прийняти своєрідною цінністю сумнів? Так, ми визнаємо такою цінністю сумнів, саме він перебуває у засновках нашого реально вчинкового життя, при цьому анітрохи не вступає в суперечність із теоретичним пізнанням. Ця цінність сумніву аж ніяк не дисонує єдиній і самотній правді, саме вона, ця [доконче] єдина і самотня правда світу, його вимагає.

Саме вона вимагає, щоб я реалізував сповна свою унікальну причетність до буття з мого непересічного місця. Єдність цілого зумовлює єдині й ні в чому неповторювані ролі всіх учасників. Безліч індивідуально цінних особистих світів зруйнувало б буття як змістовно певне, готове і застигле, але воно саме вперше створює єдину подію. Подія як собі рівне, єдине, могла б прочитати *post factum* байдужу, не зацікавлену в ній свідомість, але і тут для останньої залишилася б недоступною сама подієвість події; для реального учасника уна-явленої події все зводиться до його майбутньої незрівняної дії, у її абсолютно непередвизначеній, конкретно суперечній і примусовій зобов'язаності. Справа в тому, що між ціннісними картинами світу кожного учасника немає і не повинно бути суперечності і зі свідомості [?] і просто з унікального місця окремого учасника. Правда події не становить тотожність собі рівної змістовної істини, а є правда неповторної позиції кожного учасника, правда його конкретного дійсного зобов'язання. Простий приклад пояснить сказане. Я люблю іншого, але не можу любити себе, інший любить мене, але себе не любить; кожен

правий на своєму місці, і правий не суб'єктивно, а відповідально. З мого єдиного місця тільки я-для-себе я, а всі інші – інші для мене (в емоційно-вольовому сенсі цього слова). Адже вчинок мій (і почуття – як учинок) узаasadнюється саме на тому, що зумовлено одиничністю і неповторністю мого місця. Інший саме на своєму місці [перебуває] в моїй емоційно-вольовій причетній свідомості, оскільки я його люблю як іншого, а не як себе. Любов іншого до мене емоційно зовсім інакше звучить для мене – в моєму особистісному контексті, ніж ця ж любов до мене для нього самого, і до зовсім іншого зобов'язує мене та його. Але, зазвичай, тут немає суперечності. Вона могла б виникнути для якоїсь третьої, неінкарнованої байдужої свідомості. Для тієї свідомості були б собі рівні самоцінності – люди, а не я та інший, котрий має принципово інакше ціннісне звучання.

Не може виникнути також суперечності між єдиними і встановленими ціннісними контекстами. Що [для мене] означає вкорінений контекст цінностей: сукупність вартостей, цінних не для того чи іншого індивіда і в ту чи іншу епоху, а для всього історичного людства. Але я єдиний повинен розвивати і певне емоційно-вольове ставлення до історичного людства, я покликаний утвердити його як справді цінне для мене, цим самим стане для мене важливим і все для нього вартісне. Що значить положення, що історичне людство визнає у своїй історії чи у своїй культурі тією чи іншою цінністю, – пустопорожня у змістовному аспекті можливість, не більше. Що мені до того, що у бутті є *a*, якому цінне *b*, інша справа, коли я єдиноосібно причетний до неповторного одного-єдиного місця в цілісному бутті історичного людства, оскільки я не-алібі його, стою до нього в активному емоційно-вольовому відношенні, [то] я виробляю емоційно-вольове ставлення до визначених цінностей. Звичайно, коли говоримо про вартості історичного людства, ми інтонуюмо ці слова, не можемо відволіктися від певного емоційно-вольового ставлення до них, вони не покриваються для нас своїм змістовним сенсом, а співвідносяться з унікальним причетним [учиненням] і спалахують світлом дійсної цінності. З мого неповторного місця відкритий підхід до всього одноцілого світу, і для мене – тільки з нього. Як разутілюваний дух я втрачаю моє належне примусове ставлення до світу, втрачаю реальність світу. Немає людини взагалі, є я, є хтось конкретний інший: мій близький, мій сучасник (соціальне людство), минуле і майбутнє справдешних

людей (дійсного історичного людства). Все це суть ціннісні моменти буття, індивідуально значущі й такі, що не узагальнюють єдину буттєвість, що відкриваються [?] для мене з мого непересічного місця як засновку мого не-алібі в бутті. А сукупність загального пізнання визначає людину взагалі (як *homo sapiens*); до прикладу, те, що вона смертна, знаходить ціннісний цінс лише з мого незрівняного місця, оскільки я, близький, усе історичне людство вмирає; і звісно, ціннісний емоційно-вольової сенс моєї смерті, смерті іншого, близького, факт смерті всякої живої особи глибоко різні в кожному випадку, адже все це різні моменти єдиної події-буттєвості. Для разутілюваного байдужого суб'єкта можуть бути всі смерті рівні. Але ніхто не живе у світі, де всі люди ціннісно однаково смертні (потрібно пам'ятати, що жити із себе, зі свого неповторно єдиного місця, аж ніяк ще не означає жити лише собою, тільки зі свого непересічного місця саме й можливо жертвувати – моя відповідальна центральність може бути жертвовною осередністю).

Собі рівної, загальнозначущої, визнаної цінності немає, оскільки її схвалена вагомість спричинена не абстрактно взятим змістом, а у співвіднесенні його із цим єдиним місцем учасника, але з цього першого й останнього місця можуть бути визнані всі цінності й будь-яка інша людина з усіма своїми вартостями, але вона має бути визнана, [воднораз] просте теоретичне встановлення факту, що хтось визнає якісь цінності, ні до чого не зобов'язує і не виводить за межі буття-даності, порожньої можливості, поки я [вчинково] не закріпив свою єдину унікальну причетність до цього буття.

Теоретичне пізнання предмета, самодостатньо існуючого, незалежно від його дійсного стану в єдиному світі з одиничного місця учасника, абсолютно виправдано, але це не становить останнє пізнання, а лише є допоміжний технічний момент його. Моє відволікання від свого унікального місця, моє як би разутілення саме являє собою відповідальний акт, здійснюваний з мого єдиного місця, і все отримане цим шляхом змістовне пізнання – можлива собі рівна даність буття, має бути інкарноване мною, перекладене мовою причетного мислення, повинно піддатися запитанню: до чого мене непересічного, з мого самобутнього місця, зобов'язує дане знання? Тобто воно має бути співвіднесене з моєю одиничністю на підґрунті мого не-алібі у бутті в [контексті] емоційно-вольового тону, [причому] знання змісту предмета у собі стає знанням його для мене, постає відповідально

зобов'язувальним для мене дізнаванням. Відволікання від себе – технічний прийом, який виправдовує себе вже з мого неповторного місця, де я, знаючий, стаю відповідальним і зобов'язальним за своє дошукування. Весь нескінченний контекст можливого людського теоретичного пізнання, науки, повинен стати відповідально дізнаваним для моєї причетної індивідуальності, і це анітрохи не знижує і не спотворює його автономної істини, але поповнює її примусово значущою правдою. Найменше подібне перетворення знання в дізнавання є негайне використання його як технічного моменту для задоволення якої-небудь практичної життєвої нестачі; повторюємо, жити із себе не означає жити для себе, а означає бути із себе відповідально причетним, стверджувати своє примусове дійсне не-алібі в бутті.

Чи не збігається, з нашого погляду, причетність буття-події світу в його цілому з безвідповідальним саможертвуванням буттю, поборенням буттям; тут однобічно підтримується лише пасивний момент причетності і знижується задана активність. До цього поборення буттям (одностороння причетність) значною мірою зводиться пафос філософії Ніцше, доводячи її до абсурду сучасного діонісійства.

Пережитий факт реальної причетності тут збіднюється тим, що підтримуване буття заволодіває тим, хто його узаконює, вживання у його дійсний причетний безмір призводить до втрати себе в ньому (не можна бути самозванцем), до відмови від своєї зобов'язувальної неповторності.

Причетна інкарнована свідомість може уявлятися вузьким, обмежено суб'єктивним [утворенням] тільки тоді, коли вона протиставлена свідомості культури як самодостатньою [сфери]. Унаявлено як би два ціннісних контексти, два життя: існування всього нескінченного світу в його цілому, що може бути тільки об'єктивно пізнаним, і моє маленьке особисте прожиття. Суб'єктом першого життя є світ як ціле, суб'єкт другого – випадковий одиничний суб'єкт. Однак це не математичне кількісне протиставлення нескінченно великого світу і дуже маленької людини, однієї одиниці і нескінченної кількості одиниць-істот. Звісно, можна провести з боку загальної [?] теорії [?] це протиставлення світу та окремої людини, але не в цьому його дійсний сенс. Маленький і великий тут [становлять] не теоретичні категорії, а суто ціннісні. І варто запитати: у якому плані здійснюється це ціннісне зіставлення, щоб бути примусово і дійсно значущим? Тільки у причетній свідо-

мості. Пафос мого маленького життя і нескінченного світу, пафос мого причетного не-алібі в бутті, це є відповідальне розширення контексту дійсно визнаних цінностей з мого єдиного [у своєму роді] місця. Оскільки ж я абстрагований від цього єдиного місця, відбувається розкол між можливим нескінченим світом пізнання і маленьким світом мною прийнятих цінностей.

Тільки зсередини цього маленького, але примусово дійсного світу має відбуватися це розширення, принципово нескінченне, але не шляхом роз'єднання і протиставлення; тоді зовсім незначний світ дійсності буде з усіх боків омиватися хвилями нескінченної пустої можливості, для цієї можливості неминучий розкол моєї маленької дійсності, розгнужана гра вихолощеної об'єктивності [15 *нерозбірливо*]. Тоді народжується нескінченність пізнання: замість того щоб залучати все теоретичне можливе пізнання світу достеменного із себе прожиття як відповідального допізнання, ми намагаємося своє справжнє життя долучати до мислимого теоретичного контексту, або визнаючи в ньому істотними лише загальні його моменти, або осмислюючи його як маленький клаптик простору і часу великого просторового і часового цілого, або даючи йому символічне тлумачення.

В усіх цих випадках його жива примусова і безвихідна одиничність розбавляється водою тільки мислимої пустопорожньої можливості. Любляча [?] плоть [?] оголошується значущою лише як момент нескінченної матерії, нам байдужою, або ж екземпляр *homo sapiens* [оповіщається] представником своєї етики, втіленням абстрактного початку вічної жіночності; завжди доконче найважливіше виявляється миттєвістю можливого: моє життя – як життя людини взагалі, а це останнє – як один із проявів життя світу. Але всі ці нескінченні контексти цінностей ні в чому не вкорінені, й тільки можливі в мені незалежно від буття об'єктивного і загальнозначущого. Але досить нам відповідально інкарнувати сам [процес] мислення до кінця, підписатися під ним, і ми опинимося дійсно причетними до буттєвого [горизонту] події зсередини її з нашого неповторно єдиного місця.

Тим часом як мій дійсний учинок на підґрунті мого не-алібі в бутті, і вчинок-думка, і вчинок-почуття, і вчинок-справа чинно прилаштовані до останніх країв буття-події, орієнтовані в ньому як єдиному й унікальному цілому, якими б не були змістовна думка і конкретний індивідуальний учинок, у своєму

малому, але дійсному вони причетні [до існування] нескінченного цілого. І це аж ніяк не означає, що я повинен мислити себе, вчинок, це ціле як змістову визначеність, [та] це й неможливо і не потрібно. Ліва рука може не знати, що робить правиця твоя, а ця права чинить правду. І не у тому розумінні, в якому говорить Гете: “У всьому тому, що ми безпомилково проводимо, ми повинні бачити подібність усього, що може бути правильно створено”. Тут [маємо] один із випадків символічного тлумачення паралелізму світів, що привносить момент ритуальності в конкретно уреальнений учинок.

Орієнтувати вчинок у цілому єдиного буття-події зовсім не означає перевести його на мову вищих цінностей, тільки уявленням чи відображенням яких виявляється та конкретна реальна подія-причетність, де безпосередньо дає собі життя вчинок. Я причетний події персонально, і також будь-який предмет та особа, з яким чи з якою я маю справу в моєму неповторному житті, персонально причетні. Я можу здійснювати політичний акт і релігійний ритуал як представник, але це вже спеціальна дія, яка передбачає факт дійсного уповноваження мене, але й тут я не відмовляюся остаточно від своєї персональної відповідальності, хоча саме моє представництво й [надані мені] уповноваження її враховують. Мовчазною передумовою ритуалізму життя є зовсім не смиренність, а гордість. Потрібно змиритися зі станом персональної причетності і відповідальності. Намагаючись розуміти все своє життя як приховане представництво і кожен свій акт як ритуальний, ми стаємо самозванцями.

Будь-яке представництво не скасовує, а лише спеціалізує мою персональну відповідальність. Дійсне визнання-схвалення цілого, якому я буду оприсутнюватись, є мій персонально відповідальний акт. Оскільки він випадає і я залишаюся тільки особливо відповідальним, я роблюся одержимим, а мої вчинки, відірвані від онтологічних коренів персональної причетності, стають випадковими відносно останньої єдності, у якій не вкорінені, як не вкорінена для мене і та сфера, яка спеціалізує моє вчинення. Такий відрив від єдиного контексту, втрата при спеціалізації неповторної персональної причетності винятково часто мають місце у ситуації політичної відповідальності. До тієї самої втрати унікальної єдності призводить і спроба бачити в кожному іншому, в кожному предметі даного вчинку не конкретну одиничність, персонально причетну до буття, а представника якогось вели-

кого цілого. Цим не підвищується відповідальність та онтологічна невідповідність мого вчинку, а лише полегшується і деяким чином дереалізується: вчинок не виправдано гордий, і це зумовлює тільки те, що достеменно конкретність примусово дійсної неповторності починає розкладатися абстрактно-сисловою можливістю. На першому плані для вкорінення вчинку повинна перебувати персональна причетність до єдиного буття і єдиного предмета, бо якщо ти і представник великого цілого, то перш за все персонально; і саме це велике ціле саме [?] не становить загальне, а уконкретнює його індивідуальні [?] моменти.

Примусово-конкретно-реальна значущість дії в даному цілісному контексті (яким би він не був), момент очевидності в ньому і є його орієнтація в дійсному єдиному бутті у його ж [безмежному] цілому.

Світ, у якому орієнтується вчинок на підґрунті своєї неповторної причетності до буття, – такий предмет моральної філософії. Але ж вчинок не знає його як деяку змістовну визначеність, він має справу лише з однією-єдиною особою та [окремим] предметом, причому вони дані йому в індивідуальних емоційно-вольових тонах. Це – світ власних імен цих предметів і певних хронологічних дат життя. Пробне описання світу непересічного життя-вчинення зсередини самого вчинку на засновках його не-алібі в бутті було б індивідуальним і незрівняним самозвітом-сповіддю. Але ці конкретно індивідуальні, неповторні світи дійсно вчинкових свідомостей, з яких, як із дійсних реальних складових, утворюється і єдино неповторне буття-подія, мають спільні моменти, не у форматі загальних понять чи законів, а в розрізі загальних фрагментів їх конкретних архітектонік. Цю архітектоніку достеменного світу вчинку й повинна описати моральна філософія, не абстрактну схему, а чітко визначений план світу єдиного і неповторного вчинку, основні конкретні виміри його побудови та їх взаємне розташування. Ці виміри: я-для-себе, інший-для-мене і я-для-іншого; всі цінності дійсного життя і культури розташовані навколо цих основних архітектонічних точок реального світу вчинку: наукові цінності, естетичні, політичні (включаючи й етичні та соціальні) і, нарешті, релігійні. Всі просторово-часові і змістовно-сислові цінності та відносини стягуються до цих емоційно-вольових центральних моментів: я, інший і я-для-іншого.

Перша частина нашого дослідження буде присвячена розгляду саме основних моментів архітектоніки дійсного світу, не мислимого, а

переживаного. Наступна буде адресована естетичному діянню як учинку, не зсередини його продукту, а з точки зору автора, як відповідально причетного, і [2 *нерозбірливо*] етиці художньої творчості. Третя – етиці політики та остання – релігії. Архітектоніка цього світу нагадує архітектоніку світу Данте і середньовічних містерій (у містерії і в трагедії дія також просунута до останніх меж буття).

Сьогоднішня криза у своєму підґрунті становить кризу сучасного вчинку. Утворилася прірва між мотивом учинку і його продуктом. Але внаслідок цього зів'яв і продукт, відірваний від онтологічних коренів. Гроші можуть стати мотивом учинку, який вибудовує моральну систему. Економічний матеріалізм правдивий відносно теперішнього моменту, але не тому, що мотиви вчинку проникли всередину продукту, а, скоріше за все, навпаки, продукт у своїй значущості захищається від учинку в його достеменній мотивації. Але вже не зсередини продукту можна виправити стан справ, тут не пробитися до вчинку, а [треба підійти] зсередини самого вчинку. Теоретичний та естетичний світи відпущені на волю, проте зсередини цих світів не можна їх пов'язати і долучити до останньої всеєдності, інкарнувати їх. Унаслідок того, що теорія відірвалася від вчинку і розвивається за своїм внутрішнім іманентним законом, учинок, котрий відпустив від себе теорію, сам починає деградувати. Всі сили відповідального звершення йдуть в автономну сферу культури, і відчужений від них учинок спадає на щабель елементарного біологічного та економічного мотивування, втрачає всі свої ідеальні моменти: це щось і є стан цивілізації. Все багатство культури віддається на поталу біологічному акту. Теорія залишає вчинок в обмеженому бутті, висмоктує з нього всі моменти ідеальності у свою автономну замкнену сферу, збіднює вчинок. Звідси пафос толстовства і всякого культурного нігілізму.

За такого стану може здаватися, що за винятком сислових моментів об'єктивної культури залишається гола біологічна суб'єктивність, акт-потреба. Звідси і здається, що тільки як поет, як учений я об'єктивний і духовний, тобто лише зсередини створеного мною продукту; зсередини цих об'єктів і повинна вибудовуватися моя духовна біографія; за винятком цього залишається суб'єктивний акт; все об'єктивно значиме у вчинку входить у ту сферу культури, куди відноситься створений ним об'єкт. [Вочевидь маємо] надзвичайну складність продукту та елементарну

простоту мотиву. Ми викликали привид об'єктивної культури, який не вміємо зачаклувати. Звідси критика Шпенглера. Звідси його метафізичні мемуари і фундування історії між дією і його значущим учинком. У підґрунті вчинку перебуває прилучення до неповторної єдності, відповідальне не розчиняється у спеціальному (політика), в іншому разі ми маємо не вчинок, а технічну дію. Але такий учинок не повинен протиставляти себе теорії і думці, проте охоплювати їх як необхідні моменти, повністю відповідальні. У Шпенглера цього немає. Він протиставив учинок теорії, і щоб не опинитися в порожнечі, підставляє історію. Якщо ми візьмемо сучасний учинок відірвано від замкненої у собі теорії, то отримаємо біологічний чи технічний акт. Історія не рятує його, тому що він не вкорінений в останній унікальній єдності.

Життя може бути усвідомлене тільки в конкретній відповідальності. Філософія життя може бути лише моральною філософією. Можна зрозуміти життя тільки як подію, а не як буття-даність. Відпале від відповідальності життя не може мати філософії: воно принципово випадкове й не вкорінене.

Світ, де дійсно протікає, здійснюється вчинок, – єдиний і неповторний світ, що конкретно переживається: видимий, чутний, відчутний і мислимий, весь просякнутий емоційно-вольовими тонами визнаної ціннісної значущості. Єдину незрівнянність цього світу, не змістовно-сміслову, а емоційно-вольову, важку і примусову, гарантує дійсності визнання моєї непересічної причетності, мого не-алібі в ньому. Ця визнана моя причетність створює конкретну зобов'язаність – реалізувати всю єдиність як незамінну в усьому всеєдиність буття, [причому] стосовно всякого моменту, а відтак перетворює кожний мій прояв – почуття, бажання, настрої, думку – в мій активно відповідальний учинок.

Цей світ наданий мені з мого єдиного місця як конкретний та унікальний. Для моєї причетної вчинкової свідомості він, мов архітектонічне ціле, розташований навколо мене як неповторного центру сходження мого вчинку: він знаходиться мною, оскільки я виходжу із себе в моєму вчинку-баченні, вчинку-думці, вчинку-ділі. У співвіднесенні з моїм єдиним місцем активного сходження у світі всеміслимі просторові й тимчасові відношення набувають ціннісного центру, організовуються навколо нього в деяке стає конкретне архітектонічне ціле – можлива спільність стає дійсною єдиністю. Моє активне єдине місце не становить тільки абстрактно-геометричний

центр, але є відповідальним емоційно-вольовим, конкретним центром безпосереднього багатоманіття світу, в якому просторовий і часовий моменти – реальне єдиничне місце і достеменний неповторний історичний день і година – звернення [злиті] [5 *нерозбірливо*]. Тут стягуються в конкретно непересічну єдність різні з абстрактного погляду плани: і просторово-часова визначеність, й емоційно-вольові тони та смисли. *Високо, над, під, нарешті, пізно, ще, вже, потрібно, повинно, далі, ближче* (курс. – Перекл.) і т. ін. набувають не змістовно-смісловий – тільки можливий – мислимий [характер], але дійсну, переживальну, важку примусову, конкретно певну значущість з єдиного місця моєї причетності до буття-події. Ця справжня моя причетність із чітко вираженої єдиної точки буття створює реальну тяжкість часу й унаочнену на дотик цінність простору, робить обтяженими, невідповідними, важливими всі межі – світ як достеменно і відповідально переживане неподільне й унікальне ціле.

Якщо я відволікся від цього центру сходження моєї неповторної їх причетності буття, до того ж не тільки від її змістовної визначеності (просторово-часової та ін.), але й від емоційно-вольової дійсності її закорінення, неминуче розкладеться конкретна єдинісність і примусова очевидність світу, він розпадеться на абстрактно загальні, тільки ймовірні моменти і відношення, що можуть бути зведеними до такої ж усього лише можливої, абстрактно загальної єдності. Конкретна архітектоніка переживаного світу заміниться [?] не-часовою і не-просторовою і не-ціннісною систематичною неподільністю ідеально загальних моментів. Кожен момент цієї неподільності всередині системи логічно необхідний, але сама вона в цілому тільки відносно можлива: лише у співвіднесенні зі мною – активно думачим, як учинок мого відповідального мислення – вона долучається до фактичної архітектоніки переживаного світу, як його момент, вкорінюється в достеменну ціннісно значущу єдиність його. [Отож,] все абстрактно загальне не становить безпосередньо мить пережитого реального світу, як ця людина, це небо, це дерево, а опосередковано, як змістовно-смістова сторона цієї дійсної неповторної думки, цієї справжньої книги: тільки так вона жива і причетна, а не в собі у своїй смисловій самодостатності.

Але ж сенс вічний, а ця дійсність свідомості та реальність книги минуці? Хоча вічність сенсу, крім його реалізації, є можлива неціннісна, незначуща вічність. Адже якби ця в

собі [?] вічність сенсу була і самостійно ціннісно значущою, був би зайвий і непотрібний акт її втілення, її мислення, її справдешнього здійснення вчинковим мисленням, лише у співвідношенні з ним вічність сенсу стає донконе цінно вагомою. Тільки у співвіднесенні з дійсністю вічний сенс стає рушійною цінністю вчинкового мислення як момент його: ціннісна вічність цієї думки, цієї книги. Але і тут ціннісний світ позичковий: примусово цінна в останній інстанції [ε] достеменно вічність самої конкретної дійсності у її цілому: цю людину, цих людей і їх світу з усіма очевидними моментами його; звідси загоряється ціннісним світлом і вічний сенс фактично здійснюваної думки.

Все, взяте незалежно, безвідносно до єдиного ціннісного центру висхідної відповідальності вчинку, деконкретизується і дереалізується, втрачає вартісну вагомість, емоційно-вольову примусовість, стає порожньою абстрактно загальною можливістю.

З єдиного місця моєї причетності до буття єдиносутні час і простір індивідуалізуються, долучаються як моменти ціннісної конкретної неповторності. З теоретичної точки зору, простір і час мого життя – нікчемні (абстрактно-кількісно, але причетне мислення зазвичай вкладає сюди ціннісний тон) відрізки єдиноплинних часу і простору, і, звісно, тільки це гарантує смислову однорідність їх визначень у судженнях; але зсередини мого причетного життя ці відрізки отримують єдиний ціннісний центр, що й перетворює дійсні час і простір в унікальну, хоча й відкрити, індивідуальність.

Математичні час і простір гарантують можливість смислову єдність імовірних суджень (для істинного судження потрібна справжня емоційно-вольова зацікавленість), а моя тотальна причетність до них з мого єдиного місця у їх безвихідно примусову дійсність та у їх ціннісну неповторність немов би наливає їх плоттю і кров'ю: зсередини її і відносно неї математично можливі час і простір (імовірно нескінченні минуле і майбутнє) ціннісно ущільнюються; з моєї індивідуальності неначе розходяться промені, які, проходячи крізь час, утверджують людство історії [?], просякають світлом цінності весь можливий час, саму темпоральність як таку, тому що я справді причетний до неї. Такі часово-просторові визначення, як нескінченність, вічність, безмежність, якими рясніє наше емоційно-вольове причетне мислення у житті, у філософії, в релігії, в мистецтві, у їх реальному вжитку аж ніяк не є чистими теоретичними (математичними) понят-

тями, але живими в [лоні] мислення моментами ціннісної [вагомості] сенсу, який їм притаманний, загоряються ціннісним світлом у співвіднесенні з моєю причетною одиничністю.

Вважаємо за потрібне нагадати: жити із себе, виходити із себе у своїх учинках зовсім не означає ще жити і вчиняти для себе. Центральність моєї непересічної причетності до буття в архітектоніці переживаного світу зовсім не становить осередність позитивної [?] цінності, для якої все інше у світі лише допоміжний початок. Я-для-себе – центр сходження вчинку та активності підтримки і визнання будь-якої цінності, адже це єдина точка, де я відповідально причетний до всеєдиного буття, – оперативний штаб, ставка головнокомандувача для мого можливого зобов'язання у події буття, тільки з мого єдиного місця я можу бути активний і повинен бути такий. Моя визнана причетність до буття не лише пасивна (радість буття), але, щонайперше, активна (зобов'язаність реалізувати моє неповторне місце). Це [, звісно,] не вища життєва цінність, яка систематично обґрунтовує всі інші життєві вартості для мене як відносні, нею зумовлені; ми не маємо на меті побудувати систему цінностей, логічно єдину, із стрижневою цінністю – із моєю причетністю до буття на чолі, [тобто] ідеальну систему можливих різних значущостей, не маємо на увазі й теоретичну транскрипцію дійсно історично прищеплюваних людиною вартостей задля встановлення між ними логічних відношень підпорядкування, співпідпорядкування та ін., себто систематизувати їх. Не систему і не систематично інвентарний перелік цінностей, де чисті поняття (змістовно собі тотожні) пов'язані логічним співвідношенням, збираємося ми дати, а зображення, опис дійсної конкретної архітектоніки ціннісного переживання світу не з аналітичним основоположенням у базиси, а з реально конкретним центром (і просторовим і часовим) сходження правдивих оцінок, тверджень, учинків, де члени – суть дійсно реальні предмети, пов'язані конкретними подієвими відношеннями (тут логічні відношення є лише моментом поруч із конкретно просторовим і часовим та емоційно-вольовим) у єдиноцілісній події буття.

Щоб висвітлити попереднє поняття про можливість такої конкретної ціннісної архітектоніки, ми дамо тут аналіз царини естетичного бачення світу мистецтва, який своєю конкретністю і проникливістю емоційно-вольовим тоном з усіх культурно абстрактних (?) світів (у їх ізоляції) ближче до єдиного і

неповторного світу вчинку. Він і допоможе нам підійти до розуміння архітектонічної побудови дійсного світу-події.

Єдність світу естетичного бачення не становить смислово систематичну, але конкретно архітектонічну цілісність, цей світ розташований навколо чітко визначеного ціннісного центру, який і мислиться, і бачиться, і любить. Цим центром є людина, все у цьому світі набуває значення, сенсу і цінності лише у співвіднесенні з людиною, як людське. Все можливе буття і весь можливий сенс розміщуються навколо людини як центру й унікальної цінності; все і тут естетичне бачення не знає меж [і тому] має бути співвіднесене з людиною, стати людським. Це не означає, однак, що саме герой твору повинен бути змальований як змістовно-позитивна цінність у сенсі надання йому певного доброго важливого епітету: “хороший, красивий”, і під ці епітети можуть бути [підведені] геть усі негативні риси, [адже] він може бути поганий, жалюгідний, у всіх відношеннях [?] переможений і перевершений, але до нього прикута моя зацікавлена увага в естетичному баченні, навколо нього, поганого, як навколо все ж непересічного ціннісного центру, розташовується все в усіх відношеннях змістовно краще. Людина тут зовсім не від добра любя, а від любові добра. У цьому [полягає] вся специфіка естетичного бачення.

Весь вартісний топос, вся архітектоніка бачення були б іншими, якби ціннісним центром був не він. Якщо я споглядаю картину загибелі і цілком виправданої ганьби єдино улюбленої мною людини – ця картина буде зовсім інша, ніж тоді, коли гине для мене байдужа [особа]. І зовсім не тому, що я буду прагнути виправдати її всупереч сенсу і справедливості, все це може бути вилучено, картина може бути змістовно справедливою і реалістичною, і все ж вона буде інша за своїм сутнісним топосом, за ціннісно конкретним розташуванням частин і деталей, за всією своєю архітектонікою, я буду бачити інші ціннісні риси й інші моменти, розташування їх, тому що конкретний центр мого бачення і моєї думки щодо картини будуть іншими. Це не буде упереджене об'єктивне спотворення самого бачення, адже його архітектоніка не стосується змістовно-смислового аспекту. Змістовно-смислова сторона події, уявно взята, дорівнює собі і тотожна при різних конкретних ціннісних центрах (долучаючи сюди і смислову оцінку з позиції тієї чи іншої змістовно окремішньої цінності: добра, краси, істини), але ця змістовно-смислова собі рівна сторона

сама [становить] тільки сегмент усєї конкретної архітектоніки в її цілому, і становище цього абстрактного моменту різноманітне за [актуалізації] різних ціннісних центрів бачення. Бо ж один і той же із змістовно-смислового погляду предмет, споглядуваний із різних точок єдиного простору кількома людьми, займає різні місця й інакше даний у конкретному архітектонічному цілому поля бачення цих різних людей, котрі його спостерігають, причому смислова тотожність його входить як момент у конкретне бачення, вона лише обростає індивідуалізованими і приземленими рисами. Але при спогляданні події відсторонено просторове положення – це лише момент єдиної емоційно-вольової позиції її учасника.

Так і змістовно тотожна оцінка однієї й тієї ж особи (він [– актор –] поганий) може мати різні дійсні інтонації залежно від правдешнього конкретного ціннісного центру в даних обставинах: чи люблю його дійсно, чи мені дорога та реальна цінність, стосовно якої він неспроможний, а він [насправді] байдужий: ця відмінність, звичайно, не може бути абстрактно виражена у вигляді певної субординації цінностей, це конкретне архітектонічне взаємовідношення. Не можна підмінити вартісну архітектоніку системою логічних відношень (субординація) цінностей, витлумачуючи відмінності в інтонації наступним систематичним чином (у міркуванні: він – поганий): у першому випадку найвищою цінністю є людина, а підлеглою – добро, а в другому навпаки. Таких відношень між абстрактно-ідеальним поняттям і реальним одиничним предметом не може бути, відволіктися ж у людині від її конкретної дійсності, залишивши смисловий кістяк (*homo sapiens*), теж не можна.

Отже, ціннісним центром подієвої архітектоніки естетичного бачення є людина не як змістовне собі тотожне щось, а як любовно визнана конкретна дійсність. При цьому таке бачення аж ніяк не відсторонюється від можливого набору цінностей, не стирає меж між добром – злом, красою – потворністю, істиною – брехнею; всі ці розрізнення знає і знаходить естетичне бачення всередині споглядуваного світу, але всі вони не підносяться над ним як останні критерії, як принцип розгляду та оформлення видимого, вони залишаються всередині нього як моменти архітектоніки і всерівно охоплюються всеприйнятним любовним схваленням людини. Естетичне бачення знає, звичайно, і вибіркові принципи, але всі вони архітектонічно підпорядковані верховному ціннісному центру споглядання, людині.

У цьому сенсі слушно говорити про об'єктивну естетичну любов, не надаючи тільки цьому слову пасивного психологічного значення, як про принцип естетичного бачення. Ціннісне різноманіття буття як людського (співвіднесеного з людиною) може бути дано тільки любовному спогляданню, лише любов здатна утримати і закріпити це багато- і різноманіття, не розгубивши і не розсіявши його, не залишивши лише голий кістяк основних ліній і смислових моментів. Тільки безкорислива любов за принципом (не від добра любий, а від любові добрий), тільки любовно зацікавлена увага здатна розвинути досить напружену силу, щоб охопити й утримати конкретне розмаїття буття, не збіднивши і не схематизувавши його. Байдужа чи неприязна реакція – завжди збіднювальне і розкладальне предмет відреагування: пройти повз предмета у всьому його багатоманітті, ігнорувати або подолати його. Сама біологічна функція байдужості – це звільнення нас від розмаїття буття, відволікання від практично неістотного для нас, як би економія, збереження його від розсіювання в різноманітті. Така само і функція забуття.

Безлюбність, байдужість ніколи не розвинуть достатньо сил, щоб напружено уповільнити над предметом, закріпити, виліпити кожну його найдрібнішу подробицю чи деталь. Тільки любов може бути естетично продуктивною, лише у гармонії з коханим можлива повнота багатоманіття.

Стосовно ціннісного центру (конкретної людини) світ естетичного бачення не повинен розрізняти форму і зміст: людина і формальний, і змістовний принцип бачення, [причому] в їх єдності і взаємопроникненні. Тільки відносно абстрактно-змістових категорій можливо це розрізнення. Всі ідеально-формальні моменти стають визначеними фрагментами архітекtonіки лише у співвідношенні з чітко окресленою цінністю смертної людини. Всі просторові і часові відношення співвідносяться тільки з нею і тільки щодо неї знаходять вартісний зміст: *високо, далеко, над, під, безодня, безмежність* – усе відображають життя і напруження смертної людини, звісно, не в абстрактно-математичному значенні їх, а в емоційно-вольовому ціннісному сенсі.

Тільки цінність смертної людини умасштабнює просторово-часовий шерег: простір ущільнюється як можливий її кругозір, її потенційне оточення, а час має ціннісну вагомість і силу як протягом життя тлінної особи, причому [?] і зміст часового визначення, і формальна тяжкість, і значущий плин ритму.

Якби людина не була смертна, емоційно-вольової тон цього протікання, цього: *раніше, пізніше, ще, коли, ніколи* – і формальних моментів ритму, був би інший. Знищимо масштаби [?] життя смертної людини – згасне цінність того, що переживається: і ритму, і змісту. Звичайно, справа тут не у певній математичній тривалості людського життя (70 років), вона може бути довільно велика чи мала, а тільки у тому, що є терміни, межі життя – народження і смерть, і тільки факт наявності цих термінів створює емоційно-вольове забарвлення потоку часу обмеженого життя: і сама вічність має ціннісний сенс у співвіднесенні з детермінованим життям.

Найкраще ми можемо пояснити [?] архітектонічне розташування світу естетичного бачення навколо ціннісного центру – смертної людини, проаналізувавши (формально-змістовно) конкретну архітектоніку якогось твору. Зупинимося на ліричній п'єсі О. Пушкіна 30-го року: "Розлука".

У цій ліричній п'єсі дві дійові особи: ліричний герой (об'єктивованій автор) і вона (Різнич), а відтак два ціннісних контексти, дві конкретні точки [відліку] для співвіднесення до них визначених вартісних моментів буття, при цьому другий контекст, не втрачаючи своєї самостійності, ціннісно охоплюється першим (реально стверджується ним); й обидва цих контексти, своєю чергою, обіймаються єдиним ціннісно схвалюваним, естетичним контекстом автора-художника, який перебуває поза архітектонікою бачення світу твору (не автор-герой, член цієї архітектоніки) і спостерігача. Неповторне місце в бутті естетичного суб'єкта (автора, споглядача), точка сходження його естетичної активності – об'єктивної любові до людини, має тільки одне визначення – позазнаходження стосовно всіх моментів архітектонічної єдності [*нерозбірливо*] естетичного прозріння, що й уможливує уперше охоплення всієї – і просторової, і часової – архітектоніки ціннісно єдиною підтверджуваною активністю. Естетичне вживання бачення героя предмета зсередини активно здійснюється з цього унікального позаприсутнього місця, і тут же на ньому втілюється естетичне прийняття – схвалення й оформлення матерії вживання в єдиній архітектоніці бачення. Позаприсутність суб'єкта – і просторова, і часова, і ціннісна – [тут] не я предмет вживання і бачення, що вперше уможливує естетичну активність оформлення.

Всі конкретні моменти архітектоніки стягуються до двох ціннісних центрів (герой і ге-

роїня) й однаково охоплюються стверджувальною ціннісною людською естетичною активністю у єдиній події. Простежимо це розташування конкретних миттєвостей буття:

Для берегів вітчизни дальньої

Ти покидала край чужий (О. Пушкін).

“Береги вітчизни” перебувають у ціннісному просторово-часовому контексті життя героїні. Для неї вітчизна, [де] у її емоційно-вольовому тоні можливий просторовий кругозір стає вітчизною (в конкретно-ціннісному сенсі слова, у повноті його у змістовлення), з її одиничністю співвіднесено і подієво конкретизовано у “край чужий” простір. І момент просторового руху з чужини у вітчизну даний, подієво здійснюється у її емоційно-вольовому тоні. Однак він конкретизований тут одночасно і в контексті життя автора як подія у ціннісному контексті його прожиття: “*ти покидала*”. Для нього (у його вказаному тоні) вона б поверталася, тобто переважав би більш позитивний ціннісний тон. Це з його неповторного місця у події вона “*покидає*”. Унікальна єдність події життя у його емоційно-вольовому тоні дана й реальна архітектонічна мить, виражена епітетом “*дальня*”. У цей час подієво не суттєво, що їй доведеться здійснити довгий шлях, а важливо, що вона буде далеко від нього, хоча “*далечинь*” має вартісну вагу і в її лоні. Тут [має місце] взаємопроникнення та єдність подій при ціннісній незлитості контекстів.

Це взаємопроникнення і ціннісна незлитість – єдність події – ще виразніше у другій половині строфи:

У час незабутній, у час сумний

Я довго плакав перед тобою.

І час і його епітети (“*незабутній*”, “*сумний*”), і для нього і для неї подієві, набувають вагомості у її та у його часовому вимірі спричиненого смертного життя. Але його емоційно-вольовою тон переважає. У співвіднесенні з ним вартісно [нерозбірливо] цей часовий момент [постає] як ціннісно заповнений розлукою час його єдиного життя.

У першій редакції і початок був даний у ціннісному контексті героя:

Для берегів чужини далекої

Ти покидала край рідний.

Тут “*чужина*” (Італія) і “*рідний край*” (Росія) дані в емоційно-вольовому тоні автора-героя. У співвіднесенні з нею той самий простір – у події її життя – посідає [?] протилежне місце.

Мої холодніючі руки

Тебе намагались утримати.

У ціннісному контексті героя “*холодніючі руки*” намагалися утримати у своєму просторовому оточенні, в безпосередній близькості до тіла – до єдиного просторового центру, того конкретного фокусу, який осмислює, ціннісно ущільнює і вітчизну, і чужину, і далечинь, і близькість, і минуле, і стислість часу, і довготривалість плачу, і вічність незабутнього.

Нудне чекання страшної розлуки

Мій стогін благав не обривати.

І тут переважає контекст автора. Відтак змістовна і ритмічна напруженість, і деяке прискорення темпу – наструненість смертного спричиненого життя, ціннісне пришвидшення життєвого темпу в напруженій подієвості.

Ти говорила: в день побачення

Під небом вічно блакитним.

Її і його контексти в мобілізованому взаємопроникненні, просякнуті єдністю ціннісного контексту смертного людства: “*вічно блакитне небо*” в лоні кожної смерті і життя. Але тут цей момент загальнолюдської подієвості даний не безпосередньо естетичному суб’єкту (позаявної архітектоніці світу у творі автору-споглядачеві), а зсередини контекстів [кожного з героїв], тобто входить як ціннісно наснажений момент у подію [їхнього] побачення. Побачення – зближення конкретних ціннісних центрів життя (його і її), у якому б то не було плані (земному, небесному, часовому, позачасовому) – важливіше [?] подієвої близькості в одному кругозорі, в одному ціннісному оточенні. Наступні дві строфи поглиблено конкретизують побачення.

Але там, на жаль, де неба склепіння

Сяють у блиску блакитному,

Де під скелями дрімають води

Заснула ти останнім сном

Твоя краса, твої страждання

Зникли в урні гробовій

Зник і поцілунок побачення.

Але чекаю його: він за тобою!

Перші три рядки цих останніх двох строф зображують подієві моменти [?] загальнолюдського контексту цінностей: краса Італії постає у вартісному форматі героїні (її світ) і звідси таке схвалення входить і в особисте поле героя. Це оточення події її неповторної смерті і для неї і для нього. Тут можливе довілля її життя і майбутнього побачення стало дійсним оточенням її смерті. Ціннісно-подієвий зміст світу Італії для героя – це світ, де її вже немає, світ, ціннісно освітлений її вже-небуттям у ньому. Для неї – світ, де вона могла б бути. Всі наступні рядки дані в емоційно-вольовому тоні автора-героя, але у цьому тоні [нерозбір-

ливо] передбачається останній рядок: упевненість, що обіцяне побачення все ж відбудеться, що незамкнуте коло подієвого взаємопроникнення їх ціннісних контекстів [усуцільниться]. Емоційно-вольова тональність розлуки і невідбутого побачення тут переходить у тон, підготовляючи його, вірного і неминучого побачення там.

Такий розподіл подієвих моментів буття навколо двох ціннісних центрів. Один і той же із цієї точки зору змістовно-смысловий предмет (Італія) [постає] різним подієвим моментом відмінних ціннісних контекстів: для неї – *батьківщина*, для нього – *чужина*, факт її відбуття для неї – *повернення*, для нього – *покидання* і т. ін. Єдина і собі-тотожна Італія і відокремлювана її від Росії математично собі-рівна “*далечинь*” тут увійшли в єдність події, і живі в ній не своєю змістовною ідентичністю, а тим унікальним місцем, яке вони займають у єдності архітектоники і яке розташоване навколо самобутніх ціннісних центрів. Чи можна, однак, протиставити єдину собі-тотожну Італію як дійсну й об’єктивну тільки випадковому, суб’єктивному переживанню Італії – *батьківщини, чужини*, Італію, де вона тепер спить, суб’єктивно-індивідуально переживаний? Таке протиставлення докорінно неправильне. Подієве пережиття Італії охоплює як засадовий момент її дійсну цілісність в одиничному і непересічному бутті. Але ущільнюється ця єдина Італія, обростає плоттю і кров’ю лише зсередини моєї закоріненої причетності до єдності буття, моментом якого і є незрівняна Італія. Проте цей подієвий контекст неповторної причетності незамкнутий і неізолюваний. Для подієвого контексту автора-героя, де Італія – *чужина*, зрозумілий і схвалений також і ціннісний контекст, де Італія – *батьківщина* (її контекст). Через причетність героя до буття в унікальному місці його неподільна собі-тотожна Італія ущільнилася для нього в *чужину* і для нього ж у *батьківщину* його коханої, бо вона ціннісно підтримана ним, а отже [прийнятий] і весь її ціннісно-подієвий контекст, де Італія – *батьківщина*. І всі інші можливі подієві відтінки непересічної Італії, співвіднесені з конкретно-ціннісно-схваленими людьми, – Італія людства входить у [лоно] причетної свідомості з його єдиного місця. Вона повинна вступити у якесь подієве відношення до конкретно підтримуваної цінності, щоб стати моментом реальної свідомості, хоча б суто теоретичної, свідомості географа. Тут немає ніякого релятивізму: правда буття-події цілком вміщає у себе всю позачасову абсо-

лютність теоретичної істини. Єдність світу – момент його конкретної єдності й необхідна умова нашої думки зі сторони її змісту, себто думки-судження, але для справжньої думки-вчинку мало однієї єдності.

Зупинимося ще на деяких особливостях архітектоники розглядуваної ліричної п’єси. Ціннісний контекст героїні задіяний і долучений до контексту героя. Герой перебуває у точці справжнього неповторного часу свого життя, події розлуки і смерті коханої розташовані в його єдиному минулому (переведені у план спогадів) і через теперішнє потребують заповненого майбутнього, жадають подієвої вічності, це ущільнює й увагомлює всі часові межі і відносини-причетність до переживання часу події. Вся ця конкретна архітектоніка у її цілому дана естетичному суб’єкту (художнику-споглядачеві), котрий поза межі її. Для нього герой і весь конкретний подієвий контекст його співвіднесені з цінністю людини і людського, оскільки він – естетичний суб’єкт, узаконено причетний єдиному буттю, де ціннісним моментом є людина і все людське. Для нього оживає і ритм як вартісно напружений перебіг життя смертної людини. Вся ця архітектоніка й у своїй змістовності, і у своїх формальних моментах жива для естетичного суб’єкта лише остільки, оскільки ним справді схвалена цінність усього людського.

Така [, власне,] конкретна архітектоніка світу естетичного бачення. Всюди тут момент цінності зумовлений не основоположенням як принципом, а єдиним місцем предмета в конкретній архітектоніці події з неповторного становища причетного суб’єкта. Всі ці акценти узаконені як моменти конкретної людської унікальності. Тут і просторове, і часове, і логічне, і ціннісне ущільнені у їх реальній єдності (*вітчизна, далечинь, минуле, було, буде* тощо), співвіднесені з конкретним ціннісним центром, несистематично, а архітектонічно підпорядковані йому, осмислені і локалізовані через нього і в ньому. Кожен момент тут живий як унікальний, і сама єдність [становить] тільки мить конкретної одиничності.

Однак ця зображена нами в основних на черках естетична архітектоніка є спосіб вираження продукованого в естетичному вчинку споглядання світу, сам же вчинок і я – той, хто вчиняє, перебуваємо поза цією архітектонікою, виключені з неї. Це світ закоріненого буття інших людей, але мене, висловлюваного, в ньому немає. Це світ єдиних вихідних із себе інших людей і ціннісно співвіднесеного з ними

буття, хоча мною вони віднаходяться, я-неповторний, із себе поширюваний, – принципово перебуваю поза архітектонікою. Я причетний лише як споглядач, але споглядання становить дієву активну позамежовість глядача [відносно] предмета споглядання. Естетично споглядальна неповторність людини сутнісно не вмщує моєї одиничності. Естетична діяльність – це спеціальна, об'єктивована причетність, [тому] зсередини естетичної архітектоніки немає виходу в світ того, хто вчиняє, він знаходиться поза полем об'єктивованого естетичного бачення.

Переходячи тепер до істинної архітектоніки переживаного світу життя, світу причетно вчинкової свідомості, ми перш за все вбачаємо принципову архітектонічну різнозначність моєї єдиної непересічності і неповторності всякого іншого й естетичного і справжнього – людини, конкретного переживання себе і пережиття іншого. [При цьому] цілком схвалена цінність особи і моя-для-себе цінність докорінно відмінні.

Ми тут говоримо не про абстрактну оцінку разутіленої теоретичної свідомості, яка знає тільки загальну змістово-сміслову цінність будь-якої особистості, кожної людини, подібна свідомість не випадково не може породити неповторного конкретного вчинку, але лише його оцінку *post factum* як окремого екземпляра. Ми говоримо про дієву реальну оцінку вчинкової свідомості, про вчинок-оцінку, який шукає собі виправдання не у системі, а в цілісній і достеменно неповторній дійсності. Ця свідомість протиставляє себе для себе всім іншим, як іншим для неї, своє вихідне я решті віднаходжуваним, непересічним людям, себе-причетного-світу, в котрому я перебуваю разом з усіма інакшими людьми. Я-єдиний із себе виходжу, а всіх інших знаходжу, і в цьому глибока онтологічно подієва різнозначність.

Вищий архітектонічний принцип дійсного світу вчинку є конкретне, виражально значуще протиставлення я та іншого. Два сутнісно різних, але співвіднесених між собою ціннісних центри знає життя: себе та іншого, і навколо цих центрів розподіляються і розміщуються всі повсякденні моменти буття. Один і той же змістовно тотожний предмет [як] момент буття, співвіднесений зі мною або з іншим, має ціннісно різний вигляд, і весь єдино узмістовлений світ, зіставлений зі мною чи з іншим, просякнутий зовсім іншим емоційно-вольовим тоном, по-різному вартісно значущий у своєму самому живому найістотнішому сенсі. Цим не порушується смислова єдність світу, але під-

носиться до межі подієвої неповторності.

Ця двоплановість ціннісної визначеності світу – для себе і для іншого – набагато глибша і принциповіша, ніж та відмінність у витлумаченні предмета [?], яку ми спостерігали всередині світу естетичного бачення, де одна і та ж Італія була *батьківщиною* для однієї і *чужиною* для іншої людини й де ці відмінності в значущості архітектонічні, хоча всі вони перебувають в одному ціннісному вимірі, у світі інших для мене. Це – архітектонічне взаємовідношення двох значущих схвалених інших. Й Італія-батьківщина, й Італія-чужина витримані в одній тональності, обидві знаходяться у світі, співвідносному з іншим. Світ у зіставленні зі мною сутнісно не може увійти в естетичну архітектоніку. Як ми докладно побачимо далі, естетично споглядати – це означає переносити предмет у ціннісний план іншого.

Вказане ціннісне архітектонічне розпадання світу на я і всіх інших для мене не становить пасивно випадкове, а активне й належне. Ця архітектоніка дана і задана, адже це є архітектоніка події. Вона не дана як готова і застигла, в яку я поміщений пасивно, це заданий план моєї орієнтації у події-бутті, [причому] архітектоніка, невпинно активно здійснювана моїм відповідальним учинком, учинком піднесена і тільки у його відповідальності стійка. Конкретна обов'язковість є архітектонічна повинність: здійснити своє неповторне місце в унікальній події-буттєвості, де вона перш за все визначається як ціннісне протиставлення я та іншого.

Це архітектонічне протиставлення здійснює кожний моральний учинок, і його розуміє елементарна моральна свідомість, однак теоретична етика не має для його вираження адекватної форми. Форма загального положення, норми чи закону принципово не здатна відобразити це протиставлення, сенс якого становить [форма], абсолютна себе [*нерозбірливо*]. Неминуче виникне двозначність, суперечність форми і змісту. Тільки у формі опису конкретного архітектонічного взаємовідношення можна відобразити цей момент, але такого опису моральна філософія поки ще не знала. Звідси зовсім не впливає, звичайно, що це протиставлення залишилося вповні не вираженим і невисловленим, адже у цьому [полягає] сенс всієї християнської моральності, від нього відштовхується й альтруїстична мораль; [проте] адекватного наукового осмислення і повної принципової продуманості цей [*нерозбірливо*] принцип моральності донині не отримав.

АНОТАЦІЯ

Бахтін Михайло Михайлович.

До філософії вчинку.

Пропонований читачам незавершений трактат відомого російського та українського філософа, філолога, літературознавця і теоретика культури М.М. Бахтіна (1895–1975), характеризуючи початковий етап його пізнавальної творчості (1919–1921), є програмною філософською працею, покликаною вибудувати так звану першу філософію (*prima philosophia*), тобто філософію нового типу, яка “через “звернення до єдиної і непересічної моральної відповідальності” покликана не тільки здолати “пагубну незліткість культури і життя”, а ще й посередництвом “зсередини реального, неповторного, цілісного й завжди лише одного у своїй відповідальності” вчинку забезпечити “підхід до єдиного та унікального буття у його конкретній дійсності”. Відтак постає основне завдання авторського філософування – створити вчення “про одичине та виняткове буття-подію”, онтологічно умовою якого є спосіб буття людини у його подіїв архітектоніці реального вчинення. Тому закономірно, що поняття “вчинок” набуває категорійного статусу, й саме навколо нього теоретично викристалізується *ОНТОЛОГІЯ вчинку* як система філософських знань “про єдину подію здійснюваного буття”. Вчинок – це завжди самобутня подія в аспекті його втілення. У самому своєму сповнюванні, будучи єдиним і неповторним прожиттям, учинок є “більш ніж раціональний – він відповідальний”. Його відповідальність передбачає врахування в ньому всіх факторів: і смислової вагомості, і фактичного звершення в усій його реальній історичності та індивідуальності; в такому вчинку співіснують єдиний план і єдиний принцип, що осяжні у його відповідальності як здійснення рішення безвихідно, непоправно і безповоротно. Вчинок, за філософемою Михайла Бахтіна, – “останній підсумок, усебічний остаточний висновок, він стягує, співвідносить і дозволяє у єдиному та унікальному й уже останньому контексті і сенс, і факт, загальне й індивідуальне, реальне та ідеальне, бо все входить у його відповідальну мотивацію; у вчинку вихід із тільки можливості в неповторність реалізується раз і назавжди”. В.А. Роменець, висвітлюючи вчинкові засади рефлексивності на шляху пізнання-обґрунтування універсальності та відповідальності людського буття (1998, 2017), цілком слушно пише, що “Бахтін оберігає *філософію вчинку* від *психології вчинку*”, вочевидь пов’язуючи останню із суб’єктивізмом у рамках тогочасного інтроспективного розуміння предмета психології. Підтвердженням цього є бахтінські максими: “найменше у житті-вчинку я маю справу із психічним буттям...”, “вчинок розвивається і живе не у психічному світі” та ін. І справді, відповідальний спосіб існування людини передбачає здійснення нею вчинків на фундаменті визнання свого “не-алібі у житті”. А це означає активну причетність кожної особи до безмежжя останнього, по-перше, “зі свого одного-однісінкового місця у бутті” й, по-друге, у відповідальному ставленні до іншого чи інших як співчасників або як свідків такого вчинкового самозасвідчення себе у світі життя. Причому реальний світ вчинку й теоретичний світ культури (зокрема й науки) не співвідно-

сяться. Іншими словами, людина вчиняє впевнено, коли діє не від себе, а від іманентно насаженої потреби сенсу окультуреної причетності до життя, тоді утверджується безсуб’єктивність учинення, а “шлях від ідеї до висновку відбувається свято й безгрішно”. Отож подієве втілення відповідального способу дієвої присутності у світі – це водночас визнання особою свого неалібі в бутті, тобто “киданням себе на свою власну здатність-стати-винуватим”, або ж спроможність відповідати за себе у бутті з іншими. Тому в Бахтіна філософія вчинку є естетичною правдою вчинення, хоча вона й містить розгорнуту критику “естетичного і теоретичного світів” за притаманне їм відсторонення від “нудної дійсності єдиного й неповторного відповідального буття” і протиставляє їм “відповідальну єдність мислення і вчинку”. Крім того, висновується, що теоретична та естетична сфери є лише окремими моментами практичного розуму. Водночас примат останнього – це “насправді переважання однієї теоретичної царини над усіма іншими, і тільки тому, що це володіння самого... загального”. Бахтін також уводить в науковий обіг поняття “вчинкове мислення” і “причетне мислення” та концепт “емоційно-вольовий тон”. Воля, стверджує він, “описує коло, замикає себе, виключаючи індивідуальну та історичну дійсну активність учинку. Даність емоційно-вольового тону – це його необхідний складник, що “обтікає всі смислові змістовлення думки у вчинку і відносить його до неповторного буття-події”. Таким чином презентована україномовним читачам праця являє собою своєрідну *ОНТОЛОГІЮ вчинку*, з якого через десятиліття постане *ТЕОРІЯ І ПСИХОСОФІЯ вчинку* В.А. Роменця, у якій вчинок стає логічним осередком системи психології, категорією сучасної гуманітарної науки і, більше того, трансформується у потужні методологічні засади сучасного пізнання – у вчинковий принцип, циклічно-вчинковий підхід і вчинково-канонічну схему організації рефлексивної мислєдіяльності філософсько-психологічного формату.

Ключові слова: *світ культури, світ життя, думка, мислення, вчинок, буття, людина, інший, подія, не-алібі у бутті, теоретичне пізнання, естетичний світ, практичний розум, причетність буттю, відповідальний учинок, воля-вчинок, потік свідомості, емоційно-вольовий тон, відповідальна свідомість, пережиття, естетичне бачення, цінність, сенс.*

ANNOTATION

Mikhail Bakhtin.

Toward a philosophy of the act.

A program philosophical work designed to construct the so-called *prima philosophy* that is, the philosophy of a new type, which “through an appeal to a single and extraordinary moral responsibility” is intended not only to overcome the “harmful indestructibility of culture and life”, but also through mediation of “inside real, unique, holistic, and always single in its responsibility” deed to provide “an approach to a single and unique being in its specific reality” – is proposed to readers as unfinished treatise famous Russian and Ukrainian philosopher, philologist, literary critic and culture theorist M. M. Bakhtin (1895–1975), which characterize the initial stage of his cognitive work (1919–1921). Thus, the main task of

author's philosophizing is to create the doctrine "of the individual and exceptional being-event", the ontological condition of which is the mode of human existence in his act by act architectonics of a real deed. It is therefore logical that the concept of "deed" acquires a categorical status, and namely around it theoretically crystallizes the ontology of the deed as a system of philosophical knowledge "about a single event of realized being". The deed is always a distinct event in the aspect of its embodiment. In its very fulfillment, being the only and unique experience, the deed is "more than rational – it is responsible". Its responsibility involves taking into account all factors in it: both semantic importance and actual accomplishment in all its real historicity and individuality; in such a deed there is a single plan and the only principle that is comprehensible in its responsibility as an implementation of a decision hopelessly, irreparably and irrevocably. According to Mikhail Bakhtin, the deed is "the final result, a comprehensive final conclusion, it pulls, correlates and permits in a single and unique and already the last context, meaning and fact, general and individual, real and ideal, because everything is part of its responsible motivation; an exit from only opportunity into uniqueness is realized once and for all in the deed". V. A. Romenets illuminating the principles of reflexivity on the path of cognition-substantiation of the universality and responsibility of human existence (1998, 2017), quite rightly states that "Bakhtin protects the philosophy of the deed from the psychology of the deed" obviously linking the last one with subjectivism within that time's introspective understanding of the subject of psychology. Confirmation of this are Bakhtin's maxima: "I deal with the psychic being in my life-deed the least ...", "the deed develops and lives not in the psychic world", etc. Indeed, the responsible way of human existence involves the implementation of his actions on the foundation of recognition of his "non-alibi in life". And this means the active involvement of each person to the infinite number of the last, firstly, "from his single place in being" and, secondly, in the responsible attitude to another or other as accomplices or as witnesses of such an active self-certification in the world of life. Moreover, the real world of the deed and the theoretical world of culture (including science) is not correlated. In other words, a person performs confidently when he does not act from himself, but from the immanently inspirated need of the meaning of cultured involvement in life, then the subjectivity of the deed is established, and "the path from idea to conclusion happens holy and sinless". Consequently, act by act embodiment of the responsible way of an effective presence in the world is, at the same time, the recognition by a person of his non-alibi in being, that is, "throwing himself into his very own ability-to-be-guilty", or the ability to be responsible for

him in being with others. Therefore, the Bakhtin's philosophy of the deed is the aesthetic truth of the action, although it contains an expanded critique of "the aesthetic and theoretical worlds" for the inherent detachment of them from the "boring reality of a single and unique responsible being" and contrasts them with "responsible unity of thought and action". In addition, it is argued that theoretical and aesthetic spheres are only individual moments of practical reason. At the same time, the primacy of the last is "in fact, the predominance of one theoretical domain over all others, and only because it is the possession of the ... general". Bakhtin also introduces into the scientific circle the notion of "behavioral thinking" and "involved thinking" and the concept of "emotional-volitional tone". The will, he states, "describes the circle, closes itself, excluding the individual and historical actual activity of the deed. The givens of an emotional-volitional tone is a necessary component of it, which "flows through all the semantic contents of a thought in the deed and attributes it to a unique being-event". Thus, the work presented to Ukrainian-language readers is a kind of **ontology of the deed**, from which, in a decade, the theory and psychosophy of the deed, according to V. A. Romenets, will appear, in which the deed becomes the logical center of the system of psychology, the category of modern humanitarian science, and moreover, transformed into powerful methodological foundations of modern cognition into the principle of deed, the cyclical-deed approach and the deed-canonical scheme of organization of reflexive mental activity of the philosophical-psychological format.

Key words: *world of culture, world of life, thought, thinking, deed, being, human, other, event, non-alibi in being, theoretical cognition, aesthetic world, practical reason, involvement in being, responsible act, will-deed, stream of consciousness, emotional-volitional tone, responsible consciousness, experience, aesthetic vision, value, meaning.*

Друкуються за виданням:

**Бахтін М.М. К філософії поступка.
Філософія і соціологія науки і техніки.
Ежегодник. Москва, 1986.
DOI: 10.2307/431748**

Переклад проф. Анатолія В. ФУРМАНА

Рецензенти:

**д. філолог. н., акад. Кузнецов Ю.Б.,
д. психол. н., проф. Москалець В.П.**

**Надійшла до редакції 12.12.2018.
Підписана до друку 11.06.2019.**

Бібліографічний опис для цитування:

Бахтін М.М. До філософії вчинку. Психологія і суспільство. 2019. №1. С. 5–34. <https://doi.org/10.2307/431748>

<https://doi.org/10.35774/pis2019.01.035>

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ СВІДОМОСТІ ЯК РАМКОВОЇ УМОВИ ПІЗНАННЯ, МЕТОДОЛОГУВАННЯ, ВІРИ, МИСЛЕННЯ, ДІЯЛЬНОСТІ

Віктор МОСКАЛЕЦЬ

УДК 159.922

Viktor Moskalets

FUNCTIONAL-PSYCHOLOGICAL ESSENCE OF CONSCIOUSNESS AS A FRAMEWORK CONDITION OF COGNITION, METHODOLOGIZATION, FAITH, THINKING, ACTIVITY

“Я не впевнений, що можна дійсно
збагнути диво мислення...”
Альберт Ейнштейн

Актуальність дослідження свідомості як рамкової умови пізнання і методологування, згідно з А.В. Фурманом (2017), зумовлюється, принаймні, чотирма причинами. По-перше, потребою істотного поліпшення методологічної грамотності українських гуманітаріїв, насамперед, необхідністю спроможності фахівців діяльності типу “людина–людина” виразно диференціювати методологію як вчення, тобто, як систему фундаментальних знань про парадигмальні підходи, принципи, методи, способи та засоби компетентної професійної діяльності, та методологування як інтелектоємну практику – висококомпетентне й досконале здійснення за принципом особистісного вчинкового екзистенціювання “тут і тепер”.

По-друге, однією з істотних прогалин методологічної спроможності педагогів, політологів, психологів, соціологів, культурологів є їхня нездатність аналітично розмежовувати рівні організації не лише власного ме-

тодологування, як розрізнення методологічних аналізу, рефлексії, розуміння, мислення, роботи, діяльності, а й методологічних знань загалом: філософських, загальнонаукових, дисциплінарних, конкретно-тематичних, проблемно-ситуаційних.

По-третє, відсутністю задовільної загальної теорії свідомості, яка б, на відміну від наявних філософських та психологічних описів, пояснювала сутність цього чи то “найзагадковішого явища”, чи “найдивовижнішої властивості”, чи найбільш заплутаної, “важкої проблеми” сучасного інтелектуального – філософського та наукового – дискурсу.

По-четверте, “розвіюванням” у теоретичній психології методологічних фантомів-настанов щодо спроможності людського розуму “розсекретити” або мисленнево “вишукати” найскладніші об’єкти пізнання та усвідомленого конструювання (психіку, свідомість, інтелект, мислення, духовність, віру, надію, любов, добро, красу, свободу, справед-

ливість і т. ін.) за допомогою наявних у нього на сьогоднішній день науково-дослідницьких методів і засобів [10, с. 16].

Мета і цілі повідомлення: 1. Задовільно пояснити *функціонально-психологічну*, тобто обов'язкову щодо *методологування як інтелектуальної практики* – висококомпетентного й досконалого здійснення за принципом особистісного вчинкового екзистенціювання “тут і тепер” (А.В. Фурман), – сутність свідомості як інформаційно-досвідної матриці та рамкової умови цієї практики, що розгортається посередництвом інтелекту й мислення і реалізується (об’єктивується) в діяльності.

2. Дослідити свідомість “способом опосередкованого встановлення умов функціонування свідомої здатності” (М.К. Мамардашвілі, О.М. П’ятигорський) та окреслити базисний функціонально-психологічний зміст цієї здатності.

3. Аналітично обґрунтувати дефінітивні характеристики функціонально-психологічної сутності інтелекту, мислення, діяльності як умов і засобів функціонування свідомості.

4. Показати, що в онтогенезі свідомість виникає і розвивається водночас і посередництвом розвитку понятійного (предикативного) мислення і мовлення.

5. Окреслити предмет аналітичного вивчення комунікативної (спілкування) та ігрової діяльностей як умови, способу і чинника формування ноєзних і ноємних утворень свідомої здатності дітей дошкільного віку, що буде висвітлено в наступному повідомленні.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У результаті аналітичного опрацювання публікацій А.В. Фурмана (див. [7–10]), присвячених свідомості як “рамковій умові пізнання і методологування”, автор цього повідомлення, насамперед, ще раз переконався, що *свідомість – це інформаційно-досвідна матриця суб’єкта*, яка вирішально-визначальним чином детермінує якісні виміри не лише цих “інтелектуальних функцій”, а й усіх психічних актів людини, зокрема й тих несвідомих, котрі функціонують як спонуки, що не нівелюють, а лиш так чи інакше спотворюють, деструктивним чином змінюють усвідомлену мотивацію, тобто приховують її правдивий зміст від неї самої. На нашу думку, саме в дискурсі такої детермінації свідомість постає як “рамкова умова пізнання й методологування” у процесі діяльності як способу існування людини. Концептуальним базисом цієї позиції є той

незаперечний факт, що свідомість – це насамперед *differentia specific* людської психіки, її інтегральна сутнісна властивість, що відрізняє її від усіх інших форм і рівнів організації та функціонування психічних феноменів на планеті Земля, або “найвища субстанційна форма людського буття”, – як висловився А.В. Фурман [10, с. 24].

Однак на сьогоднішній день немає жодного концептуального пояснення природи, “єства”, себто сутнісного базису цієї матриці, цієї рамкової умови пізнання й методологування. А.В. Фурман констатує: “Вочевиднюється маловісний факт: на сьогодні кращими достойниками людства не відкриті методологічні засоби та інструменти, які були б адекватні незбагнено складному життєпотокі свідомості і які б дали змогу виявити її сутнісну панорамну буттєвість” [10, с. 17]. Він переконливо демонструє цей факт, зокрема, аналізом доробку впливового у семантичній царині свідомості сучасного американського філософа Д. Чалмерса, який дійшов кількох важливих висновків: а) понятійний горизонт сучасного розуміння природи свідомості та її феноменального осягнення (треба розуміти, пізнання її сутнісних основ, “єства” – В. М.) нетотожні; б) варто чітко розрізняти “феноменальне і психологічне поняття свідомості”; в) існує щонайменше п’ять аргументів проти редуційного пояснення свідомості; г) “справді важкою проблемою свідомості, яка залишається невирішеною, є проблема *досвіду*”; д) “досвід – це радше основний факт, який повинна пояснювати будь-яка теорія свідомості”; е) “процеси, які пояснюють усвідомлення, будуть водночас частиною осереддя свідомості”; ж) “факти свідомості є фактами принципово іншого порядку, ніж фізичні”; з) задовільною є та теорія, що пояснює, “як саме виникає свідомість”, себто дає змогу “побачити свідомість як необхідну складову природи” та ін.

Основні слабкі місця цього доробку, згідно з А.В. Фурманом, ґрунтовно “упрозорив” український філософ Андрій Вахтель, який, зокрема, зауважив: “Задовільна теорія для Чалмерса є, зрештою, *генетично-каузальною* теорією, адже має, на його думку, “надати умови, за яких фізичні процеси породжують свідомість, і для цих процесів вона має встановлювати, який саме досвід їм відповідає...”. Отож, “Чалмерса жодною мірою не цікавлять *трансцендентальні* структури свідомості та роль останньої в конструюванні трансцендентального світу. Навпаки, він розглядає свідо-

мість не самостійно, а лише як (хоча й унікальний і проблематичний) регіон природного світу...”. А це, згідно з А. Вахтелем, а відтак, А.В. Фурманом, є великою і поспішною поступкою редуccionізму [10, с. 18]. Адже свідомість “має нематеріальний, позаоб’єктивний, фактично неприродний вимір буттєвості, який не те що теоретично не осмислений належним чином, а ще й термінологічно не поіменований і поняттєво не узмістовлений й не зафіксований як окрема надбівітальна даність філософською чи науковою думкою...” [Там само, с. 16-17].

Виходить, що ці дослідники вбачають феноменальну сутність свідомості, її виток, “єство” в ноуменально-інтелігібельному світі, який є “річ у собі”, тобто та “річ”, що недосяжна для людського розуму (Е. Кант), принаймні на сьогоднішній день... Людський розум, як відомо, спроможний досліджувати лише природну причинність матеріального світу – терени буття людства – та виявляти його феноменологічні сутності, а нематеріальний, позаоб’єктивний, фактично *неприродний, позапприродний, надприродний (трансцендентальний)* виміри буттєвості щодо його науково-дослідницьких розвідок неприступні, водночас із самим фактом їх існування чи неіснування як такого. Отож А.В. Фурман солідаризується з М.Ю. Савельєвою, котра вважає, “що пошуки методології свідомості сутнісно є спробами побудови раціональності в нераціональній сфері” [10, с. 28]. Залишається охарактеризувати ці спроби відповідним предикатом – абсурдні. Нераціональної сфери, себто неприступної для людського раціо (розуму) і його найпотужнішого здобутку і найдужчого знаряддя – науки, він, з нашого погляду, на теперішній момент *може торкатися лише посередництвом віри*.

Іншими словами, з такого трансцендентального, надбівітального, позаоб’єктивного тощо бачення феноменальної сутності свідомості випливає, що на сьогодні стосовно цієї сутності можемо задовольнитись хіба що вірою в те, що вона являє собою таємниче ядро людської душі – дару Бога або якогось іншого креатора (творця) із трансцендентальних емпіреїв “речі у собі”, що передбачає або віру в Бога, або в іншого креатура відповідно. Тому людський розум може знати про це ядро лише те, у чому воно йому себе являє, як і все трансцендентне, до прикладу, божественне – у богоявленнях, боговтіленнях, одкровеннях. Можливо, це таємниче ядро колись буде від-

крите для людського пізнання, явлене йому, а відтак уможливиться не лише функціонально-психологічне, а й феноменальне визначення “найзагадковішого явища”, “найдивовижнішої властивості” чи найбільш заплутаної, “важкої проблеми” сучасного інтелектуального – філософського та наукового – дискурсів і буде створена якась генетично-каузальна метатеорія свідомості... (*про психологію і релігійної, і нерелігійної віри див.: [3, с. 55–63]*).

Отже, виходить, що, з одного боку, *методології свідомості як учення*, тобто як системи фундаментальних знань про парадигмальні підходи, принципи, методи, способи та засоби наукового пізнання її феноменології, немає і бути не може, принаймні на сьогоднішній день, тому що сутність ноуменально-інтелігібельного (трансцендентного, позапприродного тощо) неможливо пізнати засобами людської (“земної”, “природної”) науки чи бодай *довести сам факт його існування або неіснування*. З іншого, окреслений вище підхід до свідомості як до “рамкової умови пізнання і методологування”, тобто як до інформаційно-досвідної матриці суб’єкта, яка визначальним чином спричиняє якісні виміри не лише цих інтелектоємних функцій, а й усіх психічних актів та діяльності людини, вимагає визначитись з істотним функціонально-психологічним змістом матричних основ цього процесу спричинення в межах “рамкової умови”. А.В. Фурман намагається “проторити” стежку до такого визначення. Він хвацько “вихопив” мудру настанову М.К. Мамардашвілі: “...Вміти жити на вулкані незнаного у ситуації неповного знання” [10, с. 23]. А відтак слушно зауважив: “Методологічний виверт, до якого вдалися М.К. Мамардашвілі та О.М. П’ятигорський, виявився вельми вдалим, а саме вивчати свідомість не як об’єкт і не як проблему, а як спосіб опосередкованого встановлення умов функціонування свідомої здатності, що заслуговує цілковитого схвалення, хоча й не може бути прийнятий як найкращий чи, тим більше, як вирішальний” [10, с. 28–29].

Мовляв, є спроби “відштовхуватися” від цього “методологічного виверту” і прорватися до феноменологічної сутності свідомості: “Сьогодні у царині філософської методології напрацьований новітній інструментарій, що уможливує здійснення найбільш вишуканого методологування: побудови методологічних план-карт дослідження складноорганізованих явищ (Г.П. Щедровицький, О.Є. Фурман), категорійних матриць психосоціальних систем

(А.В. Фурман, А.Н. Гірняк, І.С. Ревасевич, Я.М. Бугерко), методологічної оптики дослідження психокультурних явищ залежно від типів наукової раціональності (М.С. Гусельцева, А.В. Фурман) та ін.” [10, с. 29]. Однак А.В. Фурман змушений повернутись на “стартові позиції” і констатувати, що отримати прийнятний розв’язок надскладної проблеми *сутності* людської свідомості можна тільки з допомогою *новоствореної*, також інструментально надскладної, *методологічної оптики*, і висловлює оптимістичне сподівання, що “основні результати пізнання людської свідомості належать майбутньому. Якому? Вочевидь покаже час” [Там само, с. 30].

Але ж задовільне пояснення свідомості як способу опосередкованого встановлення умов функціонування свідомої здатності конче необхідне для *методологування як інтелектоємної практики* – висококомпетентного й досконалого здійснення за принципом особистісного вчинкового екзистенціювання “тут і тепер” – і має бути вже, тепер! Якщо ми насправду хочемо формувати й розвивати здатність українських гуманітаріїв методологувати таким чином... А.В. Фурман також змушений зауважити, що така методологувальна мислєдїяльність *мусить* розгортатись у ситуації неповного, проблемного знання (згадаємо мудру настанову М.К. Мамардашвілі) [10, с. 28]. Отож автор цього повідомлення наспїлюється наважитись запропонувати свій варіант такого розгортання й пояснення.

Вочевидь умови функціонування свідомої здатності людини можна знайти лише в системі, у якій ця здатність функціонує – в людському житті. Згідно з А. В. Фурманом: “Людське життя як постійно відновлювана екзистенція “тут-і-тепер”, що присутня завжди, бодай обмежена роками чи десятиліттями, – це і є *життя свідомості*. Без якої або поза якою неможливі для людини ні мислення, ні діяльність, ані рефлексивне пізнання, ані компетентне методологування” [10, с. 26]. І справді, ключова особливість функціонування (“життя”) свідомості полягає в тому, що вона не має власного психічного змісту (психічної модальності), а черпає його, як змістовно висловився А.В. Фурман, “з інших психічних даностей і духовних форм, й усе ж являє собою багатофункціональну буттєвість, яка забезпечує не лише відображення дійсності, а й породження смислів, значень і цінностей, актуалізацію й удїяльнення пізнавальних, почуттєвих, інтенційних, інтуїтивних та інших

психоформ (скажімо, особистісних переживань, думок чи знань), нарешті, уможливорює розвій рефлексування й відтак угледіння самої себе в актах самоусвідомлення, Я-концептуалізації” [Там само, с. 22].

Як бачимо, А.В. Фурман дослухається до настанови Д. Чалмерса чїтко розрізнити феноменальне і психологічне поняття свідомості, з яких для концептуалізації свідомості як рамкової умови такої *інтелектоємної практики як методологування* мусить обрати психологічне. Тому логїчно, що він слушно погоджується з критичною методологічною настановою кореляційної концепції свідомості А. Гурвіча: “Свідомість не варто плутати зі звичайною одновимірною сферою, утвореною з актів як реальних психічних подїй, які співіснують і слїдують один за одним. Її радше належить розглядати як *кореляцію, співвіднесеність чи паралелїзм* між площиною актів, психічних подїй, ноез і другою площиною, яка є площиною сенсу (ноєм)...” [10, с. 18]. Треба розуміти, що ноеза – це (згідно з Е. Гусерлем) інтелектуальна спрямованість на об’єкт з метою осмислення його, а ноєма – об’єкт як утілення знайденого усвідомленням смислу – й об’єктивного, онтологічно-буттєвого значення, і його аксіологічної (цїннїсно-орїєнтаційної) значущості для суб’єкта. Іншими словами, свідомість воднораз і водночас оперує і об’єктивними (незалежними від ставлення до них суб’єкта) змістами – знаннями, і суб’єктивними смислами (сенсами) – ставленнями. Отже, вивчення свідомості не як об’єкта і не як проблеми, а як способу опосередкованого встановлення умов функціонування свідомої здатності вимагає насамперед виявлення істотного психологічного змісту цих її двох функціонально дотичних інтенційних здатностей.

Воднораз це буде розвідкою на семантичних теренах двох з основних висновків-настанов Д. Чалмерса: з) “справді важкою проблемою свідомості, яка залишається невирішеною, є проблема *досвїду*”; д) “досвїд – це радше основний факт, який повинна пояснювати будь-яка теорія свідомості”. Адже зазначені співвіднесені інтенційні здатності не можуть формуватись і функціонувати інакше, ніж посередництвом і на основі оперування досвїдом. Своєю чергою, не може бути іншого основного, базового подїлу досвїду, ніж на знання і на ставлення (себто на ноези і ноєми).

Вже “словесний символїзм” (за О.О. Потєбнею) терміна “свідомість” указує на першу й головну істотну складову цього психічного

феномену: “с-відомо” – з тим, що відомо, тобто, зі знаннями. Те ж саме акцентує і російське слово сознание – “со-знанием”. Подібну етимологію назви цього феномену можна знайти в усіх слов’янських та в багатьох інших мовах. Дійсно, свідомість – це насамперед знання. *Основна, базисна форма знань людини – ієрархізована система понять.*

Серцевинний зміст терміна “**поняття**” на суб’єктному рівні його вжитку як суто психологічного утворення, на нашу думку, полягає в тому, що *це знання про спільні, однакові, мисленнєво виявлені, абстраговані й узагальнені властивості тих об’єктів (предметів, явищ, дій, ознак, співвідношень тощо), які охоплюються поняттєво.* Кожне утворене поняття, як відомо, фіксується і позначається знаком (одержує назву, називається). Базова знакова система людства – мова. “Про неназвані об’єкти і речі, – пише А.В. Фурман, – неможливо дізнатися. Більше того, все, що залишається непоіменованим для людини просто не існує в дійсності її свідомості. <...> М.К. Мамардашвілі цей універсальний факт із життя свідомості назвав *законом названості або поіменованості.* <...> Скажімо, якщо ми нічого не знаємо про існування *A, B, C* та про їх взаємодію, а “самі вони не можуть без імен навіть артикулюватися і здійснитися, то це всерівно, що їх немає. <...> Причому саме поіменування – це той перший крок у світ буття людини як свідомої атомарної індивідуальності, з якого, власне, й уможливорюються особиста автономність і довкільна ніша повсякдення, соціальна пам’ять і смисл минулого, істина і правда теперішнього, нарешті свобода поведінки і діяльності та екзистенція вчинення і сенс майбутнього” [10, с. 27]. “У Г.П. Щедровицького та ж сама теза висловлена в іншій формі: “...“побачити” можна лише те, що знаєш і для чого слово маєш” [Там само, с. 22]. Воістину: “Мовлення і голос – це її (свідомості – В. М.) зусилля у здійсненні діяння над собою як самостійне пережиття, як екзистенція власної присутності “тут і тепер” (М.К. Мамардашвілі) [Там само, с. 24]. Залишається завершити: Амінь!

Все це, насамперед, означає, що кожне слово людської мови є знаком, котрий позначає якийсь поняття.

До прикладу, слово “ссавець”. У природі не існує ссавця як такого, як матеріального предмета. Матеріально існують лиш окремі ссавці, серед яких немає навіть двох цілковито однакових – у кожного з них є низка притаманних тільки йому особливостей, що відрізняють його від усіх інших, навіть від дуже

схожих на нього, навіть від його монозиготних (однотайцевих) близнюків. Але всі без виключення об’єкти, які охоплюються поняттям “ссавець”, мають спільні, однакові істотні властивості, котрі відрізняють їх від усіх інших живих істот (*differentia specific*): живонародження дитинчат і вигодовування їх на початковому етапі їхнього життя молоком. З цього походить назва “ссавці” – вони ссуть молоко з молочних залоз самки-матері; назва російською мовою – “млекопитающие” (словесний символізм, за О.О. Потєбнею). Людське мислення виявило спільність цих істотних властивостей та об’єднало це спільне в одному понятті – “ссавець”. Відтак китоподібні (всі особини всіх видів дельфінів і китів) є ссавцями, тому що вони народжують дитинчат і вигодовують їх молоком, хоча форма їхніх тіл – така, як у риб унаслідок того, що вони живуть у воді. Але це з наукового погляду – другорядна ознака (*не differentia specific*) вже тому, що вона притаманна і рибам, і деяким земноводним.

Вчений-зоолог більш ґрунтовно, вагомо й розлого визначить поняття “ссавець”, а освічена людина скаже щось на кшталт: ссавці – це теплокровні хордові тварини (мають хребет – пружний еластичний тяж ектодермального походження), самки яких виношують і народжують дитинчат та вигодовують їх молоком. Тому ротові органи ссавців пристосовані для смоктання, дзьобів у них немає. Є м’ясоїдні (хижаки) й трав’яні ссавці та ін.

Своєю чергою, існують різні групи ссавців, кожна з яких має спільні істотні властивості, котрі відрізняють її від усіх інших груп. На основі мисленнєвого виявлення цих властивостей клас ссавців поділяють на ряди: яйцекладні, сумчасті, плацентарні-комахоїдні, рукокрилі, гризуни, зайцеподібні, хижі, ластиногі, китоподібні, парнокопитні, непарнокопитні, примати, до яких належать і люди (*вид homo sapiens sapiens*). Кожна з цих назв позначає поняття, у кожному з цих понять акумульовано знання про загальні, спільні властивості всіх тих ссавців, які охоплюються даним поняттям і відрізняють їх від усіх інших тварин цього класу (*differentia specific*). До прикладу: непарнокопитні мають непарну кількість пальців (один чи три) на кінцівках і однокамерний шлунок. До ряду непарнокопитних належать роди: тапіри, носороги, коні, зебри та ін. Описання ссавців можна продовжувати дуже довго. Кожне слово в ньому позначає окреме поняття, але змісти усіх цих понять ієрархічно пов’язані між собою відповідно до реальних, матеріальних зв’язків тих об’єктів, знання про які вони містять та які акумулюються у понятті “ссавець”.

Цей приклад має продемонструвати, що:

- мова – це умова й форма буття, спосіб та засіб існування (“життя”) людської свідомості;
- людська мова містить наявні у людства знання про світ, у якому воно живе, і про людей у ньому;
- людська мова – це система, у якій кожне слово посідає певне місце, відповідне місцю у системах природи або / та культури тих об’єктів, що охоплюються поняттям, яке це слово позначає;

• зміст кожного поняття, означеного словом, можна визначити і розкрити лише за допомогою тих слів, які містять інформацію про складові, властивості та/або співвідношення об'єктів, охоплених цим поняттям; своєю чергою, кожне з цих слів позначає окреме поняття;

• оперуючи словами, людина використовує колосальні пласти знань (і ноєзних, і ноємних), накопичених попередніми поколіннями.

Чим це, запитуємо, не біовітальний (поцейбічний), “земний” сегмент природи (“єства”) досвіду як умови й засобу функціонування свідомої здатності людини?

Понятійне (предикативне, дискурсивне) мислення як головний процес функціонування абстрагованого понятійного знання дозволяє створювати й використовувати поняття і про теперішнє, і про минуле, і про майбутнє, накопичувати посередництвом знакових систем, серед яких основною, базовою є мова, досвід у вигляді знань – теоретично й практично значущої інформації – та передавати його від попередніх поколінь наступним і в такий спосіб розвивати їх мовлення, мислення, інтелект і водночас свідомість та усі психічні процеси й властивості. Відтак воно також дозволяє мисленню (абстраговано) прогнозувати вірогідні напрямки й особливості розвитку подій у наявних ситуаціях, аналітично враховуючи і наслідки тих впливів, які може здійснити на перебіг цих подій суб'єкт, котрий цю ситуацію осмислює, й одночасно здатні здійснити інші суб'єкти. Таке прогнозування перебуває у засновках другої істотної складової свідомості – *цілепокладання*.

Цілепокладання – це здатність людини мисленню, у внутрішньо-психічному плані створювати, вибудовувати проект, план своїх майбутніх дій, учинків, прогнозувати їх наслідки, визначати бажані й небажані результати тощо і на цій основі організовувати свою діяльність і поведінку та керувати ними.

Цілеспрямовані планування, проектування, організація й керівництво уможливаються за наявності у суб'єкта необхідних для цього знань про самого себе як про активне, діюче начало, котре впливає на об'єкти, змінюючи, перетворюючи, привласнюючи їх ідеально (як знання) чи матеріально, зокрема, і в процесі методологування як інтелектоємної практики – висококомпетентного й досконалого здійснення за принципом особистісного вчинкового екзистенціювання “тут і тепер”. На базі знань суб'єкта про себе (ноєзних) і відповідно до

них формується й функціонує його самооцінка і ставлення до себе (ноємні). Системне поєднання знань про себе і ставлень до себе утворює третю істотну складову свідомості суб'єкта – *самосвідомість*.

Самосвідомість – система знань суб'єкта про самого себе як про активне, діюче начало, котре впливає на об'єкти, змінюючи, перетворюючи, привласнюючи їх ідеально та матеріально тощо, й зорганізовує сформовані на цій основі самооцінки та ставлення до себе, що інтегруються у його центральній ланці – *Я-концепції*.

Ставлення суб'єкта до себе може сформуватись та функціонувати лише в усій сукупності його ставлень до інших суб'єктів і до об'єктів навколишнього світу.

Ставлення – четверта істотна складова свідомості. Людина не лише знає про оточуючий її світ і про себе в ньому, а й ставиться до нього, до його об'єктів та до себе і при цьому знає зміст своїх ставлень.

Ставлення людини – чисельні й різноманітні. Але всі вони мають один “корінь” – емоційні переживання, основний зміст яких охоплюється дихотоміями: “приємне – неприємне”, “насолада – мука”, “тішить – засмучує” і т. ін. Із цього емоційного “кореня” виростають два “стовбури”, на яких “розростаються” чисельні “гілки”, “гілочки” та “листя” усього розмаїття ставлень. Ці “стовбури” – моральні та естетичні позиції суб'єкта. Перші формуються та функціонують у межах дихотомії “добро – зло”, другі – “прекрасне – потворне”, “гарне – огидне”. Примітно, що всі ставлення базуються на оцінюванні, оцінках, котрі функціонують у межах дихотомії “позитивне – негативне”. Суб'єкт тягнеться до того, що визначає для себе як позитивне, потрібне, корисне і/або приємне, прагне долучитись до нього, заволодіти, опанувати ним і відсторонюється від того, що трактує як негативне, шкідливе, зайве і/або неприємне, намагається позбутись, уникнути його. Однак нагадаємо, що не все корисне є приємним і не все приємне – корисним, з чого можуть випливати відомі негативні наслідки...

Шляхом системного поєднання максимально лаконічних характеристик сутності цих основних складових свідомості (співвіднесення площин ноєз і ноєм, за А. Гурвічем) автор цього повідомлення вивів дефінітивну характеристику її функціонального психологічного змісту: *людина знає, що “вона знає про зміст того, “що вона знає, зокрема й про себе як*

суб'єкта, і про своє ставлення до цього знаного.

Ця характеристика є узагальненням результатів вивчення свідомості не як об'єкта і не як проблеми, а як способу опосередкованого встановлення умов функціонування свідомої здатності (згідно з М.К. Мамардашвілі та О.М. П'ятигорським). Вона являє собою опис ключового змісту цієї здатності, а отже і з'ясування “рамкової умови пізнання й методологування” у процесі діяльності як способу існування людини. Іншими словами, це – характеристика *регулятивних умов “життя свідомості, без якої або поза якою неможливі для людини ні мислення, ні діяльність, ані рефлексивне пізнання, ані компетентне методологування”* (А.В. Фурман).

Свідомість, як зазначалось вище, не має власної психічної модальності – притаманного тільки їй змісту, а являє себе у суб'єктній буттєвості як зміст інших феноменів психіки: інтелектуально-мисленневих, чуттєвих (відчуття, образи сприймання), емоційних, мотиваційних (потреби, бажання, прагнення тощо), вольових та ін. Отож, сама свідомість постає “без'якісною”, беззмістовною властивістю психіки, немов якийсь таємничий, неловимий “менеджер” у ній. Запропонована дефінітивна характеристика функціонального психологічного змісту свідомості є визначенням її “сфер компетентності” як такого “менеджера”, тому може і має слугувати, зокрема, інструментом вимірів усвідомленості когнітивних операцій (особливостей розуміння). Скажімо, дівчинку дошкільного віку запитують: “Ти знаєш, як звати твого дідуся?” Вона відповідає: “Тарас”. Дівчинка ще не може зрозуміти, що запитують не як звати діда, а чи *знає вона*, як його звати. Тобто дитина знає його ім'я, що й демонструє, але ще недостатньо виразно усвідомлює факт свого знання цього імені. Висновок: рефлексивна спроможність самосвідомості цієї дитини (*...що вона знає...*) ще недостатньо розвинена.

У будь-якому разі логіка дискурсу цього повідомлення скеровує на семантичні терени ще двох з основних висновків-настанов Д. Чалмерса: *е)* “процеси, які пояснюють *усвідомлення*, будуть водночас частиною осереддя свідомості”; *з)* задовільною є та теорія, що пояснює, “*як саме* виникає свідомість”.

Якщо погодитись із запропонованим автором цього повідомлення трактуванням функціонального психологічного змісту свідомості, що є регулятивною матрицею актуалізації свідомої здатності, то аксіоматичним буде тверд-

ження, що основою (інваріантною складовою) процесів, які забезпечують *формування і функціонування усвідомлення, є внутрішньо-психічне оперування понятійними знаннями* (названою, поіменованою інформацією). Базисним і головним серед цих процесів є понятійне (предикативне, дискурсивне) мислення. Отож пояснення, як виникає і розвивається це мислення в онтогенезі і філогенезі буде водночас поясненням того, “*як саме* виникає свідомість”. Підкреслимо, що вона виникає не з якогось іншого ноумена чи феномена, а відповідно до генетичної запрограмованості центральної нервової системи людини та належних соціально-психологічних умов – комунікативної діяльності, спілкування!

Згідно з концепцією видатного знавця психологічної феноменології мислення і мовлення Л.С. Виготського, мислення – це процес розв'язування задач. Притім він мав на увазі і проблемну ситуацію, котра відрізняється від власне задачі лиш тим, що в задачі вказано і відоме (умови задачі), і те, що треба знайти, а у проблемній ситуації суб'єкт, особина (окрема тварина) мусить сам/сама виявити, що слід зробити, знайти, щоб досягти бажаного, позбутись небажаного тощо, тобто щоб трансформувати для себе проблемну ситуацію в задачу. В завданні мають указуватись способи, засоби та шляхи досягнення поставленої мети. Погоджуючись з таким трактуванням сутності мислення, О.К. Тихоміров констатує: “Вивчення мислення як процесу розв'язування задач сутнісно стало загальноприйнятим у сучасній психології” [5, с. 235]. Істинність цього узагальнення різнобічно підтверджена вченими-психологами двох найвпливовіших вітчизняних наукових шкіл – С.Л. Рубінштейна (К.О. Абульханова-Славська, А.В. Брушлінський, О.М. Матюшкін та ін.) і Г.С. Костюка (Г.О. Балл, Ю.І. Машбиць, А.В. Фурман, О.Є. Самойлов та ін.).

Однак, попри безумовну правильність, таке трактування функціональної сутності мислення, на нашу думку, незавершене, тому що в ньому не вказана істотна властивість власне мисленевого розв'язування задач і пошуку виходу із проблемних ситуацій. Адже тварини можуть знаходити вихід з проблемних ситуацій шляхом “спроб і помилок” (за Е. Торндайком).

Нагадаємо, що “*спроби й помилки*” – це вид оперантного научіння (набування індивідуального поведінкового досвіду, вироблення поведінкових навичок тваринами), сутність якого полягає в тому, що, опинившись у новій для неї проблемній ситуації, особина здійснює хаотичні пошукові рухи, допоки

випадково не зробить такі, котрі ведуть до успішного виходу з неї. При повторенні цієї проблемної ситуації, тварина щоразу з меншою кількістю помилкових спроб, себто швидше, робить рухи, котрі забезпечують їй успіх. Чим більше повторень цієї ситуації, тим менше помилок робить тварина, звісно, за умови знаходження правильних дій кожного разу. Вочевидь, що *мислення у цьому процесі відсутнє*. І люди нерідко намагаються знайти вихід із проблемних ситуацій, розв'язувати задачі подібним чином – шляхом спроб і помилок (методом “втику”). Якщо це вдається, то, на відміну від тварин, люди здебільшого одразу запам'ятовують випадково знайдені успішні дії.

Воднораз деякі тварини спроможні знаходити вихід із проблемних ситуацій посередництвом інтелектуальних актів. Нагадаємо, що інтелектуальну спроможність тварин відкрив В. Кюлер в експериментах із шимпанзе Султаном. До стелі вольєру він підвісив банан на такій висоті, щоб Султан не зміг, підстрибуючи, дотягнутись і схопити його. В кутку вольєра лежав ящик, цілком придатний щодо використання у якості підставки (“трампліна”) для успішного стрибка з метою дістати підвішений банан. Спочатку антропоїд декілька разів підстрибнув, намагаючись схопити фрукт – той висів не надто високо. Зазнавши невдачі, Султан пильно озирнувся навколо, на мить зупинив погляд на ящику, одразу, без жодних вагань рушив до цього предмета, взяв його, приніс, поставив під бананом і використав як підставку для стрибка, що завершився успіхом.

В. Кюлер ускладнив проблемну ситуацію – поклав у кутку декілька ящиків і підвісив банан вище, щоб, стрибнувши тільки з одного з них, шимпанзе не міг дотягнутись до приманки. Виявивши це, Султан на мить зупинився, немов замислився, пішов і взяв другий ящик, поставив його на той, який вже стояв під бананом, підстрибнув з цієї вищої підставки і легко заволодів ним. Так дійшло до п'яти. Більшу кількість ящиків він не зміг поставити один на одного так, щоб, припасувавшись краями, вони не падали – це для шимпанзе надто тонка маніпуляція. У наступній проблемній ситуації у вольєрі були тільки підвішений банан, В. Кюлер і Султан. Озирнувшись навколо, шимпанзе потягнув В. Кюлера за поли халата, поставив під приманкою, виліз йому на плечі і використав як трамплін для успішного стрибка.

З цих та багатьох інших подібних експериментів В. Кюлер вивів основні відрізняльні властивості (*differentia specific*) інтелектуальних актів тварин, серед яких першою та основною є *інсайт* (англ. *insight* – *осаяння*). Це означає, що Султан знаходив вихід з проблемних ситуацій розумово і відносно швидко, без жодних локомоційно-маніпуляційних спроб і помилок. В. Кюлер порівнював інсайти шимпанзе зі “спалахами” наукових відкриттів. Це – слушне порівняння, тому що не лише науковим відкриттям, а й всім без винятку проявам інтелекту і тварин, і людей притаманна однакова, та сама функціональна сутність, психологічний “ключ” якої – інсайт. *Більш докладно про інтелектуальні акти та мислення тварин див.: [4, с. 115; 117–119].*

Візьмемо, до прикладу, відомі задачі, котрі не вимагають якихось особливих, спеціальних, розлогих тощо знань, тобто інтелект у них “демонструє” себе в

“чистому вигляді”. Так, для розв'язання задачі про гусей потрібно знати лише, як співвідносяться між собою ціле, половина і чверть, скажімо, літр, півлітра і чвертка. Отже: Легіла ватага гусей. Назустріч їм – один гусак.

– Привіт, сто гусей, – каже цей гусак.

– Нас не сто, – відповідає вожак ватаги, – от якби нас було стільки, як є, та ще стільки, та ще половина, та ще чверть, та ще ти з нами, нас було б сто.

Питання: скільки гусей було у ватазі?

Інтелект виявляє необхідні для розв'язання задачі властивості та співвідношення об'єктів, даних в її умовах, а саме: що кількість гусей в усіх групах, названих вожаком, дорівнює 99 і що ці групи можна поділити на рівні частини – чверті, тому що половина містить дві чверті, а ціле – чотири. Це і є інтелектуальне осаяння, інсайт. Відтак чверть плюс 2 чверті плюс 4 і ще 4 чверті дорівнює 11 чвертей; 99 поділити на 11 = 9. У чверті – 9 гусей. 9 помножити на 4 = 36. Відповідь: у ватазі було 36 гусей.

Задача про ковпаки вимагає від інтелекту, насамперед, спроможності думати за інших: Три мудреці сперечались – хто з них мудріший. Один з тих, до кого вони звертались з проханням розсудити їх, показав їм п'ять ковпаків – 3 чорні і 2 білі. Потім зав'язав їм очі та одягнув на кожного чорний ковпак, а білі заховав. Відтак розв'язав тим мудрецам очі і запропонував кожному визначити, якого кольору ковпак у нього на голові. Хто першим розв'яже цю задачу – наймудріший.

Кожен з них бачить, що у обох його опонентів на головах чорні ковпаки і кожен припускає, що його ковпак може бути або чорним, або білим. Ті з них, котрих їхній інтелект веде до правильного висновку, мислять далі так: “Якщо у мене білий ковпак, то кожен з опонентів уже здогадався б, що у нього чорний, тому що міркував би так: “Якщо у мене білий ковпак, то той, у кого чорний, одразу зголосився б, що у нього – чорний, бо ж білих усього два, але він мовчить, отже, на моїй голові чорний ковпак”. А те, що вони *обидва мовчать*, означає, що у мене також – чорний ковпак”. Висновок як наслідок продуктивного осмислення мовчання обох суперників – це інсайт.

Ці приклади та вивчені автором цього повідомлення тисячі різноманітних проявів інтелекту людей і тварин дозволили визначити функціональну сутність або базисну функціональну здатність інтелекту:

Інтелект – це пізнавальна спроможність, яка являє собою здатність виявляти ті властивості, співвідношення та способи

використання об'єктів, їх властивостей, застосування яких забезпечує розв'язання задач, знаходження виходу з проблемних ситуацій. Отож інтелект є основним засобом мислення, яке психологами здебільшого трактується як процес опосередкованого й узагальненого відображення дійсності. Йдеться про опосередкування *поняттями*. Однак власне поняттями оперує лиш понятійне (предикативне, дискурсивне) мислення. Наочно-дійове мислення послуговується сенсомоторними схемами, котрі являють собою комплекси *узагальненого* перцептивного і кінестезичного досвід суб'єкта, особини, а наочно-образне мислення тварин і дітей раннього дошкільного віку – образами, які слушно назвати протоуявними; поняття як елементи розлогої системи усвідомлених дискурсивних знань у цих образах відсутні. (Про ці види мислення див.: [4, с. 117–119].)

Однак і це уточнення не поліпшує наведене трактування мислення. Адже *сприймання* – також опосередковане й узагальнене відображення дійсності.

Нагадаємо, що засобом *узагальненого опосередкування* в цьому пізнавальному психічному процесі є перцептивні моделі – закарбовані генетично (вроджені) або, головним чином, сформовані на основі відповідного перцептивного досвіду суб'єкта образи основних, відрізняльних, типових, інваріантних форм, структур (будови) класів (видів, типів тощо) об'єктів (предметів і явищ), притаманних усім об'єктам кожного класу (*узагальнення*), а також *загальних* співвідношень просторових структур: ближче – далі, зверху – знизу, між тощо. До прикладу: навіть схематичні рухливі силуети хижого птаха виводкові пташенята всіх видів безпомилково впізнають, ледь вилупившись із яєць, що виявляється у відповідних захисних реакціях; так само реагують мавпенята, котрі ще не бачили живої змії, на навіть нерухомі силуети цих плазунів (хвилясті палички тощо); контури знайомих нам об'єктів ми безпомилково впізнаємо навіть в умовах вельми короткотривалих експозицій (приблизно 0,4 сек.) і т. ін. Отож бо перцепція (сприймання) ідентифікує (впізнає) й відтак адекватно відображає об'єкти посередництвом відповідних їм перцептивних моделей, що є опосередкованим та узагальненим відображенням дійсності. Загалом відкрита система перцептивних моделей становить фундаментальну засаду перцептивного досвіду суб'єкта, особини. *Уява та образна пам'ять також оперують цими моделями.*

Воднораз, принаймні переважно більшість своїх відчуттів, образів сприймання і уяви, спогадів, потреб, мотивів, емоційних переживань та інших процесів і станів своєї психіки, люди усвідомлюють, тобто ідентифікують їх з тими поняттями, до яких належать подані у цих процесах і станах об'єкти. Отже, *не лише мислення, а й всі ті феномени психіки лю-*

дини, які усвідомлюються, опосередковані узагальненими знаннями – поняттями. Інакше кажучи, оперування узагальненнями різних рівнів та форм – не differentia specific мислення відносно усіх інших психічних процесів.

Всі ці стисло наведені аргументи дозволяють нам визначити функціонально-психологічну сутність мислення.

Мислення – це процес розв'язування задач, пошуку виходу із проблемних ситуацій, вирішення проблем за допомогою інтелекту. Так, *наочно-дійове мислення* забезпечує сенсомоторний інтелект, який оперує сенсомоторними схемами. *Наочно-образне мислення* оперує образами уяви і послуговується наочно-образним інтелектом; останній знаходить такі образи об'єктів, їх співвідношень та способів використання, які забезпечують розв'язання задач, знаходження виходу з проблемних ситуацій, вирішення буденних проблем. Однак у людей, котрі володіють мовленням, ці образи здебільшого означені, себто суб'єкт знає, розуміє їх понятійне значення. (Про ці види мислення див.: [4, с. 117–119].)

Інтелектуальну спроможність дітей віком 10–12 місяців першим дослідив Карл Бюлер за допомогою експериментів, подібних на ті, які В. Кьолер та інші вчені проводили з тваринами. Про інтелектуальні акти досліджуваних ним дітей К. Бюлер, зокрема, писав: “Це були дії, цілковито схожі на дії шимпанзе, тому що фазу життя дитини можна доволі вдало назвати шимпанзеподібним віком”. Основний, найбільш значущий для науки результат цих експериментів він слушно вбачав у тому, що *інтелектуальні акти і тварин, і дітей, які ще не володіють мовою, не залежать від мовлення*. Своєю чергою, зародки, початкова стадія розвитку мовлення дитини – крики, гуління, лепетання і навіть перші слова – вочевидь доінтелектуальна. Основна функція цих домовленісвих вокативних феноменів – комунікативна. А це означає, що вони є сигналами, за допомогою яких дитина привертає увагу навколишніх до себе задля задоволення своїх потреб.

У результаті аналізу значного масиву матеріалів власних експериментальних досліджень і проведених В. Кьолером, К. Бюлером та ін., Л.С. Виготський констатував, що основний факт, з яким ми стикаємось при генетичному розгляді мислення і мовлення, полягає в тому, що *співвідношення* між цими процесами не постійна, незмінна протягом усього розвитку величина, а величина змінна. Вони розвиваються непаралельно і нерівномірно. Криві їх розвитку багаторазово сходяться і розходяться, пересікаються, вирівнюються в окремі періоди і йдуть супутньо, навіть зливаються в окремих своїх ділянках, потім знову розгалужуються. Зокрема в досліді Кьолера маємо цілком виразний людиноподібний інтелект за відсутності хоч якогось людиноподібного мовлення та незалежність інтелектуальних операцій від “мовлення” антропоїда.

Отож мислення і засоби спілкування тварин у філогенезі: а) мають різні генетичні корені;

б) розвиваються незалежно одне від одного та одні від одних; в) істотно менш, порівняно з людиною, взаємопов'язані функціонально. Інакше кажучи, мислення й мовлення в онтогенезі людини: 1) мають різні генетичні корені; 2) до певного віку розвиваються незалежно – у розвитку мовлення дитини існує доінтелектуальна, домисленнева стадія, а в розвитку мислення – домовленнева; 3) перетинаються у певному віці, після чого мислення стає мовленнєвим, а мовлення набуває інтелектуального змістовлення [1, с. 89–195; 4, с. 121–122].

Дитина починає самостійно узагальнювати за участю мовлення з перенесення значень своїх перших слів посередництвом поверхових наочно-образних асоціацій, у результаті чого утворюється те, що Л.С. Віготський назвав “асоціативним комплексом” і “синкретичним (грец. *synkretismos* – з'єднання, об'єднання) образом”. Один з виразних прикладів цього процесу він запозичив у німецького дослідника Г. Ідельбергера: На 251-му дні свого життя дитина назвала “вау-вау” фарфорову фігурку дівчинки, з якою охоче гралась. На 307-му дні цим самим словом – собаку, що гавкала у дворі, портрети дідуся й бабусі, іграшкову конячку, годинник на стіні. На 331-му – хутряне боа із собачою головою, притім особливу увагу звернула на скляні очі тієї голови, а відтак – боа без голови. На 334-му – гумового чоловічка, який пищав при натисканні. На 396-му – чорні запонки на сорочці батька. На 433-му – виголошувала “вау-вау”, побачивши перлини на платті і термометр, призначений для ванни.

У ще одному виразному прикладі хлопчик спочатку називав “ква” качок, що плавали у ставку, потім – всі рідини, зокрема й молоко, яке пив із пляшечки. Зображення орла на монеті також назвав цим словом, а відтак “ква” стали всі монети та круглі, схожі на них за формою, предмети [1, с. 157–158].

Відтак, на відміну від власне понять, у асоціативно-комплексних, синкретично-образних узагальненнях відсутні властивості, ознаки, однакові в усіх об'єктів, котрі поєднуються узагальненням як підстава цього узагальнення.

Так, в останньому прикладі у “ква”, яким хлопчик спочатку назвав качок на воді, невдовзі були включені рідини, вочевидь за ознакою рідкої субстанції, орел на монеті разом із самою монетою, – напевне, за ознакою фігури птаха, круглі предмети – за ознакою округлої форми. Очевидно, кожна з груп предметів того самого асоціативного комплексу, утворених за якоюсь спільною для них ознакою (у цьому прикладі – рідкої субстанції, фігури птаха, округлої форми), не має спільних ознак з усіма іншими його групами. Качок і воду, у якій вони плавали, хлопчик поєднав у синкретичному образі, названому “ква”, посередництвом асоціації за суміжністю. Отож тут спрацював механізм асоціювання за подібністю: рідкі субстанції, як у тієї води, – всі рідини, зокрема, молоко; форми, яка здалася хлопчику схожою на качку; в комплекс, позначений “ква” увійшли орел на монеті разом з нею

самою; знову форми – всі предмети, схожі за округлою конфігурацією на ту монету.

Загалом є підстави висновувати, що *асоціативно-комплексне, синкретично-образне узагальнення здійснюється на фундаменті зовнішньої, суто наочно-образної, подібності чи суміжності предметів, явищ та їх властивостей*. Вільям Штерн назвав такі узагальнення *трансдукцією*.

Дорослі допомагають дитині “розбивати” її асоціативні комплекси на більш адекватні узагальнення. До прикладу, дитина засвоїла назву kota, яку почула від дорослих – “киця”. Тому називає цим словом бороду сусіда, мамину шубу, кролика та інші волохаті речі (асоціація за подібністю). Її виправляють, на кшталт: “Це не киця, а борода” тощо.

Масив відповідних етнографічних матеріалів свідчить, що узагальнені знання всіх без виключення первіснообщинних спільнот були продуктом трансдукції. Цей феномен називається *партиципація*. Скажімо, індіанці північно-бразильського племені бороро стверджували, що вони є червоними папугами араара. Не йдеться про те, що, ніби то, якісь араара колись були перетворені в бороро, або що після своєї смерті індіанці бороро стають папугами араара та ін. Йдеться про ототожнення, котре вочевидь стало результатом асоціативного поєднання їх в одному комплексі на основі якоїсь суто зовнішньої подібності чи суміжності, виявленої тими бороро, які здійснили це поєднання.

Немає ні можливості, ані потреби більш докладно розглядати партиципацію в цьому повідомленні. Зауважимо лиш, що всі поділи первісних общин, племен на тотеми, фратрії і касти, вся логіка класифікацій тотемного характеру, всі їхні уявлення про світ та про себе в ньому, тобто всі знання і ставлення у їхній, ще синкретичній, неподіленій на види, суспільній свідомості є результат партиципації посередництвом трансдукції – узагальнення на основі поверхового і здебільшого випадкового наочно-образного уподібнення.

Важливою функцією наочно-образного уподібнення, асоціювання є *творення слів-назв і знаків-символів*. Видатний український лінгвіст О.О. Потєбня довів, що словотворення – утворення назв у процесі розвитку мов – здійснювалось, зокрема, посередництвом асоціювання за подібністю різних ознак, властивостей об'єктів, їх функціональної приналежності та структурної суміжності. Він назвав цей феномен *словесним символізмом*. Асоціативно-образними утвореннями є ідеографічне та ієрогліфічне письмо (писемне мовлення), прислів'я та ін. (*Про партиципацію, словесний символізм, піктограми, ідеограми та ієрогліфи див.: [4, с. 123–124].*)

Процес поєднання мислення і мовлення у психіці людини починається у віці біля двох років, коли дитина відкриває для себе, що кожна річ має назву. Вона починає активно й дуже швидко збільшувати свій запас слів – активно запитує дорослих, як називаються

об'єкти, що потрапили в поле її уваги, і легко запам'ятовує їх назви. Суттєвою особливістю цих назв є те, що 2-4-річні діти позначають ними ті самі об'єкти, що й дорослі, але *значення*, зміст тих самих слів-назв у дітей та в дорослих істотно відрізняються між собою. Ця відмінність полягає передовсім і головним чином у тому, що діти вважають слова-назви об'єктів їх невід'ємними атрибутами, властивостями. Так, намагаючись пояснити назву об'єкта, вони "прив'язують" її до якогось із відомих їм атрибутів, властивостей цього об'єкта, що вибирається здебільшого навмання. Приклад з дослідів Л.С. Виготського: Дитині пропонують пояснити назви: "корова", "теля", "кінь", "собака". Вона тлумачить: "Корова називається "корова", тому що вона має роги (цікаво, що це саме так, згідно зі словесним символізмом, за О. О. Потебнею); а теля називається "теля", тому що в нього роги ще маленькі. Кінь називається "кінь", тому що він не має рогів, а собака називається "собака", тому що в нього немає рогів і він маленький".

На питання: "Чи можна замінити назву одного предмета іншим, до прикладу, корову назвати олівцем, а олівець – коровою?" – діти відповідають, що це неможливо, тому що олівцем малюють, а корова дає молоко. Відтак перенесення назви речі означає для них і перенесення її властивостей. Якщо вдається схилити дітей до таких перенесень, то вони не можуть здійснити це уповні. Ще один приклад з дослідів Л.С. Виготського: З дитиною все ж домовились поміняти між собою назви "корова" і "собака", а відтак запитують: "Чи є у корови роги?" Відповідь: "Є".

– "Але ж корова – це собака, а хіба у собаки є роги?"

– "Ну раз собака – це корова, раз так називається корова, то й роги мають бути. Раз називається корова, значить роги мають бути! У такої собаки, котра називається корова, маленькі роги обов'язково мають бути!".

Л.С. Виготський назвав такі значення слів дітей *псевдопоняттями* і характеризував їх так: "зовні – поняття, всередині – комплекс"; "це місток, перекинутий між синкретичним, наочно-образним та абстрактним мисленням дитини". Діти переходять через цей місток за допомогою дорослих. Головний, "магістральний" вектор цього переходу – систематизація значень слів [1, с. 297, 149–154; 4, с. 124–125].

Істотна особливість псевдопонять – їх несистематизованість. Інтегровані в систему слова істотно інакше співвідносяться з відповідними їм об'єктами, ніж неінтегровані. Поза системою дитина пов'язує значення слів синкретично, асоціативно-комплексно, трансдуктивно. Понятійна систематизація значень здійснюється шляхом ієрархізації – між ними встановлюються ієрархізовані взаємозв'язки типу "рід – вид". До прикладу, дитині, котра запам'ятала слово "киця", а тому на основі візуального виявлення подібних на кицю зовнішніх ознак, називає цим словом бороду, шубу, кролика і т. ін., описово пояснюють на кшталт: Киця – це тваринка; тваринки бігають, стрибають, у них є ніжки, хвостики, мордочки, вони їдять і п'ють. Отож, кролик, як і киця – тваринка, а борода і шуба – не киці і не тваринки.

На основі поглибленого вивчення процесу систематизації значень слів дитини шляхом їх ієрархізації, Л.С. Виготський, зокрема, констатував: "...Дитина,

напевне, не входить у сферу відсторонених понять, відштовхуючись від спеціальних видів і піднімаючись усе вище. Навпаки, спочатку вона користується найбільш загальними поняттями. До щаблів, що посідають середнє місце, вона приходить не шляхом абстрагування, або знизу вверху, а через визначення і перехід від вищого до нижчого. Іншими словами, мислення дитини розвивається, переходячи від роду до виду і до різновиду, а не навпаки. Істотним підтвердженням цієї позиції є той факт, що перше слово, яке вживає дитина, є, дійсно, загальним означенням, і тільки значно пізніше в неї виникають часткові й конкретні означення. Дитина, зазвичай, раніше привласнює слово "квітка", ніж назви окремих квітів, і навіть якщо їй чомусь доводиться раніше оволодіти якоюсь локальною назвою і вона опанує слово "ружа" раніше, ніж слово "квітка", то користується цим словом і застосовує його не лише щодо ружі, а й відносно всілякої квітки, тобто користується цим окремим означенням як загальним. Зміст привласнених у такий спосіб понять поступово збагачується, збільшується" [1, с. 179–18; 4, с. 125].

Систематизація дитиною значень слів, якими вона оволодіває, вимагає від неї водночас оволодіння логічними співвідношеннями та операціями, відображеними у відповідних граматичних конструкціях: "тому що", "інакше", "якби, то" та ін. Психологічні експерименти засвідчують, що діти спочатку привласнюють слова-назви цих конструкцій, а потім доходять розуміння власне тих логічних співвідношень і операцій, які вони позначають. Так, дошкільнята здебільшого не можуть логічно правильно доповнити каузальні (причинно-наслідкові) судження. До прикладу: "Людина впала з велосипеда, тому що...". Вони завершують їх на кшталт: "... тому що вона впала і дуже забилася". Або: "Я загубив мою ручку, тому що..." – "...тому що я не маю чим писати". "Я пішов купатися, тому що..." – "...тому що потім я був чистим" (за Ж. Піаже). В усіх цих прикладах маємо каузальність, але іншу, яку умовно можна назвати зворотною ("ззаду – наперед"). Вочевидь ці сполучники у цьому віці – також псевдопоняття (за концепцією Л.С. Виготського). Водночас у висловлюваннях, які відображають їх власний життєвий досвід, діти дошкільного віку загалом доречно вживають ці сполучники і правильно розуміють їх зміст у фразах інших людей.

Важливим фактором успішної трансформації псевдопонять дитини у власне поняття є виявлення ситуативно важливих для неї *різних, відмінних властивостей* у предметах, з якими вона має справу. Л.С. Виготський зазначає: "Усвідомлення схожості з'являється у дитини пізніше, ніж усвідомлення відмінності. Дійсно, дитина просто поводить себе однаково щодо предметів, які можуть бути уподібнені один одному, не маючи потреби *усвідомити* однаковість своєї поведінки. Вона діє, так би мовити, за схожістю раніше, ніж її продумує. А відмінності у предметах унеможливають пристосування, що тягне за собою *усвідомлення*" [1, с. 208].

Основний висновок з результатів досліджень систематизації значень слів Л.С. Виготський назвав загальним законом. Цей закон стверджує: *“Розвиток процесів, які приводять згодом до утворення понять, сягають своїм корінням глибоко в дитинство, але тільки в перехідному віці визрівають, складаються і розвиваються ті інтелектуальні функції, які у своєрідному сполученні формують психічну основу утворення понять”* [1, с. 130; с. 125–126]. Загалом на основі цього закону він довів, що *поняття або значення слова є одиницею, яка становить єдність мислення і мовлення*. “Це така єдність обох процесів, яка далі не розкладається, про яку не можна сказати, що вона являє собою: феномен мислення чи феномен мовлення. Слово, позбавлене значення, не становить слово, а є звуком порожнім. Відтак значення – це необхідна, констатувальна ознака самого слова. Значення слова є самим словом, що розглядається з внутрішнього боку. Таким чином, ми маємо право розглядати його з достатньою підставою як феномен мовлення. Водночас значення слова із психологічного боку – ні що інше, як узагальнення або поняття. Узагальнення і значення слова – суть синоніми. Всіляке ж узагальнення, всіляке утворення поняття – це найбільш специфічний, найбільш істинний акт думки. Отож, ми маємо підстави розглядати значення слова як феномен мислення. <...> Значення – зафіксована в словах класифікація, категоризація предметів, явищ, їх станів і властивостей. <...> Значення або поняття є феноменом словесної думки чи осмисленого слова, *єдністю слова і думки*” [1, с. 297].

Окрім того, Л.С. Виготський зауважував, що діти, котрі вже володіють багатьма власними поняттями, продовжують використовувати і псевдопоняття, які ще тривалий час кількісно переважають у їхньому мисленні. І дорослі далеко не завжди оперують повноцінними поняттями. Трапляється, що загалом зріле, а іноді й вельми розвинене, понятійне мислення використовує псевдопоняття і навіть синкретично-комплексні узагальнення.

Необхідною умовою і засобом понятійного мислення є внутрішнє мовлення. Зовнішнє мовлення – це процес перетворення думки в слова, її матеріалізація та об’єктивізація, а внутрішнє – зворотний за напрямом процес, котрий лине зовні всередину, це процес “випаровування мовлення в думку” [1, с. 316]. Л.С. Виготський довів, що внутрішнє мовлення людини розвивається з того мовлення дитини, яке Ж. Піаже назвав *егоцентричним* на тій підставі, що діти раннього віку в процесі гри, малювання та інших занять говорять лиш про себе і для себе. Мовляв, дитина, яка егоцентрично говорить, ні до кого конкретно не

звертається, не цікавиться тим, чи слухають її, не чекає відповіді на свої висловлювання, не виявляє бажання повідомити щось навколишнім, вплинути на них, як і слухати й почути їх. Усе це істотно відрізняє егоцентричне мовлення від тих висловлювань дітей, посередництвом яких вони цілеспрямовано обмінюються інформацією, повідомляють, задають питання, просять, наказують, погрожують, критикують тощо.

Ж. Піаже, як відомо, ретельно дослідив егоцентричне мовлення дітей і дійшов висновків, основний зміст яких Л.С. Виготський виклав так: “Мовлення дитини раннього віку здебільшого егоцентричне. Воно не слугує цілям повідомлення, не виконує комунікативних функцій, воно лиш скандує, ритмізує, супроводжує діяльність і переживання дитини, як акомпанемент супроводжує основну мелодію. Воно нічого істотно не змінює ні в діяльності дитини, ні в її переживаннях, як акомпанемент не втручається у плин і стрій основної мелодії, яку він супроводжує. Між тим та іншим є швидше якась узгодженість, ніж внутрішній зв’язок. <...> Загалом егоцентричне мовлення не виконує жодної об’єктивно корисної, потрібної функції у поведінці дитини. <...> Це – мовлення для себе, для власного задоволення, якого могло б і не бути, внаслідок чого ніщо істотно не змінилось би в дитячій діяльності” <...> Відтак “...природно визнати в ньому симптом слабкості, незрілості дитячого мислення і природно очікувати, що у процесі розвитку дитини цей симптом зникатиме, ... звучатиме все тихіше й тихіше, допоки, нарешті, не зникне з її мовлення”. Справді, дослідження Ж. Піаже показали, що коефіцієнт егоцентричного мовлення до 7-8 років життя дитини наближається до нуля. Мовляв, воно просто відмирає, згортається, зникає як непотріб [1, с. 42–47].

Л.С. Виготський перевіряв правильність цих висновків за допомогою низки експериментів, які мали показати, чи є в дітей віком 3-5 років *ілюзія розуміння* їхнього егоцентричного мовлення навколишніми, що вимагало насамперед усунути підстави (факторів) такої ілюзії. На основі узагальнення результатів цих експериментів він вивів три особливості егоцентричного мовлення: 1) воно функціонує тільки у дитячому колективі за наявності інших дітей, притім зайнятих тією самою діяльністю, тому його можна назвати “колективним монологом”; 2) цей “колективний монолог” ґрунтується на ілюзії розуміння – дитина вважає, що її не звернені ні до кого персонально висловлювання зрозумілі всім оточуючим, що вони є спільним надбанням; 3) за формою це мовлення, як і соціалізоване (цілеспрямовано звернене до інших), озвучується, а не виголошується пошепки, невиразно, для себе. (Опис цих експериментів див.: [1, с. 42–51; 236–240; 321–345; 4, с. 126–128].)

Вказані експерименти переконали, що *егоцентричне мовлення – це вокалізоване, вербалізоване мислення*. Тобто воно являє собою озвучений інтелектуальний пошук, спрямо-

ваний на подолання утруднень і перепон, на пошук виходу з проблемних ситуацій. Узагальнюючи їх результати, Л.С. Виготський констатував, що в усіх експериментальних проблемних ситуаціях егоцентричні висловлювання дітей настільки виразно пов'язані з перебігом їхньої діяльності, настільки недвозначно свідчать про спрямованість на розуміння проблем, які виникають у її процесі, про пошуки шляхів і способів вирішення їх, про внесення таких змін у проблемні ситуації, які визначають усі їхні подальші дії, що увесь цей вербальний процес неможливо відрізнити від процесу власне мислення, що прийняти його за "простий акомпанемент", який не втручається у перебіг "основної мелодії", за побічний продукт дитячої активності просто неправильно. *Егоцентричне мовлення – це озвучений процес мислення дитини, тобто умова, спосіб і засіб формування й функціонування її свідомості, а ми ще й уточнимо – свідомої здатності як рамкової умови пізнання* (див.: [1, с. 48–50; 331]).

Л.С. Виготський остаточно довів, що егоцентричне мовлення дитини поступово зводиться нанівець не тому, що не виконує жодної об'єктивно корисної, потрібної функції у поведінці дитини, а тому, що трансформується у внутрішнє мовлення, за допомогою оригінального експерименту. Він пропонував дорослим людям розв'язувати задачі, шукати вихід з проблемних ситуацій уголос, тобто вокалізувати, озвучувати своє внутрішнє мовлення. Ці експерименти показали, що такі міркування дорослих уголос вражаюче подібні на егоцентричне мовлення дітей віком 7–8 років, себто на етапі завершення його трансформації у внутрішнє мовлення.

Насамперед і те й інше просто неможливо зрозуміти, якщо слухати або читати їх записаними у протоколі поза процесом тих мисленнєвих операцій, які вони організують і скеровують, тобто відокремленими, ізольованими від нього. Їх може більш-менш зрозуміти лиш той суб'єкт, котрий спостерігає за процесом розв'язування задачі, пошуку виходу з проблемної ситуації, що озвучується такими міркуваннями вголос. Ця незрозумілість зумовлюється тим, що вони скорочені, з пропусками, з "короткими замиканнями", за визначенням Л.С. Виготського. Він назвав ці властивості внутрішнього мовлення *предикативністю* (у логіці предикат – присудок судження, висловлювання, який повідомляє про ознаки, властивості, особливості, стан підмета). Суб'єкт завжди усвідомлює, про що,

про кого йдеться у його внутрішньому мовленні. Інакше кажучи, він знає, має на увазі підмети своїх суджень і без їх називання вголос чи подумки. Тому це мовлення обходиться малою кількістю слів, які передають найбільш істотний зміст суджень – предикати, котрі інформують про ті властивості підметів, які треба врахувати, можна і варто використати, про можливі способи їх застосування тощо. Звідси – "короткі замикання", фрагментарність, скороченість, згорнутість, уривчастість внутрішнього мовлення. Тому, якби внутрішнє мовлення суб'єкта почули інші, вони б не зрозуміли його, що й продемонстрували експерименти Л.С. Виготського.

А от письмове мовлення – найбільш розгорнуте і конкретизоване. Воно вимагає розлогіх пояснень словами навіть тієї інформації, яку в процесі безпосереднього спілкування посередництвом усного мовлення можна передати інтонаціями, мімікою, пантомімікою тощо. Адже письмове мовлення адресоване "заочним" комунікантам, що не передбачає безпосереднього зворотного зв'язку – моніторингу розуміння й сприйняття ними його змісту, а відтак роз'яснень, тлумачень, уточнень у його процесі, "за його перебігом".

Формування письмового мовлення вимагає від дитини довільної, пильного *усвідомленого* контролю посередництвом *функціонування свідомої здатності*. Розмовляючи, вона не добирає свідомо звуки, які виголошує, себто не здійснює ніяких цілеспрямованих операцій щодо їх артикуляції. Навчаючись писати, дитина має щоразу розчленовувати слова, які пише, на звуки, з яких ці слова складаються, і перекодовувати ці звуки у відповідні їм букви. Таким самим чином діти пишуть фрази. Нарешті, семантика письмового мовлення вимагає *усвідомленого* мисленнєвого опрацювання значень найпотрібніших слів з метою розгортання їх у логічній послідовності і т. ін. Так само дорослий дописувач мусить переконливо, аргументовано пояснити, що він хоче сказати, щоб читачі могли адекватно зрозуміти цю інформацію. Все це здійснюється посередництвом внутрішнього мовлення. Отож письмове мовлення формується, розвивається і функціонує на основі й посередництвом внутрішнього і разом з ним.

Таким чином, *понятійне (предикативне) мислення є мовленнєвим, воно оперує понятійними знаннями, базисною системою яких постає мова і які, своєю чергою, діють як засаднича функціонально-психологічна складова свідомості. Отже, свідомою здатністю,*

свідомість як рамкова умова пізнання і методологування зароджується, формується, розвивається і функціонує водночас із понятійним мисленням і мовленням. (Про операції, якими послуговується понятійне мислення, про емпіричні й теоретичні поняття, емпіричне, теоретичне і творче мислення див.: [4, с. 128–130].)

Мислення й мовлення, свідомість, особистість формуються, розвиваються, функціонують у процесі діяльності. Притім, згідно з концепцією провідної діяльності Л.С. Виготського, на кожному з вікових етапів життя людини якийсь певний вид діяльності відіграє провідну роль у цьому формувально-розвивальному процесі: комунікативна (спілкування) – немовляти й підлітковику, ігрова – в дошкільному, пізнавальна – в юнацькому і т. д. Отож аналітичне обґрунтування виникнення свідомої здатності в означеному вище розумінні вимагає виявлення ключових психологічних аспектів цього процесу. (Про види діяльності див.: [2].)

Діяльність – це рух-активність людства, тобто спосіб існування усіх соціальних груп та кожної окремої особистості, який являє собою не лише активну адаптацію до світу, як на біологічному рівні організації матерії, а й адаптування світу до своїх потреб – перетворення його, спрямоване на їх задоволення.

У такому онтологічному розумінні діяльність – дуже складна система, яка охоплює все, що роблять люди на всіх рівнях свого буття в усьому величезному розмаїтті його проявів. Однак це розмаїття можна й потрібно класифікувати – поділити на види за науково обґрунтованим критерієм найбільш істотних ознак. Згідно з методологічними принципами досліджень складноорганізованих систем, щоб адекватно систематизувати, класифікувати їх складові, треба насамперед аналітично вичленувати ту наявну в них усіх, базисну, “каркасну”, дедуктивну функціональну структуру, що об’єднує їх у системну цілісність попри всі їх відмінності. Такою структурою в складній системі “діяльність”, на наше переконання, є “суб’єкт – об’єкт” (в розумінні, суб’єкт – той, хто діє; те, на що спрямовані його дії, – об’єкт) [2, с. 66–67].

Найбільш істотні, сутнісні психологічні властивості й особливості будь-яких, всіляких проявів діяльності людини зумовлюються її свідомою мотивацією, стрижнем якої є ті потреби, які суб’єкт намагається задовольнити за її допомогою, та мета й ті цілі, котрі спонукають його до цієї діяльності,

звертають до її об’єкта. Тому ми вбачаємо у мотивації основний не лише загальнопсихологічний, а й загальнонауковий критерій поділу діяльності на види.

Водночас усі види діяльності неподільно взаємопов’язані функцією взаємозабезпечення, що найбільш виразно й переконливо постає у спілкуванні (комунікативній діяльності). Саме спілкування, а відтак ігри є умовою, способом і чинником формування й розвитку засновків як ноезних, так і ноемних утворень свідомої здатності дітей дошкільного віку. Функціонально-психологічний аналіз цього психоформувального процесу, сподіваємося, буде поданий у наступному повідомленні.

ВИСНОВКИ

1. На думку А.В. Фурмана та, принаймні, переважної більшості серйозних методологів, методології свідомості як системи раціональних знань про парадигмальні підходи, принципи, методи, способи та засоби наукового пізнання її феноменології, немає й, імовірно, бути не може, тому що її феноменальна сутність полягає у ноуменально-інтелігібельному (трансцендентному, позаприродному тощо) вимірі, який неможливо пізнавати й пізнати засобами людської (“земної”, “природної”) науки чи бодай довести сам факт існування чи неіснування цього виміру, бодай, на сьогоднішній день. Тому феноменальна сутність свідомості перебуває на теренах компетентності віри. Однак підхід до свідомості як до “рамкової умови пізнання і методологування”, тобто як до інформаційно-досвідної матриці суб’єкта, що детермінує якісні параметри усіх його інтелектоємних функцій та діяльності, вимагає визначитись з істотним функціонально-психологічним змістом матричних засновків цього процесу детермінації. Ці засновки, на наше переконання, являють собою базисну складову “способу опосередкованого встановлення умов функціонування свідомої здатності” людини, про що пишуть М.К. Мамардашвілі та О.М. П’ятигорський.

2. З таких психологічних позицій біовітальний (“посейбічний”, “земний”) сегмент природи (“єства”) свідомості розглянуто як свідому здатність, що забезпечується “кореляційним співвіднесенням площин ноез і ноем” (А. Гурвіч) і об’єктивних, онтологічно-буттєвих значень та їх аксіологічної значущості для суб’єкта. Отож бо свідомість оперує і об’єктивними (незалежними від ставлення до них суб’єкта) змістами – знаннями, і суб’єктивними смислами (сенсами) – ставленнями. Тому

вивчення свідомості як “способу опосередкованого встановлення умов функціонування свідомої здатності” вимагало насамперед виявлення істотного психологічного змісту цих її двох функціонально співвіднесених інтенційних здатностей. Мовиться про висновки-настанови Д. Чалмерса щодо досвіду як основного факту, який повинна пояснювати будь-яка теорія свідомості. Адже зазначені співвіднесені інтенційні здатності не можуть формуватись і функціонувати інакше, ніж посередництвом і на основі оперування досвідом. Своєю чергою, основний, базовий поділ досвіду добре відомий – знання і ставлення (ноези і ноєми).

3. Шляхом системного поєднання функціонально-психологічних характеристик основних складових свідомості (комплексних умов функціонування свідомої здатності), тобто співвіднесення площин її ноєз і ноєм – понятійних, знань, цілепокладання, самосвідомості, ставлень, виведено дефінітивну характеристику її функціонального психологічного змісту: *людина знає, що вона знає про зміст того, що вона знає, зокрема й про себе як суб'єкта, і про своє ставлення до цього знаного*. Ця характеристика становить максимально лаконічний опис ключового змісту свідомої здатності, а отже і “рамкової умови пізнання й методологування” у процесі діяльності як способу існування людини. Іншими словами, це – характеристика *регулятивних умов “життя свідомості*, без якої або поза якою неможливі для людини ні мислення, ні діяльність, ані рефлексивне пізнання, ані компетентне методологування” (А.В. Фурман).

4. Логіка дискурсу цього повідомлення скерувала на семантичні терени ще двох з основних висновків-настанов Д. Чалмерса: *е)* “процеси, які пояснюють усвідомлення, будуть водночас частиною осереддя свідомості”; *з)* задовільною є та теорія, що пояснює, “*як саме виникає свідомість*”. Якщо погодитись із наведеним вище трактуванням функціонального психологічного змісту свідомості (регулятивної матриці функціонування свідомої здатності), то аксіоматичним буде твердження, що основою процесів, які забезпечують формування й функціонування усвідомлення, є внутрішньо-психічне оперування понятійними знаннями (названою, поіменованою інформацією). Базисний і головний серед цих процесів – *понятійне мислення*. Отож пояснення того, як виникає і розвивається це мислення в онтогенезі і філогенезі буде водночас психологічним поясненням, “*як саме виникає свідомість*”. Зауважимо, що свідомість виникає не з якогось

іншого ноумена чи феномену, а відповідно до генетичної запрограмованості центральної нервової системи людини та належних соціально-психологічних умов – комунікативної діяльності, спілкування.

5. Аналітична логіка дискурсу цього пояснення вимагала, зокрема, виведення дефінітивних характеристик ключового функціонально-психологічного змісту інтелекту та мислення: *інтелект* – це пізнавальна спроможність, яка являє собою здатність виявляти ті властивості, співвідношення та способи використання об'єктів, їх властивостей, застосування яких забезпечує розв'язання задач, знаходження виходу з проблемних ситуацій. У такому розумінні інтелект є основним засобом *мислення*, котре сутнісно становить процес розв'язування задач, пошуку виходу з проблемних ситуацій, вирішення проблем за допомогою інтелекту.

6. Понятійне (предикативне, дискурсивне) мислення є мовленнєвим, тому що воно оперує досвідом, акумульованим у понятійних знаннях, базисною системою яких є мова і які, своєю чергою, становлять засадову психофункціональну складову свідомості. Загалом свідомість, як рамкова умова пізнання і методологування зароджується, формується, розвивається і функціонує водночас із понятійним мисленням і мовленням. У повідомленні подано істотні психологічні операції та фактори цього процесу в онтогенезі: поверхові наочно-образні асоціації, асоціативні комплекси, синкретичні образи, псевдопоняття, егоцентричне, внутрішнє та письмове мовлення тощо (за Л.С. Виготським), й у філогенезі: партиципація, словесний символізм (за О.О. Потєбнею), ідеографічне та ієрогліфічне письмо та ін.

7. Мислення й мовлення, свідомість, особистість формуються, розвиваються, функціонують у процесі діяльності. На кожному з вікових етапів життя людини якийсь певний вид діяльності відіграє провідну роль у цьому формуально-розвивальному процесі (Л.С. Виготський). Отож аналітичне обґрунтування виникнення свідомої здатності в означеному вище розумінні вимагає виявлення ключових психологічних аспектів цього процесу. Всі види діяльності нерозривно взаємопов'язані функцією взаємозабезпечення, що найбільш виразно постає у спілкуванні (комунікативній діяльності). Саме спілкування, а відтак ігри (ігрова діяльність) є умовою, способом і чинником формування й розвитку основ і ноєзних, і ноємих утворень свідомої здатності дітей дошкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. *Собрание сочинений*: в 6 т. Москва : Педагогика, 1982–1984. Т. 2, 1982. С. 5–361.
2. Москалец В. Види діяльності з позицій суб'єктного підходу в психології. *Психологія і суспільство*. 2012. №4. С. 66–78.
3. Москалец В. Віра в Бога як психічний базис стану загального благополуччя особистості. *Психологія і суспільство*. 2015. №1. С. 55–65.
4. Москалец В. Сутність інтелекту, мислення, мовлення, свідомості як психофункціональних даностей. *Психологія і суспільство*. 2014. №4. С. 114–132.
5. Тихомиров О.К. Психология мышления. Москва : МГУ, 1984. 272 с.
6. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 378 с.
7. Фурман А.В. Метатеоретичні концепти пізнання свідомості. *Психологія особистості*. 2018. №1(9). С. 5–11.
8. Фурман А.В. Свідомість як передумова психологічного пізнання і професійного методологування. *Наука і освіта*. 2017. №3/CLVI. Психологія. С. 5–10.
9. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова методологування у соціогуманітаристиці. *Психологічні засади розвитку, психодіагностики та корекції особистості в системі неперервної освіти* / за наук. ред. Томчука М.І.; зб. мат. Подільської н.-пр. конф. Вінниця : КВНЗ “Вінницька академія неперервної освіти”. *Науковий вісник*. 2016. №1. С. 147–156.
10. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування. *Психологія і суспільство*. 2017. №4. С. 16–38.

REFERENCES

1. Vyigotskiy, L. S. (1982). *Myshlenie i rech [Thinking and speaking]*. (Vol. 2.). Moscow: Pedagogika, 5–361 [in Russian].
2. Moskalets, V. (2012). *Vydy diialnosti z pozytsii subiektного pidkходу v psykholohii [Types of activity from the standpoint of the subject approach in psychology]*. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 4, 66–78 [in Ukrainian].
3. Moskalets, V. (2015). *Vira v Boha yak psykhičniy bazys stanu zahalnoho blahopoluchchia osobystosti [Belief in God as a psychological basis will be the general well-being of the individual]*. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 1, 55–65 [in Ukrainian].
4. Moskalets, V. (2014). *Sutnist intelektu, myslennia, movlennia, svidomosti yak psykhofunksionalnykh danostei [The essence of intelligence, thinking, speech, consciousness as psycho-functional data]*. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 4, 114–132 [in Ukrainian].
5. Tihomirov, O. K. (1984). *Psihologiya myshleniya [Psychology of thinking]*. Moscow: MGU [in Russian].
6. Furman, A. V. (2016). *Ideia i zmist profesiinoho metodologuvannia [The idea and content of professional methodologization]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
7. Furman, A. V. (2018). *Metateoretychni kontsepty piznannia svidomosti [Metatheoretical concepts of cognition of consciousness]*. *Psykholohiia osobystosti – Psychology of personality*, 1 (9), 5–11 [in Ukrainian].
8. Furman, A. V. (2017). *Svidomist yak peredumova psykholohichnoho piznannia i profesiinoho metodologuvannia [Consciousness as a prerequisite for psychological*

knowledge and professional methodologization]. *Nauka i osvita – Science and education*, 3, 5–10 [in Ukrainian].

9. Furman, A. V. (2016). *Svidomist yak ramkova umova metodologuvannia u sotsiohumanitarystysi [Consciousness as a framework of methodology in socio-humanities]*. *Psykholohichni zasady rozvytku, psykhdiahnostyky ta korektsii osobystosti v systemi neperervnoi osvity* (Tomchuk, M. I. Ed.; Podilska n.-pr. konf.). Vinnytsia: KVNZ “Vinnytska akademiia neperervnoi osvity”. *Naukovyi visnyk – Science Bulletin*, 1, 147–156 [in Ukrainian].

10. Furman, A. V. (2017). *Svidomist yak ramkova umova piznannia i metodologuvannia [Consciousness as a framework for latency and methodologization]*. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 4, 16–38 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Москалец Віктор Петрович.

Функціонально-психологічна сутність свідомості як рамкової умови пізнання, методологування, віри, мислення, діяльності.

В дослідженні аргументовано, що методологія свідомості на сьогодні становить підвищену проблемну зону пізнавальної творчості, що спричинено поки що неспростовним фактом: феноменальна сутність свідомості перебуває в ноуменально-інтелегібельному вимірі, який неможливо пізнавати й пізнати раціональними засобами науки чи бодай довести сам факт існування чи не існування цього трансцендентного виміру. Тому закономірно, що пізнання вказаної сутності нині переміщене у формат компетентності віри. Водночас підхід до свідомості як до “рамкової умови пізнання і методологування” (А.В. Фурман), котра детермінує якісні параметри усіх інтелектоємних функцій та діяльності суб'єкта, вимагає обґрунтування серцевинного функціонально-психологічного змісту інформаційно-досвідних основ цього процесу спричинення як базисною складовою “способу опосередкованого встановлення умов функціонування свідомої здатності” (М.К. Мамардашвілі, О.М. П'ятигорський). З таких психологічних позицій біовітальний (“земний”) сегмент сутності свідомості має розглядатись саме як свідомо здатність, що забезпечується “корелюючою співвіднесеністю між площинами ноез і ном” (А. Гурвіч) – і об'єктивних, онтологічно-буттєвих значень, і їх значущості для суб'єкта. А це означає, що свідомість оперує і об'єктивними змістами – знаннями, – і суб'єктивними смислами – ставленнями. Обстоюється теза, що для вивчення свідомості як способу опосередкованого встановлення умов функціонування свідомої здатності потрібно виявлення засадового психологічного змісту цієї інтенційної здатності, яка формується і функціонує завдяки досвіду. Шляхом системного поєднання функціонально-психологічних характеристик основних складових свідомості (співвіднесення площин її ноез і ном) – понятійних знань, цілепокладання, само-свідомості, ставлень, виведено дефінітивну характеристику її функціонального психологічного змісту: *людина знає, що вона знає про зміст того, що вона знає, зокрема й про себе як суб'єкта, і про своє ставлення до цього знаного. Ця характеристика являє собою максимально лаконічний опис ключового змісту свідомої здатності, а отже й “рамкової умови пізнання й методологування” у процесі вчинкового діяння як способу існування людини, тобто як регулятивних умов “життя свідомості, без якої або поза*

якою неможливі для людини ні мислення, ні діяльність, ані рефлексивне пізнання, ані компетентне методологування” (А.В. Фурман). Відтак прагнемо пояснити, “як саме виникає свідомість” (Д. Чалмерс), спроможність усвідомлення. Доведено, що у підґрунті процесів, які забезпечують формування й функціонування здатності усвідомлення, перебуває оперування понятійними знаннями, де базисним серед цих процесів є понятійне мислення. Отож пояснення, як формується це мислення в онтогенезі і філогенезі виявляє, канал того, як саме виникає свідомість. Проте виникає не з якогось іншого ноумена чи феномену, а відповідно до генетичної запрограмованості центральної нервової системи людини та належних соціально-психологічних умов – комунікативної діяльності, спілкування. Понятійне мислення – це мовленнєве явище, тому що воно оперує досвідом, акумульованим у понятійних знаннях, засадничою системою яких є мова. Воднораз ці знання, своєю чергою, є фундаментальною складовою свідомості. Висновується, що свідомість формується, розвивається і функціонує в суголосі із понятійним мисленням і мовленням у процесі діяльності. До найістотніших психологічних операцій та факторів цього процесу в онтогенезі належать поверхові наочно-образні асоціації, синкретичні образи, псевдопоняття, егоцентричне, внутрішнє та письмове мовлення тощо (за Л.С. Виготським), у філогенезі – партиципація, словесний символізм (за О.О. Потєбнею), идеографічне та ієрогліфічне письмо та ін.

Ключові слова: *пізнання, віра, діяльність, досвід, інтелект, методологування, мовлення, психологічний зміст, понятійне мислення, поняття, свідомість, здатність, свідомість, усвідомлення.*

ANNOTATION

Viktor Moskalets.

Functional-psychological essence of consciousness as a framework condition of cognition, methodologization, faith, thinking, activity.

The article substantiates that the methodology of consciousness today constitutes a high problem zone of cognitive creativity, which is caused by an irrefutable fact: the phenomenal essence of consciousness is in the noumenally-intelligible dimension, which can not be recognized by rational means of science, or even be proved the very fact of existence or not existence of this transcendental dimension. Therefore, it is logical that the cognition of given essence is now transferred to the format of faith competence. At the same time, the approach to consciousness as a “framework condition of cognition and methodologization” (A.V. Furman), which determines the qualitative parameters of all intelligence functions and activities of the subject, requires substantiation of the core functional-psychological content of the information-experienced foundations of this causation process as a basis component “of the indirectly establishing method of conditions for a conscious ability functioning” (M.K. Mamardashvili, O.M. Pyatigorsky). From these psychological positions, biovital (“earthly”) segment of a consciousness essence must be regarded as a conscious

ability, which is provided by “correlative ratio between noesis and noema planes” (A. Gurwitsch) – and objective, ontological-existential meanings, and their significance for the subject. And this means that the consciousness also operates with objective contents – knowledge, – and subjective meanings – attitudes. It is advocated the thesis that for the study of consciousness as a method of indirectly establishing conditions for the functioning of conscious ability, it is necessary to identify the fundamental psychological content of this intentional ability, which is formed and functions thanks to experience. Through a systematic combination of functional-psychological characteristics of the consciousness main components (correlation between its noesis and noema planes) – conceptual knowledge, goal-setting, self-consciousness, attitudes, derived a definitive characteristic of its functional psychological content: a person knows that he knows about the content, that he knows, in particular, about himself as a subject, and his attitude to this knowledge. This characteristic is a laconic description of the key content of conscious ability, and hence the “framework conditions of cognition and methodologization” in the process of a deed as a way of human existence, that is, as a regulatory conditions “of consciousness” life, without which or beyond which for a person is impossible neither thinking, nor activity, nor reflexive cognition, nor competent methodologization” (A.V. Furman). So, we seek to explain, “how exactly does consciousness arise” (D. Chalmers), the ability of awareness. It is proved that in the basis of processes that ensure the formation and functioning of the ability to aware, there is the operation of conceptual knowledge, where the basis among these processes is conceptual thinking. So an explanation of how this thinking is formed in ontogenesis and phylogeny reveals a channel of how consciousness arises. However, it does not arise from any other noumenon or phenomenon, but according to the genetic programmedness of the human central nervous system and the proper socio-psychological conditions – communicative activity, communication. Conceptual thinking is a speech phenomenon, because it operates with the experience which is accumulated in conceptual knowledge, the underlying system of which is a language. At the same time, this knowledge, in turn, is a fundamental component of consciousness. It is concluded that consciousness is formed, evolves and functions in harmony with conceptual thinking and speech in the process of activity. The most significant psychological operations and factors of this process in ontogenesis include surface image associations, syncretic images, pseudo-concept, egocentric, internal and written speech, etc. (according to L.S. Vygotsky), in phylogeny – participation, verbal symbolism (according to O.O. Potebnya), an ideographic and hieroglyphic writings, etc.

Key words: *cognition, faith, activity, experience, intelligence, methodologization, speech, psychological content, conceptual thinking, concept, consciousness ability, consciousness, awareness.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Гусельцева М.С.,
д. психол. н., проф. Фурман О.Є.**

**Надійшла до редакції 15.01.2019.
Підписана до друку 13.03.2019.**

Бібліографічний опис для цитування:

Москалець В.П. Функціонально-психологічна сутність свідомості як рамкової умови пізнання, методологування, віри, мислення, діяльності. Психологія і суспільство. 2019. №1. С. 35–51. <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.035>

<https://doi.org/10.35774/pis2019.01.052>

ЦІННІСНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНЦЯ, ПОТЕНЦІЙНО ЗАЦІКАВЛЕНОГО У ПСИХОТЕРАПІЇ

Ольга ГЛУШКО, Оксана БАЙЄР

УДК 615.851.1

Olha Hlushko, Oksana Bayer
**VALUABLE PORTRAIT OF A UKRAINIAN
WHO IS POTENTIALLY INTERESTED IN PSYCHOTHERAPY**

Постановка проблемних завдань дослідження. Дискусійне питання щодо того, кому потрібна психотерапія в Україні, вочевидь має багато відповідей. Наразі світова література з проблеми пропонує нам кілька аспектів теоретичного та емпіричного вивчення того, що відбувається у процесі психотерапії та за яких умов він є успішнішим. Окремі дослідження присвячені встановленню терапевтичного альянсу і долученню клієнта до такої роботи (Karver et al., 2008), інші – питанням задоволеності клієнта терапевтичним процесом і його результатами (Joyce et al., 2006). Окремі дослідники аналізують характеристики осіб, котрі потрапляють до психотерапевта і не зникають після кількох перших сесій (Tryon, 2017), тоді як інші зосереджені на характеристиках терапевтів, спроможних до встановлення відповідних стосунків з клієнтами (Constantino et al., 2010).

Мета статті – висвітлення результатів вивчення ціннісних особливостей цієї групи осіб, які потенційно з найбільшою вірогідністю можуть стати клієнтами психотерапевта в Україні, причому не “випадковими”, а вмотивованими на роботу, і тими, хто свідомо ставиться до процесу психотерапії і готовий здійснювати особистий внесок у його перебіг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники даної теми виділяють кілька аспектів розгляду того, що відбувається під час психотерапевтичного процесу і наскільки він

влаштовує клієнта. Нам видається важливим і виправданим проаналізувати, хоча б стисло, ці напрацювання, адже вони допоможуть окреслити контекст осмислюваного тут проблемного поля психологічних змістовлень. Скажімо, у періодиці наявні роботи про *задіяння клієнта* (client involvement) у психотерапевтичний процес (сутнісно того, що становить предмет чинного пошуку) (Karver et al., 2008). С. Зілча-Мано зауважує, що аналітичні наробики відносно того, хто більше “підходить” для психотерапії та як асоціюються інтервенції спеціаліста з відповіддю на них, можна знайти ще в роботах З. Фройда та К. Роджерса (Zilcha-Mano, 2018). Як зазначають Г. Пьетрабісса із співавторами (Pietrabissa et al., 2015), привабливість психотерапії значною мірою зумовлена фізичними, емоційними та фінансовими витратами на неї (що, проте, може компенсуватись цінністю процесу). У цій же роботі тип зайнятості, рівень освіти, молодий вік, а також жіноча стать згадуються як предиктори потенційного залучення клієнта в онлайн консультування. Дж.А. Кули із співавторами резонно зауважують, що відстань є суттєвою перешкодою для звернення до психотерапевтичних послуг, тому в сільській місцевості частіше звертаються до фармакотерапії. До того ж мешканці сіл не отримують належної інформаційної підтримки та заохочення з первинних соціальних мереж (Cully et al., 2010).

Співзвучні цим роботам висновки Г.С. Трион (Tryon, 2017). Авторка наголошує, що мотивовані, психологічно налаштовані особи, які раніше мали досвід психотерапії, є хорошими потенційними кандидатами на участь у роботі. І навпаки, психотичні, менш освічені суб'єкти, які належать до різноманітних меншин, мають суїцидальні настрої, менше рефлексують свою поведінку, тобто ті, хто зазвичай оцінюються спеціалістами як більш складні у роботі, з меншою вірогідністю стануть клієнтами психотерапевта.

Низка авторів вивчає особливості встановлення *терапевтичного альянсу*. Так, у роботі М.Дж. Константіно з колегами (Constantino et al., 2010) узагальнено фактори, які заважають створенню такого альянсу (це демографічні характеристики клієнта, його очікування, особливості психічного здоров'я, його інтра- та інтерперсональні труднощі, наприклад, негативні ранні стосунки з дорослими, надмірна емоційна прив'язаність) і, навпаки, сприяють йому (співпадіння клієнта та терапевта за віковими пріоритетами, релігійними переконаннями, цінностями). Взагалі, як зауважує Г.С. Трион (Tryon, 2010), ті особи, яким конче потрібна психотерапевтична допомога, а саме клієнти з антисоціальними та межовими розладами особистості, з ворожим ставленням до оточення, найважче долучаються до роботи та встановлюють бажаний рівень стосунків з психотерапевтом, адже їхні властивості не дають змоги їм це зробити.

Водночас існують дослідження факторів, що спричиняють *раннє залишення психотерапії*. Згідно з висновками (Hardy et al., 2017) превентивними факторами у цьому разі є чітка інформація, ясність у структурі сесій та сетінг, наявність можливості вибору клієнтом того, що відбувається в кабінеті, його задіяння до процесу прийняття рішень.

Ще один напрямок робіт – предиктори *успіху психотерапії*, тобто суб'єктивною задоволеністю учасників його результатами. За даними Г.Е. Гарди та її співавторів (Hardy et al., 2017), від 3 до 15% клієнтів психотерапевтичних послуг свідчать про свій негативний досвід звернення до психотерапії. М.Дж. Константіно з колегами (Constantino et al., 2010) стверджують, що найкращий такий предиктор, як бажання та готовність клієнта до роботи, і цю тезу підтримує ціла низка авторів (Samuel et al., 2018; Joyce et al., 2006). Дж.К. Свіфт зі співавторами (Swift et al., 2018) дійшли

висновку, що особливого значення набуває віра самих клієнтів у психотерапію. Д.Б. Самуель з колегами визначають, що для результатів психотерапії важливі рівень інтелектуального розвитку клієнта, його мотивація, освіта, загальний рівень психосоціального функціонування, тип прив'язаності, сформований у дитинстві, та рівень заперечення: чим він вищий, тим гірший прогноз (Samuel et al., 2018).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Наш *авторський підхід* до розгляду питання, винесеного у титул статті, базується на припущенні, що цінності осіб, які можуть звернутися до психотерапевта, мають важливе значення. Для підтвердження цього, звернімося до лонгітюдного дослідження цінностей Р. Інглегарта (World Value Survey), що триває вже майже 40 років у більш ніж 80 країнах світу (Инглхарт, 2011; Welzel, 2009).

Зібраний матеріал дозволив науковцям розташувати досліджувані країни у системі координат навколо вісей “традиційні – секулярно-раціональні цінності” та “цінності виживання – цінності самовираження” залежно від того, які саме цінності поділяють їх мешканці (*див. рис. 1*). Як свідчить досвід емпіричних розвідок Р. Інглегарта, найзаможніші та найдемократичніші країни світу знаходяться у “верхньому правому квадранті” мапи, зазвичай поділяючи секулярні вартості та цінності самовираження. На відміну від них, найбідніші країни, які не мають розвинутих демократичних інститутів, зазвичай сповідують традиційні цінності та вартості виживання. Україна, разом із більшістю постсовєтських країн, має достатньо високі показники секулярності, але, що цілком закономірно, вирізняється одним з найвищих показників поширеності цінностей виживання.

Результати соціологічного дослідження Центру соціальних і маркетингових досліджень “Социс” за 2015 р. вивили діапазон поширеності окремих цінностей в Україні (*див. рис. 2*) (Грицак, 2015). На схемі добре видно, що сумарний відсоток осіб, зорієнтованих на самовираження в Україні, – 18,6 %, на відміну від 81,4 % осіб, які заклопотані цінностями виживання. Більше того, 14,4 % або приблизно $\frac{3}{4}$ осіб, спрямованих на самовираження, є прихильниками традиційних цінностей, а тому, у разі виникнення певних життєвих криз, частина з них просто не піде до психотерапевта, тому що піде за порадою до священика.

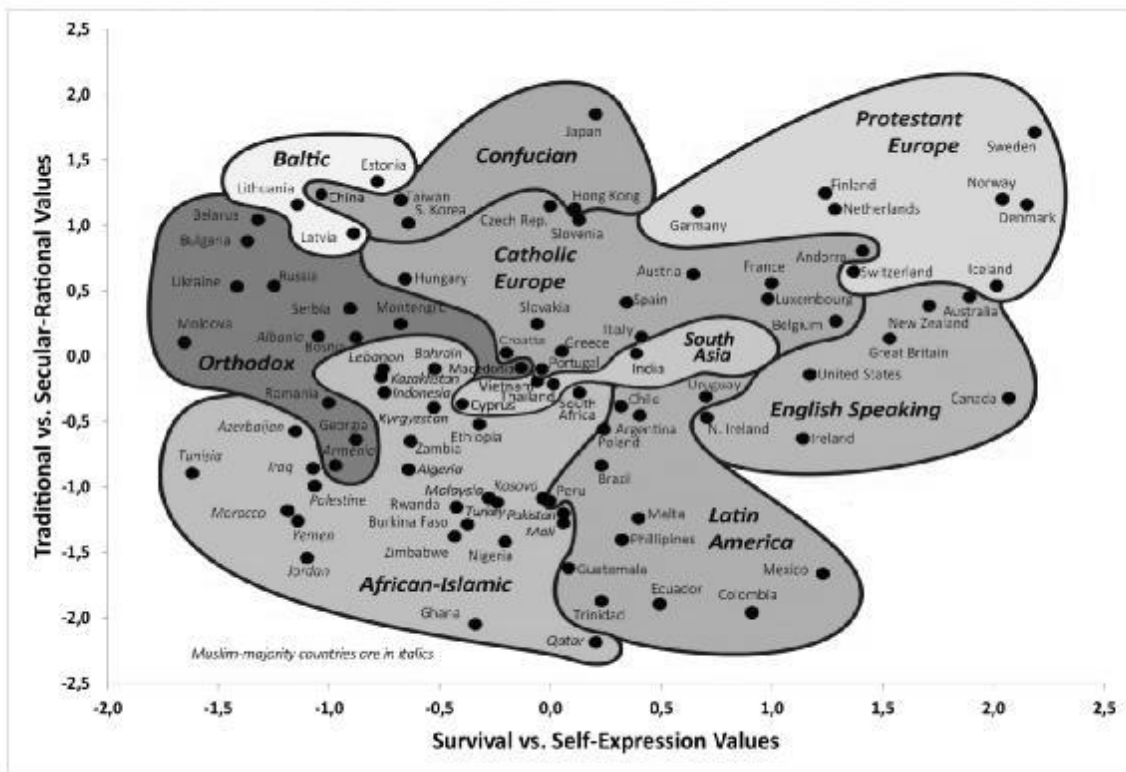

Рис. 1.

Розташування країн на Всесвітній мапі цінностей 2010-2014 років.
Джерело: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>

Виклад основного матеріалу дослідження й отриманих наукових результатів. *Нашою гіпотезою* стало припущення, що психотерапія може бути цікава особам як з “верхнього правого кута” (4,2%), так і з “верхнього лівого кута” (21,1%), оскільки вони поділяють секулярно-раціональні цінності.

Для перевірки цієї гіпотези було організовано доволі просте дослідження: особам з клієнтським психотерапевтичним досвідом та особам, які ніколи не звертались до психотерапевта, було запропоновано відповісти на питання опитувальника Р. Інглегарта. Первинна вибірка склала 89 осіб, проте в подальшому було вирішено відібрати в експериментальну групу лише тих досліджуваних, клієнтський досвід яких тривав більше одного року. В такий спосіб до експериментальної групи увійшла 31 особа (4 чоловіки та 27 жінок віком від 23 до 50 років) із зазначеним досвідом від одного до дванадцяти років. До контрольної групи було відібрано 32 особи (15 чоловіків і 17 жінок віком від 20 до 54 років), які ніколи не звертались до психотерапевта.

Результати були оброблені шляхом підрахунку розбіжностей за кожним показником із використанням ϕ^* -кутового перетворення Фішера. Детальний аналіз цих підрахунків наведено у статті “Цінності самовираження осіб з клієнтським психотерапевтичним досвідом” (Глушко, 2018). А в межах даної публікації зазначимо таке: *за переважною більшістю показників з групи традиційних цінностей статистично значущих розбіжностей між досліджуваними групами не виявлено (див. табл. 1).*

Отже, гіпотеза не підтвердилась у тому сенсі, що відсутність релігійності чи інших традиційних цінностей не становить визначальну умову звернення українців до психотерапевта. Натомість усі 100% осіб з клієнтським терапевтичним досвідом були орієнтовані на цінності самовираження, тобто потрапили у групу 18,6%. Саме ця характеристика істотно відрізняла їх від осіб, які ніколи не звертались до терапевта. Останні яскраво демонстрували прихильність до цінностей виживання. Зокрема із табл. 1 видно, що вони слідуєть тра-

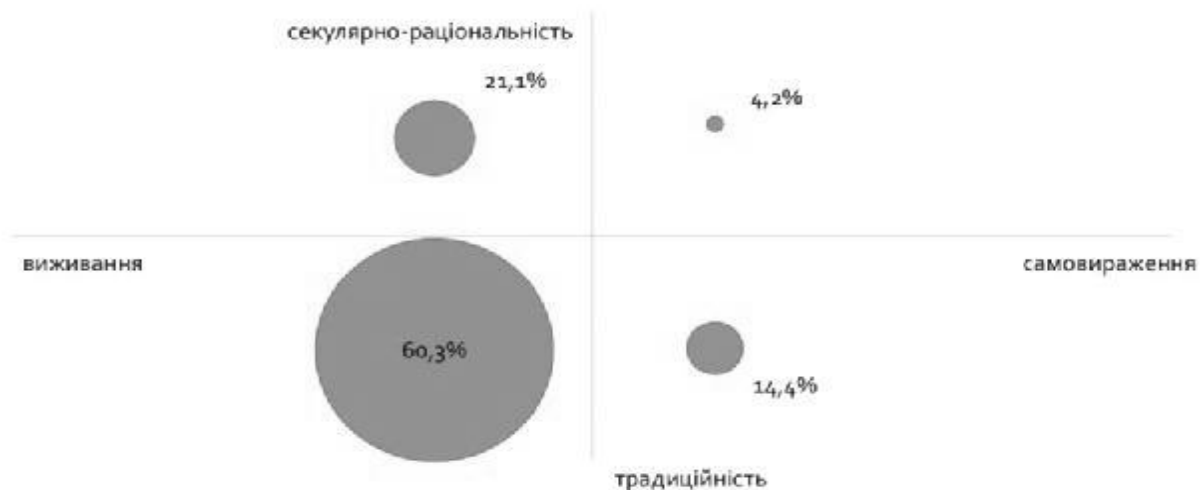

Рис. 2.
Вираженість окремих цінностей серед мешканців України станом на 2015 р.
Джерело: <https://zbruc.eu/node/37721>

диціям та звичаям, відрізняються патерналізмом, частіше моляться і меншою мірою толерують аборт і розлучення, що є характерною ознакою носіїв традиційних цінностей. Тому цікаво подивитися на інші особливості, що переважно властиві особам, котрі ніколи не звертались до психотерапевта (*табл. 2*).¹

Із поданої таблиці слідує, що особи без клієнтського терапевтичного досвіду яскраво демонструють домінування цінностей виживання: вони стурбовані своєю безпекою, довіряють переважно своїй родині, вважають можливим використання особистих зв'язків (неформальних домовленостей). Вони не чекають від влади нічого доброго, переконані, що слід розраховувати лише на себе, свою працелюбність, і цьому навчають дітей. Утім, для них є доволі прийнятним образ сильного політичного лідера та уряду, який збільшить свій вплив на економіку. Зазвичай вони уникають членства та активної участі в організаціях, ідентифікують себе з місцевими громадами і вважають себе представниками нижчого середнього класу. Тепер зіставимо ці переконання з тими, які більше властиві особам з клієнтським психотерапевтичним досвідом (*табл. 3*).

Як видно з таблиці, рівень толерантності до інакшості та довіри до людей значно вищий серед

тих осіб, які були колись клієнтами психотерапевтів. Вони позиціонують себе як активних громадян, котрі долучаються до роботи в різних організаціях, виступають на захист екології та більшою мірою, ніж ті особи, які ніколи не звертались до психотерапевтів, здатні брати участь у певних формах політичного протесту. У будь-якому разі очевидно, що особи з клієнтським терапевтичним досвідом дивляться на себе як на автономних, свідомих, творчих особистостей, які переважно займаються розумовою працею та належать до середнього класу.

Водночас указані особливості – лише деякі тенденції, зафіксовані на обмеженій вибірці, тому не можуть вважатись остаточним висновком про ті групи людей, які звертаються і не звертаються за послугами до психотерапевтів. Однак виявлені тенденції показують, що клієнтська група значно більше поділяє цінності самовираження. Неможливо тут вказати, чи первинна наявність цих цінностей стала передумовою звернення до психотерапевта (взагалі визнання такої можливості як певної форми отримання допомоги у складній ситуації), чи, навпаки, все ж одним із похідних результатів психотерапії стало формування відповідного набору цінностей. Окрім того, хтось може звинуватити авторів у симпатії до клієнтів психотерапевтів, які позиціонуються

¹ В *табл. 2* подані ті переконання, які більшою мірою властиві особам без клієнтського терапевтичного досвіду, натомість у *табл. 3* – ті переконання, які знайшли найбільше прихильників серед осіб, котрі були клієнтами психотерапевтів.

Таблиця 1

Показники середніх значень і розбіжностей стосовно переконань у межах опозиції
“традиційні/секулярно-раціональні цінності”, властиві особам
з клієнтським терапевтичним досвідом та без нього

Показники	Кількість осіб, які дали вказану відповідь		φ*	
	Особі з клієнтським досвідом	Особі без клієнтського досвіду		
Релігія займає дуже важливе місце у моєму житті	2	1	0,63	
Я вважаю себе релігійною людиною	7	12	1,30	
Я молюся кожного дня	3	8	1,65*	
Я відвідую церкву раз на тиждень або частіше	1	1	0,02	
Я довіряю церкві як організації	10	11	0,18	
Я є членом або беру активну участь у роботі церковних чи релігійних організацій	4	3	0,51	
Бог має велике значення у моєму житті	14	20	1,39	
Я вірю в Бога	18	24	1,43	
Я вірю в пекло	5	10	1,43	
Я вважаю, що особливо важливо виховувати в дітях	релігійність	0	1	1,41
	слухняність	0	1	1,41
Одна з найголовніших цілей мого життя – зробити так, аби батьки мною пишалися	9	11	0,46	
Сім'я відіграє дуже важливу роль у моєму житті	24	27	0,71	
Якщо дружина заробляє більше її чоловіка, то це, скоріш за все, викличе проблеми	8	6	0,72	
Я вважаю, що для нашої країни буде добрим приход до влади військових або воєнний режим	0	3	2,47**	
Мені дуже важливо слідувати традиціям та звичаям, прийнятими у моїй родині або релігії	6	17	2,88**	
Я вважаю, що можуть бути виправданими	аборт	25	19	1,87*
	розлучення	29	25	1,82*
	самогубство	13	9	1,07

* – $p \geq 0,05$ ($\geq 1,64$), ** – $p \geq 0,01$ ($\geq 2,31$), значення ϕ^* вказані за модулем

тут як соціально активні, здатні до довіри і творчості громадяни, а зовсім не як дезадаптивні особи з певними розладами у розвитку особистості та поведінці.

По-перше, таке ставлення зумовлене гуманістичними цінностями авторів статті, відповідно до яких клієнт завжди сприймається як особа, здатна до розвитку. Ми також згодні з тим, що звернення до психотерапевта слід розглядати як соціальний стиль копінг, що є конструктивним варіантом подолання на відміну від уникання, ігнорування, відволікання, самозвинувачення, соматизації та інших дезадаптивних копінг-стратегій.

По-друге, нагадаємо, що особи, відібрані

нами в експериментальну групу, були тими, хто мав досвід терапевтичних стосунків більше одного року (середня тривалість психотерапії в обраній групі становила три роки). Вважаємо, що така тривала терапія була б неможлива з немотивованими клієнтами.

По-третє, повертаючись до зарубіжних досліджень факторів терапевтичного успіху, поданих на початку статті, наголосимо, що зазвичай у тривалій роботі не залишаються ті клієнти, які мають вороже ставлення до оточення, антисоціальні та межові розлади особистості, не дивлячись на те, що можливо саме їм цей тривалий терапевтичний альянс був би найбільш потрібен (Tryon, 2017).

Таблиця 2

Деякі переконання осіб без клієнтського терапевтичного досвіду щодо довіри, безпеки, здатності толерантно ставитися до іншого та до власного образу себе

Показники	Кількість осіб, які дали вказану відповідь		φ*
	Особі з клієнтським досвідом	Особі без клієнтського досвіду	
Мені важливо жити в безпеці, я уникаю всього, що може передбачати небезпеку	11	21	2,31*
Я би не хотів жити по сусідству з	ВІЛ-інфікованими особами	14	2,55**
	гомосексуалами	11	3,60**
Я повністю довіряю своїй сім'ї	22	29	2,05*
Щоб забезпечити свою безпеку, я ношу ніж, пістолет або іншу зброю	1	5	1,79*
Я вважаю, що для нашої країни буде добрим сильний лідер, незалежний від парламенту і виборів	8	17	2,20*
Я вважаю, що вкрай важливо виховувати у дітей працелюбність	12	20	1,91*
Якщо мати працює, це погано для її дітей	1	6	2,10*
Використання особистих зв'язків нікому не шкодить	3	10	2,20*
Люди повинні самі себе забезпечувати і не сподіватися на уряд	1	7	2,46**
Потрібно зменшити дистанцію у прибутках	10	19	2,18*
Треба збільшити частину державної власності в бізнесі та промисловості	1	5	1,79*
Я вважаю себе членом місцевої громади	10	19	2,19*
Я вважаю себе представником нижчого середнього класу	10	21	2,70**

* – $p \geq 0,05$ ($\geq 1,64$), ** – $p \geq 0,01$ ($\geq 2,31$), значення φ* вказані за модулем

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

Підсумовуючи результати дослідження, зазначимо, що *особи з тривалим клієнтським досвідом вирізняються цінностями самовираження, які вірогідно можуть бути як передумовою визнання ними можливості звернутися до психотерапевта в разі потреби, так і бути сформовані безпосередньо у процесі психотерапії як її певний похідний результат.* Спираючись на дані інших дослідників, уважаємо, що справедливими є обидва варіанти: психотерапія потенційно цікава передусім тим, хто зорієнтований на цінності самовираження та сприяє підсилению цих цінностей у процесі зменшення страждання. Наразі знаємо, що *така група становить 18,6 % українців, а тому висновуємо, що саме їм в Україні може бути потенційно цікавою психотерапія як певна форма професійного надання психологічної допомоги.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Глушко О.І. Цінності самовираження осіб з клієнтським психотерапевтичним досвідом. *Форум психіатрії та психотерапії*. Львів, 2018. Т 11. С. 109–118.
2. Грицак Я. Цінності українців: pro et contra реформ в Україні. *Збруч*. 2015. URL: <https://zbruc.eu/node/37721>.
3. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития: монография. Москва : Новое издательство, 2011. 416 с.
4. Constantino M.J., Castonguay L. G., Zack S. E., DeGeorge J. Engagement in psychotherapy: factors contributing to the facilitation, demise, and restoration of the therapeutic alliance / In P. Castro-Blanco & M. S. Karver (Eds.) *Elusive alliance: Treatment engagement strategies with high-risk adolescents*. Washington, DC: American Association Press, 2010. P. 21-57.
5. Cully J. A., Jameson J. P., Phillips L. L., Kunik M. E., Fortney J. C. Use of psychotherapy by rural and urban veterans. *The Journal of Rural Health*. 2010. No. 26. P. 225-233.
6. Hardy G. E., Bishop-Edwards L., Chambers E., Connell J., Dent-Brown K., Kothari G., O'Hara R., Parry G.D. Risk factors for negative experiences during psychotherapy. *Psychotherapy research*. 2017. October 27. P. 1-12.

Таблиця 3

Деякі переконання осіб з клієнтським терапевтичним досвідом щодо довіри, безпеки, здатності толерантно ставитися до інших та до власного образу себе

Показники	Кількість осіб, які дали вказану відповідь		φ*
	Особі з клієнтським досвідом	Особі без клієнтського досвіду	
Я вважаю, що можна довіряти більшості людей	23	14	2,50**
Я довіряю жіночим організаціям	23	15	2,55**
Я вважаю, що гомосексуальність може бути виправдана	27	17	3,07**
Робота відіграє дуже важливу роль у моєму житті	13	7	1,73*
На роботі я переважно займаюсь розумовою працею	31	24	4,16**
На роботі я переважно займаюсь творчою працею	23	12	3,01**
Я беру активну участь у роботі організацій, пов'язаних з мистецтвом, музикою, освітою	9	3	1,95*
Я є членом та беру активну участь у роботі професійних об'єднань	22	5	4,67**
Я є членом та беру активну участь у роботі гуманітарних або благодійних організацій	15	5	2,77**
За останні два роки я брав участь у демонстраціях на захист екології	6	1	2,21*
Я брав участь у підписанні петицій як формі політичного протесту	23	16	2,00*
Мені дуже важливо пропонувати нові ідеї, бути творчою особистістю, йти своїм шляхом	23	17	1,76*
Я часто замислююсь над сенсом життя	21	15	1,69*
Я вважаю себе автономною особою	26	21	1,69*
Я вважаю себе представником середнього класу	16	9	1,92*

* – $p \geq 0,05$ ($\geq 1,64$), ** – $p \geq 0,01$ ($\geq 2,31$), значення ϕ^* вказані за модулем

7. Joyce A.S., Wolfaardt U., Sribney C., Aylwin A.S. Psychotherapy research at the start of the 21st century: the persistence of the art versus science controversy. *Can. J. Psychiatry*. 2006. Nov. 51 (13). P. 797-809. URL: <https://doi.org/10.1177/070674370605101302>

8. Karver M., Shirk S., Handelsman J.B., Fields S., Crisp H., Gudmundsen G., McMakin D. Relationship processes in youth psychotherapy. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*. 2008. Vol. 16. No 1. P. 15-28. URL: <https://doi.org/10.1177/1063426607312536>

9. Pietrabissa G., Manzoni G.M., Algeri D., Mazzucchelli L., Carella A., Pagnini F., Castelnovo G. Facebook use as access facilitator for consulting psychology. *Australian Psychologist*. 2015. No. 50. P. 299-303.

10. Samuel D.B., Bucher M. A., Suzuki T. A preliminary probe of personality predicting psychotherapy outcomes: perspectives from therapists and their clients. *Psychopathology*. 2018. No. 51 (2). P. 122-129. URL: <https://doi.org/10.1159/000487362>

11. Swift J.K., Derthick A.O., Tompkins K.A. The relationship between trainee therapists' and clients' initial expectations and actual treatment duration and outcomes. *Practice Innovations*. 2018. Vol. 3. No. 2. P. 84-93. URL: <http://dx.doi.org/10.1037/pri0000065>

12. Tryon G.S. Engagement in therapy. *Reference Module in Neuroscience and Biobehavioral Psychology*. December 2017. P. 1-5. URL: <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-809324-5.05306-2>

13. Welzel C. How selfish are self-expression values? A Civicness test. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 2009. No. XX (X). P. 1-23. URL: <https://doi.org/10.1177/0022022109354378>

14. Zilcha-Mano S. Major developments in methods addressing for whom psychotherapy may work and why. *Psychotherapy Research*. 2018. February 7. P. 1-16.

REFERENCES

1. Glushko O.I. Tsinnosti samovyrazhennya osib z kliyents'kym psychoterapevtychnym dosvidom. *Forum psichiatrii ta psychoterapii*. L'viv, 2018. Vol. 11. P. 109-118. [in Ukrainian].

2. Hrytsak Y. Tsinnoski ukraintsiv: pro et contra reform v Ukraini. *Zbruc*. 2015. Access mode: <https://zbruc.eu/node/37721>.

3. Inglehart R., Welzel C. *Modernizatsiya, kulturnyie izmeneniya i demokratiya: posledovatelnost' chelovecheskogo razvitiya*. Moscow: Novoye izdatelstvo, 2011. 416 p. [in Russian].

4. Constantino M.J., Castonguay L. G., Zack S. E., DeGeorge J. Engagement in psychotherapy: factors contributing to the facilitation, demise, and restoration of the therapeutic alliance / In P. Castro-Blanco & M. S. Karver (Eds.) *Elusive alliance: Treatment engagement strategies with high-risk adolescents*. Washington, DC: American Association Press, 2010. P. 21-57.

5. Cully J. A., Jameson J. P., Phillips L. L., Kunik M. E., Fortney J. C. Use of psychotherapy by rural and urban veterans. *The Journal of Rural Health*. 2010. No. 26. P. 225-233.

6. Hardy G. E., Bishop-Edwards L., Chambers E., Connell J., Dent-Brown K., Kothari G., O'Hara R., Parry G.D. Risk factors for negative experiences during psychotherapy. *Psychotherapy research*. 2017. October 27. P. 1-12.

7. Joyce A.S., Wolfaardt U., Sribney C., Aylwin A.S. Psychotherapy research at the start of the 21st century: the persistence of the art versus science controversy. *Can. J. Psychiatry*. 2006. Nov. 51 (13). P. 797-809. URL: <https://doi.org/10.1177/070674370605101302>

8. Karver M., Shirk S., Handelsman J.B., Fields S., Crisp H., Gudmundsen G., McMakin D. Relationship processes in youth psychotherapy. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*. 2008. Vol. 16. No 1. P. 15-28. URL: <https://doi.org/10.1177/1063426607312536>

9. Pietrabissa G., Manzoni G.M., Algeri D., Mazzucchelli L., Carella A., Pagnini F., Castelnovo G. Facebook use as access facilitator for consulting psychology. *Australian Psychologist*. 2015. No. 50. P. 299-303.

10. Samuel D.B., Bucher M. A., Suzuki T. A preliminary probe of personality predicting psychotherapy outcomes: perspectives from therapists and their clients. *Psychopathology*. 2018. No. 51 (2). P. 122-129. URL: <https://doi.org/10.1159/000487362>

11. Swift J.K., Derthick A.O., Tompkins K.A. The relationship between trainee therapists' and clients' initial expectations and actual treatment duration and outcomes. *Practice Innovations*. 2018. Vol. 3. No. 2. P. 84-93. URL: <http://dx.doi.org/10.1037/pri0000065>

12. Tryon G.S. Engagement in therapy. *Reference Module in Neuroscience and Biobehavioral Psychology*. December 2017. P. 1-5. URL: <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-809324-5.05306-2>

13. Welzel C. How selfish are self-expression values? A Civicness test. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 2009. No. XX (X). P. 1-23. URL: <https://doi.org/10.1177/0022022109354378>

14. Zilcha-Mano S. Major developments in methods addressing for whom psychotherapy may work and why. *Psychotherapy Research*. 2018. February 7. P. 1-16.

АНОТАЦІЯ

Глушко Ольга Ігорівна, Байєр Оксана Олександрівна.
Ціннісний портрет українця, потенційно зацікавленого у психотерапії.

Стаття містить результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження ціннісних особливостей українців, які так чи інакше зацікавлені у психотерапії. Огляд останніх закордонних публікацій з теми свідчить, що імовірно ми предикторами залучення клієнта в роботу та створення міцного терапевтичного альянсу, окрім демографічних даних і місця проживання клієнта, є його віра у психотерапію, бажання і готовність працювати, психологічна організація, освіта, загальний рівень психосоціального функціонування, тип прив'язаності, рівень матеріального забезпечення, а також співпадіння клієнта і терапевта за релігійними переконаннями та цінностями. У межах обстоюваної гіпотези доведено, що ще одним імовірно значущим фактором є домінування секулярно-раціональних цінностей (за визначенням Р. Інглегарта) серед тих, хто цікавиться психотерапією. Дана гіпотеза, перевірена на українській вибірці, не знайшла емпіричного підтвердження. Втім було з'ясовано, що особи з досвідом психотерапії один рік та більше (експериментальна група) чітко відрізняються від осіб, котрі ніколи не звертались до психотерапевта саме за цінностями самовираження. Вони виявляються у більшій то-

лерантності до іншого, здатності довіряти людям, бажанні реалізувати себе у творчій роботі та в активному громадському житті. Натомість, у групі осіб, які ніколи не звертались до психотерапевта, було зафіксовано домінування цінностей виживання, для якого характерним є певний рівень недовіри до різних проявів інакшості, почуття небезпеки і бажання дотримуватись традиційних поглядів, властивих родині та місцевій громаді. Наразі невідомо, чи наявність цих цінностей є передумовою, одним з факторів, що впливає на визнання можливості і потреби звернення до психотерапевта, або ж є певним похідним результатом самої психотерапії. Вочевидь доречними видаються обидва варіанти: психотерапія потенційно цікава передусім тим, хто зорієнтований на цінності самовираження, вона сприяє підсиленню цих цінностей у процесі зменшення страждання.

Ключові слова: психотерапія, клієнт, задіяння клієнта, терапевтичний альянс, цінності виживання, цінності самовираження.

ANNOTATION

Olha Hlushko, Oksana Bayer.

Valuable portrait of a Ukrainian who is potentially interested in psychotherapy.

The paper presents the results of theoretical analysis and empirical investigation on the values of the Ukrainians potentially interested in psychotherapy. The review of the latest foreign articles shows that except for demographic characteristics and the place of living, the faith of a client in therapy, her will and readiness to undergo cooperate, her psychological "inclination", education, a general level of psychosocial functioning, attachment type, level of denial as well as matching of a client's and therapist's values and religious beliefs may be potential predictors of a client involvement into therapy and creating good therapeutic alliance.

Within the hypothesis that we offer one more meaningful factor is the dominance of secular-rational values (after R. Inglehart) among subjects potentially interested in psychotherapy. This hypothesis tested on the Ukrainian sample was rejected, yet it was found that subjects with 1-year psychotherapy experience (experimental group) are distinctly different from those who never addressed a psychotherapist in *self-expression values* in particular. This difference manifests itself in a greater tolerance to another person, ability to trust others, and desire to realize oneself in creative activity or public life. Meanwhile, in the group of subjects with no psychotherapeutic experience the dominance of *survival values* was found. Mistrust to different manifestations of otherness, the feeling of insecurity, and a desire to follow traditional values typical of family and community are their characteristics.

We are unaware by now whether the presence of these values are an antecedent, one of influential factors for acknowledging the necessity to address a psychotherapist or a certain result of the therapy itself. Grounding on other researchers' data, we find both variants probable: psychotherapy is potentially interesting, first of all, for those oriented on self-expression values and reinforces these values in the process of lessening a client's suffering.

Keywords: psychotherapy, client, client involvement, therapeutic alliance, survival values, self-expression values.

Рецензенти:

д. психол. н., проф. Карпенко З.С.;
д. психол. н., проф. Панок В.Г.

Надійшла до редакції 11.01.2019.

Підписана до друку 22.02.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Глушко О.І., Байєр О.О. Ціннісний портрет українця, потенційно зацікавленого у психотерапії. Психологія і суспільство. 2019. №1. С. 52–59. <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.052>

<https://doi.org/10.35774/pis2019.01.060>

СПІВВІДНОШЕННЯ СВІТОГЛЯДУ ІЗ СТРУКТУРНИМИ КОМПОНЕНТАМИ ОСОБИСТОСТІ

Іван ТІТОВ

УДК 159.923 : 140.8

Ivan Titov

A WORLDVIEW RATIO WITH THE STRUCTURAL COMPONENTS OF A PERSONALITY

Актуальність теми. Конкретно-психологічне дослідження світогляду передбачає, поряд із розкриттям реальних форм його існування в індивідуальній свідомості [24], також аналіз особливостей його наявності у структурі особистості. Важливість такого аналізу визначається, з одного боку, трактуванням світогляду як атрибутивної характеристики особистості (згадаймо слова С.Л. Рубінштейна про те, що особистістю “є людина, у якої наявні власні позиції, своє яскраво виражене свідоме ставлення до життя, світогляд, якого вона дійшла внаслідок великої свідомої роботи” [21, с. 638]), а з іншого – недостатньою експлікованістю і теоретичною відрефлексованістю специфіки власне особистісного модусу його функціонування.

З огляду на це, **мета** даної статті полягає у теоретичному розгляді особливостей співвідношення світогляду особистості з іншими компонентами, що утворюють її структуру. Задля її досягнення будемо спиратись на запропоновану нами [23] інтегративну модель структурно-функціональної організації особистості, згідно з якою основними її компонентами є спрямованість, когніції, досвід, регуляційність, характер.

I. Взаємодія світогляду зі спрямованістю особистості. Розпочнемо з аналізу особливостей взаємодії світогляду зі *спрямованістю особистості*. Відразу ж зауважимо, що така

взаємодія виявляється подвійно: з одного боку, світогляд, традиційно трактований як вищий ієрархічний рівень спрямованості особистості [20], у цілому визначає зміст та основні напрямки життєдіяльності людини, з іншого – є похідним від тих ціннісно-сміслових утворень, котрі задаються стійкою ієрархією її відносин зі світом. Тому логіка подальшого викладу буде наступною: спочатку ми звернемося до розкриття психологічних механізмів репрезентації і трансформації у світогляді глибинної смислової структури особистості, а потім відстежимо його зворотній вплив на спрямованість.

Для конкретизації загальних зв'язків світогляду особистості з її ціннісно-сміисловою сферою доцільно спертися на уявлення про *особистісну динамічну смислову систему* [2; 7; 16]. Д.О. Леонт'єв визначає її як відносно стійке, автономне, ієрархічно організоване, особистісне утворення, котре, забезпечуючи “структурування відносин суб'єкта зі світом та надання стійкості структурі цих відносин” [16, с. 238], характеризує вищі рівні смислової регуляції життєдіяльності. В їх підґрунті перебувають *особистісні цінності* – укорінені в особистості внутрішні носії соціальної регуляції, що переживаються як кінцеві орієнтири бажаного/належного стану речей, з погляду стратегічних цілей розвитку як особистості, так соціальних груп і соціокультурних систем

[16, с. 227–231]. Для забезпечення ціннісної орієнтації суб'єкта у світі та реалізації функції смисло- й мотивування вказані інстанції не обов'язково мають усвідомлюватися ним. Але у разі їхнього усвідомлення та генералізації¹ стосовно широкого кола кардинальних питань людського буття, прийняття та інтеграції до загального циклу самосвідомості набір таких особистісних цінностей набуває характеристик **світогляду**. В змістовому аспекті це виявляється у тому, “що у найважливіших смисложиттєвих (а відтак світоглядних) питаннях будь-який суб'єкт світогляду схильний обґрунтовувати власну позицію як всезагальну вимогу, котра випливає із сутності людини або світового порядку речей” [18, с. 69]. Стаючи таким чином позаситуативною опорою, відносно самостійним психологічним планом, безпосередньо не захопленим поточним плином подій, світоглядні переконання та ідеали визначають характер спрямованості особистості, тобто утворюють той полюс абсолютних, кінцевих причин, цілей, цінностей та смислів, “відносно якого особистість здійснює відлік власної поведінки і перебігу думок як належність, обов'язковість, справедливість, правоту тощо” [18, с. 77]. Але для того, аби ці мислими максими увійшли до складу спрямованості особистості, стали дієвими регуляторами її життєдіяльності, потрібний “спеціальний акт цілепокладання, який створює немовби індивідуальні дублікати таких світоглядних ідеалів, котрі у цьому випадку конкретизуються з урахуванням вже існуючих схильностей та можливостей суб'єкта” [10, с. 40].

Втілені в такий спосіб у спрямованості світоглядні інстанції утворюють вищі її щаблі, забезпечуючи у разі виникнення боротьби мотивів, суперечності між цінностями і смислами, мотивами і цілями, цілями та засобами їхнього досягнення *акти вибору з-поміж конфліктуючих між собою спонукань, унаслідок чого утворюється більш-менш центрований та стійкий ієрархічний контур субордина-*

ційно-координаційних відносин між провідними мотиваційно-ціннісними структурами особистості. Подібний до зазначеного погляд на світогляд як інструмент ієрархізації мотиваційно-ціннісних особистісних утворень висловлює Л.І. Божович. На її думку, психологічна функція світогляду полягає в тому, що, “втілюючи у собі ідеали особистості, він саме так організує всі її спонукання, всю поведінку”, внаслідок чого ієрархічна структура мотивів набуває стійкості та свободи від зовнішніх впливів [6, с. 436–437].

Особливо рельєфно участь світогляду в процесах свідомого вибудовування особистістю змістової спрямованості власної активності виявляється при здійсненні нею *тактичних і стратегічних життєвих виборів*² [4; 13]. Так, при реалізації тактичних виборів, пов'язаних із здоланням людиною суперечності між різними, ціннісно значущими для неї прагненнями та обов'язками, суб'єктивне прийняття або відкидання однієї з усвідомлених ціннісних опозицій буде ґрунтуватись на констатації ступеня її відповідності своїм усталеним світоглядним орієнтирам. Скажімо, у ситуації дилеми – збрехати або бути чесним, продовжувати обстоювати свою позицію або відмовитись від неї заради негайної вигоди, надати допомогу іншій людині або проігнорувати її, помститись за образу або простити тощо – суб'єкт тактичного вибору буде ієрархізувати ціннісні пріоритети та дієво реалізовувати їх у відповідних учинках, керуючись насамперед втіленими у власній *життєвій позиції* [1] світоглядними ідеалами, принципами та переконаннями.

Кардинально іншою є ситуація здійснення особистістю стратегічних виборів, істотною рисою яких є, зокрема, те, що зіставлювані альтернативи, маючи однаково значущість та спонукальну цінність, по-різному визначають подальшу долю людини, загальний напрям її життєвого шляху, надаючи перевагу одній із них з огляду на незворотність можливих наслідків й таким чином значно ускладнюючи

¹ Внутрішній механізм генералізації полягає у здійсненні суб'єктом складних рефлексивних співвіднесень окремих особистісних цінностей з більш широкими та загальними проблемними контекстами життя, а також “із тим, що є більшим за... індивідуальне життя та не обірветься з його фізичним припиненням” [7, с. 87].

² Тут слід уточнити, що до цього процесу задіюються й інші особистісні змінні (достатньо ґрунтовно проаналізовані, наприклад, у [15] та ін.). Проте саме світогляд, як буде показано нижче, відіграє провідну роль у конструюванні загальних підстав й у формулюванні критеріїв оцінки різних альтернатив, виступаючи внутрішньою, іманентно притаманною людині детермінантою прийняття життєвого рішення і вчинкової реалізації відкритих цим рішенням можливостей. “Життєвий вибір, – зазначає у зв'язку з цим О.О. Комлев, – розуміється як взірць реальної поведінки..., у якому відображається світогляд, тобто орієнтація особистості на прийняті нею соціально значущі, “базові” цінності” [13, с. 44].

подієвість учинення. В цьому випадку конструктивне здійснення суб'єктом стратегічного життєвого вибору пов'язане із трансцендуванням самої ситуації вибору, головню шляхом “включення” сукупності дискретних альтернатив до заданого вищими (гуманістичними та духовними [8]) ціннісно-смысловими інстанціями світоглядного контексту, в межах якого вони змістовно саморозкриваються, зазнають деякого внутрішнього перетворення і врешті-решт позбавляються форми конфліктності [14].

Як приклад, наведемо ситуацію, коли перед молодою людиною постає нагальність здійснити професійний вибір. У цьому разі зміст альтернатив та підстави для їхнього зіставлення будуть конструюватись нею, виходячи із визначеного її генералізованими особистісними цінностями (світоглядом) стратегічного бачення перспектив власної життєдіяльності у гранично широких масштабах соціокультурного буття і шляхів якнайповнішої самореалізації, самовираження, здійснення своєї людської сутності. Тому сам процес вибору тут виходить за рамки вирішення проблеми кращості певної професії, обертаючись “для особистості потребою вирішувати для себе “вічні питання” про людське призначення, про смисл буття, про своє місце у житті” [22, с. 85]. Згадана складна духовна робота, досягаючи своєї кульмінаційної точки, призводить або до успішного здійснення особою доленосного вибору, або, коли через певні причини однозначний та категоричний вибір принципово неможливий, – до переоцінки тих фундаментальних світоглядних цінностей, “котрі утворюють “самість” особистості, глибинне джерело її “сутнісних сил” і життєвих спонукань” [18, с. 82], водночас стимулюючи вироблення на цій основі якісно нової внутрішньої позиції, яка б уможливила подальше її оптимальне індивідуальне функціонування.

II. Зв'язок світогляду з когнітивною сферою особистості. Окреслені вище психологічні механізми здійснення особистісних виборів розглянуті у більш широкому контексті – як етапи, процесні моменти розв'язання людиною життєвих задач, а тому дозволяють розкрити співвідношення світогляду з *когнітивною сферою особистості*.

У гранично розтяжному сенсі *життєву задачу* доречно визначити як таку, що передбачає реалізацію суб'єктом за конкретних умов життєдіяльності певної життєвої мети³. Властиві таким задачам віднесеність суб'єктові, їхній внутрішній характер, динамічність, достатньо високий рівень суб'єктивної складності та проблемності [9; 25; 26], не лише визначають специфіку їхньої постановки та розв'язання, а й закономірно передбачають наявність регулювального впливу на цей процес світоглядних структур особистості. Так, самостійне формування суб'єктом життєвої задачі та досягнення її чіткого усвідомлення вимагає, поряд із достатнім рівнем інтелектуальної культури людини (що надає змогу вбачати суперечність, проблемність, співвідносити її зміст зі своїми когнітивними здібностями та розуміти завдяки цьому характер задачі, наявні засоби її розв'язання тощо), артикульованості тих ціннісних пріоритетів, у яких сфокусовані особливості її світогляду. Останні *опосередковують процес вироблення особистістю пізнавального ставлення до конкретної життєвої задачі, визначення її значущості для себе та формування на цій основі готовності до її конструктивного розв'язання*. Наприклад, проблема пошуку додаткового заробітку може або взагалі не оформитись у життєву задачу, або, навпаки, стати для людини такою залежно від того, наскільки потреба у зароблянні грошей відповідає її світоглядним уявленням про бідність/багатство. Тому співпадання або консонанс зовнішньої життєвої задачі зі світоглядними орієнтаціями суб'єкта є тим визначальним чинником, котрий зумовлює її долучення до індивідуального образу світу, її належне особистісне прийняття та осмислення.

У процесі розв'язування життєвих задач *світоглядні структури функціонують як своєрідні метакогніції*, котрі, забезпечуючи активний контроль за станом індивідуальних ментальних ресурсів, регуляцію інтелектуальної діяльності та організацію когнітивних процесів відповідно до конкретних цілей, виявляють свою специфіку при реалізації таких двох основних функцій:

а) включення до контексту розв'язуваної життєвої задачі образу самого розв'язувача

³ Таке трактування життєвої задачі слушно розглядати як одну з описаних Г.О. Баллом інтерпретацій загального поняття задачі, тобто як “системи, обов'язковими компонентами якої є: а) предмет задачі, що знаходиться у вихідному стані...; б) модель потрібного стану предмета задачі” [5, с. 32]. Тут предмет життєвої задачі містить усі суттєві умови життєдіяльності суб'єкта, у яких задана життєва мета; остання розглядається нами як модель бажаного результату особистісного самоздійснення людини на певному етапі її життєвого шляху.

шляхом актуалізації декларативних знань про нього як про суб'єкта пізнавального ставлення до світу й уможливають здійснення на цьому підґрунті її довізначення через накладання додаткових, насичених ціннісно-смісловим змістом умов, які повинен задовольняти результат або процес її розв'язання [17];

б) постановка, узагальнення й корегування цілей пізнавальної діяльності шляхом кваліфікування їхнього ціннісного значення з наступним актуалізаційним адекватним їм когнітивним схем, алгоритмів, евристик та інших культурних засобів, важливих для перетворення предметного змісту життєвої задачі із вихідного стану в потрібний [12, с. 22-23].

Реалізація вказаних функцій уможливає розв'язання людиною життєвої задачі та втілення прийнятого рішення у *життєвій стратегії*⁴, що осідає в індивідуально своєрідному способі часової організації процесу життя, гарантує забезпечення його смислової змістовності, цілісності та автентичності, зорієнтованості на особистісне зростання і творчу самореалізацію [1].

III. Взаємозв'язок світогляду із життєвим досвідом та саморегуляцією особистості. Загалом вибудовування особою стратегії власного життя, з одного боку, визначається переживанням та осмисленням нею власного досвіду як спрямованої у майбутнє події, з іншого – органічно передбачає, зважаючи на теперішнє, продуктивне використання втіленого у лоні цього *життєвого досвіду* особистості її минулого. Суб'єктивно-діяльнісні форми актуалізації таких змістів вказаного досвіду в процесі стратегічного цілепокладання та формування свідомих образів очікуваного майбутнього багато в чому залежать від їх зв'язку зі світоглядом особистості. Актуалізовані елементи життєвого досвіду набувають сенсу лише через формат світоглядних переконань, котрі постають засобом переведення цих елементів з абстрактного змісту свідомості до конкретної структури спроектованої життєдіяльності як її ціннісно-сміислової опори [18]. У цій якісній даності вони задають основні змістові параметри *життєвої програми* – моделі наміченого особистістю життєвого шляху (див., наприклад [3]) – та визначають спектр можливих варіантів її реалізації.

Безпосереднє здійснення особистістю життєвої програми відбувається у формі *свідомої*

саморегуляції [19], об'єктом якої здебільшого є система її об'єктивних відносин зі світом, а психологічним механізмом – забезпечення відповідності змісту цих відносин її світоглядним орієнтаціям, щонайперше генералізованим смисложиттєвим принципам та уявленням про належне. Останні й конституують вищі рівні регуляторної системи зрілої особистості, визначаючи:

1) унікальність, граничну, з позиції вищих людських цінностей, осмисленість, а відтак і позаситуаційне спричинення дій, тобто їхній *учинковий* характер;

2) можливість *вільно* змінювати критеріальні засновки здійснюваних учинків;

3) специфічні механізми зворотного зв'язку, що виявляються у ґрунтованому на *відповідальності* контрольованих наслідках учиненого.

IV. Зв'язок світогляду та характеру особистості. Реалізуючи в такий спосіб функцію регуляції процесу вчинкового життєздійснення особистості, світогляд виявляється у її *характері*. На їх тісний зв'язок та взаємодію вказує, зокрема, С.Л. Рубінштейн: “Оскільки певний світогляд, переходячи у переконання людини, в її моральні уявлення та ідеали, регулює її поведінку, то він, відображаючись у свідомості та реалізуючись у поведінці, бере дієву участь у формуванні її характеру. Єдність цілей, котрі він ставить перед особою, істотно зумовлює цілісність характеру. Систематично спонукаючи людину вчиняти певним чином, світогляд, мораль немов осідають та закріплюються в її характері у вигляді звичок – узвичаєних способів моральної поведінки. Перетворюючись у звички вони стають “другою натурою” людини. У цьому сенсі слушно сказати, що характер людини – це певною мірою її не завжди усвідомлений та теоретично оформлений світогляд” [21, с. 624–625].

Найважливішим результатом такої взаємодії світогляду з характером особистості є вироблення нею *індивідуального стилю життя*, де знаходить своє вираження певний тип її світоглядного ставлення до життя, її вибіркового і водночас стійкого духовно-практичного зв'язку із ним. І тому цілком закономірно, що, виробляючи власний життєвий стиль, особистість одночасно із цим здійснює і певний *варіант життя* [11], у якому об'єктивуються її світоглядні орієнтації – ідеали, переконання, моральні імперативи та смисложиттєві цінності.

⁴ У зв'язку з цим доречно стверджувати, що життєві задачі утворюють самобутній пласт задач, де шуканим безпосередньо є стратегія цілісного життєвого шляху людини.

ВИСНОВКИ

1. Світогляд у структурі особистості утворює тісні взаємозв'язки зі спрямованістю, в межах яких він ієрархізує провідні мотиваційно-ціннісні утворення та забезпечує завдяки цьому продуктивне здійснення нею життєвих виборів.

2. Зв'язок світогляду із когнітивною сферою виявляється в опосередковуванні ним процесу вироблення пізнавального ставлення особистості до конкретної життєвої задачі та уможливлення метакогнітивної регуляції перебігу її розв'язування.

3. При побудові особистістю життєвої стратегії світоглядні переконання перетворюють актуалізовані елементи досвіду в ціннісно-сміслові опори її конкретних життєвих програм. “Вмонтовування” таких опор у загальний контур особистісної саморегуляції дає змогу особі долати вплив ситуативних детермінант і виводить її на шлях здійснення вільних і відповідальних учинків.

4. Тип світоглядного ставлення до життя, викристалізовуючись у характері особистості, забезпечує становлення її індивідуально своєрідного стилю життя, в межах якого зреалізовується певний варіант життєвого шляху.

Описана специфіка функціональних взаємозв'язків світогляду з основними компонентами особистісної структури дає підстави сформулювати припущення про його організуючу роль у забезпеченні цілісності та системної стійкості особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. Москва : Мысль, 1991. 301 с.
2. Асмолов А.Г. Психология личности : культурно-историческое понимание развития человека. Москва : Смысл: Изд. центр “Академия”, 2007. 528 с.
3. Ахмеров Р.А. Жизненные программы личности. *Наука и практика. Диалоги нового века: Мат. междунар. н.-пр. конф. Часть 1.* Набережные Челны : Изд-во Камского гос. политехн. института, 2003. С. 3–4.
4. Балл Г.А. Выбор в жизни человека как предмет системологического и психологического анализа. *Мир психологии.* 2010. № 1. С. 197–208.
5. Балл Г.А. Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект : монография. Москва : Педагогика, 1990. 184 с.
6. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. Психологическое исследование. Москва : Просвещение, 1968. 464 с.
7. Братусь Б.С. Аномалии личности. Москва : Мысль, 1988. 304 с.
8. Братусь Б.С. К проблеме нравственного сознания

в культуре уходящего века. *Вопросы психологии.* 1993. №1. С. 6–13.

9. Дернер Д. Логика неудачи. Стратегическое мышление в сложных ситуациях. Москва : Смысл, 1977. 243 с.

10. Додонов Б.И. О системе “Личность”. *Вопросы психологии.* 1985. №5. С. 36–45.

11. Дружинин В.Н. Варианты жизни. Санкт-Петербург : Питер, 2010. 156 с.

12. Залесский Г.Е. Психология мировоззрения и убеждений личности. Москва : Изд-во МГУ, 1994. 144 с.

13. Комлев А.А. Жизненный выбор человека: виды и факторы влияния в аспекте возможностей. *Мир психологии.* 2004. № 4. С. 41–51.

14. Кудрявцев В.Т. Выбор и надситуативность в творческом процессе: опыт логико-психологического анализа проблемы. *Психологический журнал.* 1997. Т.18, №1. С. 16–30.

15. Леонтьев Д.А. Выбор как деятельность: личностные детерминанты и возможности формирования. *Вопросы психологии.* 1995. №1. С. 97–110.

16. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. Москва : Смысл, 2007. 511 с.

17. Мадди С. Смыслообразование в процессе принятия решений. *Психологический журнал.* 2005. Т.26, №6. С. 87–101.

18. Мировоззренческая культура личности: философские проблемы формирования. Київ : Наукова думка, 1986. 294 с.

19. Моросанова В.И. Самосознание и саморегуляция поведения. Москва : Изд-во “Институт психологии РАН”, 2007. 213 с.

20. Платонов К.К. Структура и развитие личности. Москва : Наука, 1986. 255 с.

21. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 720 с.

22. Соболева Н.И. Жизненный выбор личности / Культура жизни личности : (Пробл. теории и методологии социал.-психол. исслед.) / отв. ред. Л.В. Сохань, В.А. Тихонович. Київ: Наук. думка, 1988. С. 75–88.

23. Тітов І.Г. Інтегративна модель структурно-функціональної організації особистості. *Психологія і особистість.* 2016. №1(9). С. 18–30.

24. Тітов І.Г. Місце та роль світогляду в структурі свідомості. *Психологія і особистість.* 2015. №2(8). Частина 1. С. 45–57.

25. Фурман А.В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект : монографія. Тернопіль: Астон, 2007. 164 с.

26. Фурман А.В. Уровни решения проблемных задач учащимися. *Вопросы психологии.* 1989. №3. С. 43–53.

REFERENCES

1. Abulhanova-Slavskaya, K. A. (1991). *Strategiya zhizni [The strategy of life]*. Moscow: Mysl [in Russian].
2. Asmolov, A. G. (2007). *Psihologiya lichnosti: kulturno-istoricheskoe ponimanie razvitiya cheloveka [Personality psychology: cultural and historical understanding of human development]*. Moscow: Smysl; izd. tsentr “Akademiya” [in Russian].
3. Ahmerov, R. A. (2003). *Zhiznennyye programmy lichnosti [Personality Life Programs]*. Nauka i praktika.

Dialogi novogo veka: *Mat. mezhdunar. n.-pr. konf.* (Vol 1.). Naberezhnye Chelny: Izd-vo Kamskogo gos. politehn. Instituta, 3–4 [in Russian].

4. Ball, G. A. (2010). Vybor v zhizni cheloveka kak predmet sistemologicheskogo i psihologicheskogo analiza [Choice in human life as a subject of systemological and psychological analysis]. *Mir psihologii – World of psychology*, 1, 197–208 [in Russian].

5. Ball, G. A. (1990). *Teoriya uchebnykh zadach: psihologo-pedagogicheskii aspekt* [Theory of Learning Tasks: Psychological and Pedagogical Aspect]. Moscow: Pedagogika [in Russian].

6. Bozhovich, L. I. (1968). *Lichnost i eio formirovanie v detskom vozraste. Psihologicheskoe issledovanie* [Personality and its formation in childhood. Psychological research]. Moscow: Prosveschenie [in Russian].

7. Bratus, B. S. (1988). *Anomalii lichnosti* [Personality anomalies]. Moscow: Mysl [in Russian].

8. Bratus, B. S. (1993). K probleme nrvstvennogo soznaniya v kulture uhodyashego veka [To the problem of moral consciousness in the culture of the past century]. *Voprosy psihologii – psychology issues*, 1, 6–13 [in Russian].

9. Derner, D. (1977). *Logika neudachi. Strategicheskoe myshlenie v slozhnykh situatsiyah* [The logic of failure. Strategic thinking in difficult situations]. Moscow: Smysl [in Russian].

10. Dodonov, B. I. (1985). O sisteme “Lichnost” [About the “Personality” system]. *Voprosy psihologii – psychology issues*, 5, 36–45 [in Russian].

11. Druzhinin, V. N. (2010). *Varianty zhizni* [Life options]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

12. Zalesskiy, G. E. (1994). *Psihologiya mirovozzreniya i ubezhdeniy lichnosti* [Psychology of the worldview and beliefs of the individual]. Moscow: Izd-vo MGU [in Russian].

13. Komlev, A. A. (2004). Zhiznennyiy vyibor cheloveka: vidy i faktory vliyaniya v aspekte vozmozhnostey [Human life choices: types and factors of influence in terms of opportunities]. *Mir psihologii – World of psychology*, 4, 41–51 [in Russian].

14. Kudryavtsev, V. T. (1997). Vyibor i nadsituativnost v tvorcheskom protsesse: opyt logiko-psihologicheskogo analiza problemy [Selection and suprasituation in the creative process: the experience of logical-psychological analysis of the problem]. *Psihologicheskii zhurnal – psychological journal*, Vol.18, 1, 16–30 [in Russian].

15. Leontev, D. A. (1995). Vyibor kak deyatelnost: lichnostnyie determinanty i vozmozhnosti formirovaniya [Choice as an Activity: Personality Determinants and Formation Capabilities]. *Voprosy psihologii – psychology issues*, 1, 97–110 [in Russian].

16. Leontev, D. A. (2007). *Psihologiya smysla: priroda, stroenie i dinamika smyslovoy realnosti* [Psychology of meaning: nature, structure and dynamics of semantic reality]. Moscow: Smysl [in Russian].

17. Maddi, S. (2005). Smysloobrazovanie v protsesse prinyatiya resheniy [Meaning-formation in the decision making process]. *Psihologicheskii zhurnal – psychological journal*, Vol. 26, 6, 87–101. [in Russian].

18. *Mirovozzrencheskaya kultura lichnosti: filosofskie problemy formirovaniya* [The ideological culture of the individual: the philosophical problems of formation] (1986). Kyiv: Naukova dumka [in Russian].

19. Morosanova, V. I. (2007). *Samosoznanie i samoregulyatsiya povedeniya* [Self-awareness and self-regulation of behavior]. Moscow: Izd-vo “Institut psihologii RAN” [in Russian].

20. Platonov, K. K. (1986). *Struktura i razvitie lichnosti* [Structure and personality development]. Moscow: Nauka [in Russian].

21. Rubinshteyn, S. L. (2001). *Osnovyi obschey psihologii* [Basics of General Psychology]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

22. Soboleva, N. I. (1988). *Zhiznennyiy vyibor lichnosti. Kultura zhizni lichnosti*. [Personal choice of life. Culture of a person’s life]; Sohan, L.V. & Tihonovich V. A. (Eds.). Kyiv: Nauk. dumka [in Russian].

23. Titov, I. H. (2016). Intehratyvna model strukturno-funktsionalnoi orhanizatsii osobystosti [Integrative model of structural and functional organization of personality.]. *Psikhologhiia i osobystist – Psychology and personality*, 1 (9), 18–30 [in Russian].

24. Titov, I. H. (2015). Mistse ta rol svitohliadu v strukturi svidomosti [The place and role of the worldview in the structure of consciousness]. *Psikhologhiia i osobystist – Psychology and personality*, 2 (8), Vol. 1, 45–57 [in Russian].

25. Furman, A. V. (2007). *Teoriia navchalnykh problemnykh sytuatsii: psikhologo-dydaktychnyi aspekt* [Theory of educational problem situations: the psychodidactic aspect]. Ternopil: Aston [in Ukrainian].

26. Furman, A. V. (1989). Urovni resheniya problemnykh zadach uchashchimisya [Levels of problem solving by students]. *Voprosy psihologii – psychology issues*, 3, 43–53 [in Russian].

АНОТАЦІЯ

Тітов Іван Геннадійович.

Співвідношення світогляду із структурними компонентами особистості.

У статті досліджено проблему функціональної ролі світогляду у структурі особистості. Охарактеризовано його зв’язок зі спрямованістю особи, її когнітивним компонентом, компонентом досвіду, характером та регуляторним компонентом. Доведено, що у структурі вказаної спрямованості особистості світоглядні ідеали, принципи та переконання, утворюючи вищий її щабель, забезпечують ієрархізацію мотиваційно-ціннісних особистісних утворень та уможливають здійснення людиною на цій основі продуктивних тактичних і стратегічних життєвих виборів. Аргументовано, що зв’язок світогляду з когнітивною сферою особистості виявляється під час вирішення нею життєвих задач, де світоглядні структури опосередковують перебіг вироблення пізнавального ставлення до конкретної задачі, беруть участь у реалізації метакогнітивної регуляції процесу її розв’язання та уможливають утілення прийнятого рішення у життєвій стратегії. Підкреслено, що світоглядні переконання також постають ціннісно-сисловою опорою стратегічного цілепокладання та свідомої саморегуляції, забезпечуючи переведення змістів повсякденного досвіду до конкретної структури проєктованої життєвої програми та визначаючи спектр можливих варіантів її учинкових реалізації. Насамкінець констатовано той факт, що визначеність особистості відносно значущих об’єктів або явищ дійсності, що зумовлює формування та реалізацію індивідуального стилю та відповідного варіанту життя, пов’язана з її характером, який є виразником певного типу її світоглядного ставлення до плину життя.

Ключові слова: особистість, світогляд, життєвий вибір, життєва задача, життєва стратегія, індивідуальний стиль життя.

ANNOTATION

Ivan Titov.

A worldview ratio with the structural components of a personality.

The article shows the problem of the worldview functional role in the structure of the personality. Its connection with the direction of a person, his cognitive component, component of experience, character and regulatory component is described. It is proved that in the structure of given direction of personality worldview ideals, principles and convictions, forming its highest level, provide hierarchy of motivational-value personal entities and enable the implementation of productive tactical and strategic life choices on this basis by a human. Also it is argued that the connection of worldview with a cognitive sphere of personality is manifested when solving his life tasks, where ideological structures mediate the development of a cognitive relation to a specific task, participate in the implementation of metacognitive regulation of the process of its solution and enable the implementation of the decision taken in the life

strategy. It was emphasized that ideological beliefs also present a value-semantic basis of strategic goal-setting and conscious self-regulation, ensuring the transfer of the contents of everyday experience to the specific structure of the projected life program and defining a range of possible variants of its implementation. Finally, it is stated that the fact that the personality determinations concerning the significant objects or phenomena of reality, which predetermines the formation and realization of the individual style and the corresponding variant of life, is associated with his character, which is the expression of a certain type of his ideological attitude towards life flow.

Key words: *personality, worldview, life choice, life task, life strategy, individual lifestyle.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Москалець В.П.,
д. психол. н., проф. Фурман О.Є.**

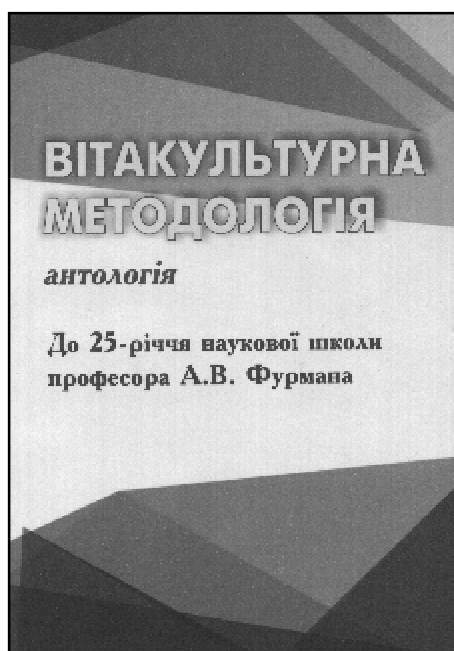
Надійшла до редакції 11.07.2016.

Підписана до друку 12.02.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Тітов І.Г. Співвідношення світогляду із структурними компонентами особистості. Психологія і суспільство. 2019. №1. С. 60–66. <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.060>

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ВІТАКУЛЬТУРНА МЕТОДОЛОГІЯ: антологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана : колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.

Монографічне дослідження містить праці представників наукової школи проф. Фурмана А.В., які під керівництвом фундатора впродовж останніх п'ятнадцяти років займаються розробкою вітакультурної методології у взаємодоповненні її чотирьох засадничих сегментів: науково-дослідницької програми професійного методологування, циклічно-вчинкового підходу в гуманітаристиці, інноваційних форм, методів, засобів та інструментів миследіяльності і мислевчинення, авторського тезаурусу теоретизування та інтелектуального практикування. Кожний із двадцяти методологічних модулів повноформатно висвітлює вітакультурне життя названої школи і як дослідницької команди, і як науково-освітнього колективу в його центральній ланці – імітаційно-вчинковій екзистенції створення модульно-розвивального оргпростору інтенсивної мислекомунікації і свідомісного самозреалізування. При цьому концентри обстоюваної методології (авторські доктрина, теорія, парадигма, дисциплінарна матриця, науковий проект, інноваційний експеримент та ін.) становлять збалансовану цілісність фундаментальних стратегій і прикладних аспектів національно зорієнтованого культуротворення.

Для методологів і науковців, гуманітаріїв та управлінців, теоретиків і практиків й усіх, хто обрав шлях рефлексивної миследіяльності та прагне істотно розширити смислові горизонти власної проблемно-діалогічної свідомості.

<https://doi.org/10.35774/pis2019.01.067>

АКСІОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК ЗАПОРУКА КОНГРУЕНТНОГО ЖИТТЄЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Євген КАРПЕНКО

УДК 159.923 : 159.942

Yevhen Karpenko AXIOLOGICAL CONTENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AS A BASIS FOR CONGRUENT LIFE FULFILMENT

Постановка проблеми. На сьогодні спостерігається стрімке зростання інтересу науковців до вивчення емоційного інтелекту (ЕІ), що пояснюється як відносною новизною даного поняття, так і потребами практики. У тезаурусі сучасної психології це поняття активно використовують у контексті роботи з психосоматичними розладами, технологіях досягнення успіху в сфері професійної самореалізації та міжособистісної комунікації. Таким чином, спираючись на концепцію Н. Пезешкіана, слушно говорити про те, що функціонування ЕІ першочергово досліджується у сферах Тіла, Діяльності та Контактів. Однак модель згаданого вченого містить і четверту сферу реалізації життєвої енергії – Сенси (про що йтиметься нижче). Вона інтегрує у собі ціннісно-сміслові поле особистості (або/ і соціуму), її фантазії та духовність. Саме з цієї, аксіологічної й телеологічної, точки зору емоційний інтелект є найменш вивченим.

Проте потенціал досліджуваного теоретичного конструкту виходить далеко за межі побутових життєвих ситуацій, у яких суб'єкт домагається бажаного йому результату. Трансцендуючись, він сягає конструювання особистістю (і навіть суспільством) власної – автентичної і конгруентної – Я-траєкторії життєвого шляху. Під цим ракурсом прийняття

вибору і його послідовне втілення є наріжною темою сучасних постнекласичних досліджень. Згідно з ними особистість постає плинним явищем, яке формується в домінуючому дискурсі й одночасно формує його. Вона повсякчасно конструює власну інтра- та екстрапсихічну реальність і проявляє себе в ній. Таке конструювання відбувається на підґрунті попереднього досвіду, втіленого в когнітивних еталонах, базових емоційних установках, привласнених сценаріях, заборонах і драйверах, які часто “заселені” значною кількістю інтроєктів, що можуть спотворювати вибір конгруентного Я вектору життєздійснення, віддаляти особистість від самої себе. У зв'язку з цим актуальності набувають питання диференціації “свого” і “чужого”, “хочу” і “треба” та, відповідно, написання і втілення власного життєвого сценарію. Це потребує від особистості розвинених здібностей-умінь до налагодження контакту із собою і Світом, а також адекватного розуміння та інтерпретації внутрішніх і зовнішніх сигналів, за що й відповідає емоційний інтелект. Отож дослідження ЕІ зумовлені не тільки теоретичними прогалинами у з'ясуванні ролі його аксіологічної компоненти у процесі життєздійснення чи потребами практики, але й концептуально і методологічно вплетені в сучасний науковий психологічний дискурс.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Слід зазначити, що, попри відносну новизну концепту ЕІ, його дослідження здобули велику популярність як в Україні, так і за кордоном. Започаткування інтересу до нього пов'язане з ім'ям Г. Гарднера, який розвивав теорію множинного інтелекту і розглядав такі його види, як вербальний, логіко-математичний, просторово-візуальний, музикально-ритмічний, тілесно-кінестетичний, міжособистісний та внутрішньоособистісний [15]. Саме останні два різновиди лягли у підвалини уявлень про ЕІ.

Продовжуючи ідеї Г. Гарднера, Дж. Мейер і П. Селовей уперше презентували широкому загалу термін “емоційний інтелект”, який вважали “когнітивною здібністю міркувати про емоції і використовувати емоції для поліпшення розумової діяльності” [1, с. 89]. Це пов'язувало ЕІ з ІQ, а інтенсивність емоційного реагування залежала від рівня (само-) усвідомлення і навичок інтелектуального (само-) контролю емоцій. Втім ідея підпорядкування емоцій мисленню зустрічається у поглядах більшості вчених, які М. Шпак вдало уклала в три основні моделі ЕІ: 1) модель здібностей; 2) модель змішаного типу; 3) інтегративна модель [14]. Власне Дж. Мейер і П. Селовей є родоначальниками першої моделі.

Розробниками другої моделі є Р. Бар-Он, Д. Гоулман і Д. Люсін. Так, Р. Бар-Он виокремив п'ять компонентів ЕІ, кожен з яких містить певні особистісні здатності: самопізнання, навички міжособистісного спілкування, адаптаційні здібності, управління стресовими ситуаціями, домінування позитивного настрою [13, с. 285]. Своєю чергою, Д. Гоулман чи не найбільше спричинився до популяризації цього конструкту. Він доводив, що мозковими структурами, які забезпечують функціонування ЕІ, є тісно пов'язані між собою мигдалеподібне тіло та префронтальні ділянки кори головного мозку [3]. Вчений також досліджував вплив ЕІ на досягнення успіху на робочому місці. Подібною проблематикою займалася А. Четверик-Бурчак, яка вивчала механізми впливу емоційного інтелекту на успішність життєдіяльності особистості [12]. Д. Люсін розробив опитувальник емоційного інтелекту і трактував його як здатність до розуміння своїх і чужих емоцій та керівництва ними [8].

Виразником третьої моделі є І. Андреева. Згідно із запропонованою нею моделлю ЕІ являє собою “сукупність інтелектуальних здібностей до розуміння емоцій та керування ними, а також [система] знань, умінь і навичок, операцій та стратегій інтелектуальної діяльності,

пов'язаних з обробкою і перетворенням емоційної інформації” [14, с. 92–93].

Окремо слід наголосити на здобутках Е. Носенко та її послідовників у дослідженні ЕІ. Вчена трактує його як “інтегральну властивість особистості, котра ґрунтується на відповідних знаннях стосовно того, що є добро і що є зло у ставленні людини до світу, до себе як суб'єкта життєдіяльності та інших партнерів у спілкуванні” [9, с. 107]. Вагомий внесок у розуміння феномену ЕІ на теренах України здійснили й такі вчені, як С. Дерев'янка, В. Зарицька, Н. Коврига, І. Опанасюк та ін. Це підкреслює як високий науковий інтерес до даної проблемної теми, так і її багатогранність.

Метою статті є розкриття аксіологічного змісту емоційного інтелекту як чинника, що зумовлює конгруентний Я-вибір, проектування й торування автентичної траєкторії життєвого шляху особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Незважаючи на наявну поліфонію поглядів на ЕІ та особливості його функціонування, більшість учених розглядає його через категорію “розумності”, підпорядкування емоцій мисленню. Інші ж стверджують, що “водієм є афект, а раціональність – лише пасажир” [2, с. 138]. Однак і ті, й інші, як уже зазначалося, не приділяють достатньо уваги впливу ЕІ на якість життєздійснення, яке є одночасно процесом і результатом конструювання особистості, її самоконституювання. Водночас, з погляду постнекласичної раціональності та принципу взаємного детермінізму, і сама особистість загалом та її емоції зокрема перебувають у постійній динаміці і взаємообміні з навколишнім світом. “Ваші сприйняття, зауважує Л. Барретт, такі ж живі й безпосередні, що змушують вас вважати, ніби ви сприймаєте світ, як він є, тоді як насправді ви сприймаєте світ вашого власного виконання. Більша частина того, що ви сприймаєте як зовнішній світ починається у вашій голові” [2, с. 147]. Такий погляд уможливує оновлене сприйняття ролі емоцій та афекту в конструюванні життєвого шляху. Вони постають не стільки реакцією на зовнішні чинники, скільки сконструйованою суб'єктом реальністю. З точки зору неврології таке конструювання відбувається завдяки актуалізації вже наявних зв'язків між нейронними структурами мозку, які сформувалися завдяки минулому досвіду та мають соціокультурне й цільове спричинення. Відтак мозок *передбачає* розгортання ситуації в реальності, *прогнозує* енергетичні витрати організму, *обирає* варі-

анти реагування та *запускає* їхнє втілення у життя. З одного боку, це значно економить “бюджет тіла”, регулює його ресурси, а з іншого, – свідчить про конструювання мозком як внутрішньої дійсності, так і зовнішньої реальності особи.

Окреслені процеси забезпечуються емоційним інтелектом і такими його компонентами, як організмичне чуття та емоційна компетентність. Перше, маючи аксіологічний зміст, відповідає за розуміння інтра- та екстрапсихічної реальності, сконструйованої особою як психосоматичним індивідом. Друга характеризується соціокультурним змістом і передбачає втілення інтрапсихічної інтенціональності у життєздатні проекти, а також інтерпретацію значущих сигналів, що надходять іззовні. Отож указані компоненти ЕІ виявляються активно задіяними не тільки у процесі емоційної саморегуляції, усвідомлення, взаємодії людини з оточенням тощо, а й відповідають за фіксацію і конструювання смислу, що допомагає їй окреслити вектори власного життєздійснення й реалізувати на практиці свої життєві вибори як особистості та індивідуальності.

Людський розум надає значення потребним станам (інтенціям) власного тіла, звіряє їх з об'єктивною дійсністю і, в разі розходження з можливостями, вносить корекцію. За аналогією до цього ЕІ використовується задля перевірки адекватності власних ціннісно-сміслових орієнтирів і корекції траєкторії свого життєвого шляху. В цьому випадку особистісна гнучкість, будучи однією з показників розвинутого ЕІ, що пов'язана з гнучкістю розуму, потрібна для тестування соціальної реальності та вибору найуспішнішої стратегії життєздійснення. Отже, що ширший діапазон можливих прогностичних моделей, то більше варіантів і моделей життєздійснення є в арсеналі людини. Тому на перший план виходить проблема вибору з усього їх розмаїття тих варіантів, які будуть максимально конгруентними як Я, так і зовнішній реальності [16].

Розв'язанню цієї проблеми сприяє організмичне чуття, за допомогою якого особистість фіксує свої автентичні бажання й потреби та відокремлює їх від інтроєктів. Завдяки такому чуттю відбувається ідентифікація афекту та первинної емоції, яка, за А. Ленгле, містить “афективну первинну оцінку сприйнятого” [7, с. 307]. Іншими словами, завдяки організмичному чуттю суб'єкт здійснює найбільш імовірне передбачення, за реалізацію якого відповідає емоційна компетентність. Коли ж мовиться про сприйняття Іншого, то тут

емоційна компетентність відповідає за якість інтерпретації зовнішніх сигналів (значень) і конструювання на цьому підґрунті внутрішньої, несуперечливої картини світу та сприяє особистісному самовизначенню. Своєю чергою, організмичне чуття покликане налагоджувати розуміння між суб'єктами взаємодії. Разом з емпатією та активним слуханням воно сприяє встановленню рапорту, який забезпечує максимально тісний міжособистісний контакт, що не засвідчує конфлюенції двох Я. Власне йдеться про налагодження такого взаємозв'язку, за якого не відбувається порушення контактної межі між Я та Іншим. У такий спосіб взаєморозуміння забезпечується саморозумінням, що й викликає ефект емоційного резонансу, відомий як емпатія. Примітно, що емпатія, з одного боку, – один із важливих засобів встановлення рапорту, з іншого – його результативна ознака-властивість.

У будь-якому разі якщо інформація ідентифікується суб'єктом як персонально значуща, то це вказує на розвинене організмичне чуття. Останнє також може сигналізувати про те, що людина рухається хибною життєвою траєкторією. Це виявляється в дочасному вичерпанні “бюджету тіла” і простежується у психосоматичних, соціальних, ментальних та ціннісно-сміслових відхиленнях. Висловлена думка суголосо поглядам Н. Пезешкіана, який виділив чотири шляхи трансформації конфліктів: через тіло, діяльність, контакти і сенси. Причому дисгармонія у цих сферах може бути зумовлена втечею особистості в одну з них [10]. Таким чином розвинений емоційний інтелект, з одного боку, попереджуватиме виникнення таких проблем, а з іншого – сприятиме швидшому їх розв'язанню, інтеграції життєвого досвіду і творенню нових стратегій життєздійснення. Вони будуть більшою мірою адаптовані до віку, системи ціннісно-сміслових орієнтацій, життєвого контексту конкретної особистості, а відтак більш відповідні Я як її осереддю.

Окреслені сфери трансформації конфліктів співзвучні з основними життєвими завданнями, які виокремлює А. Четверик-Бурчак у контексті дослідження механізмів впливу емоційного інтелекту на успішність життєдіяльності особистості. Серед них: “1) забезпечення власного суб'єктивного благополуччя; 2) підтримання доброзичливих стосунків з оточуючими...; 3) праця як засіб забезпечення добробуту і здійснення самореалізації особи; 4) самовдосконалення як засіб повного розкриття особистісного потенціалу” [12, с. 63]. Результативність проведеного цієї авторкою

дослідження опосередковано засвідчує потенціал позитивної психотерапії для з'ясування ролі ЕІ у процесі життєздійснення.

Прихильники класичного погляду на ЕІ (Д. Гоулман, Дж. Мейєр, П. Селовей та ін.) вважають, що для того щоб емоції не вийшли з-під контролю людини, потрібно вміти дистанціюватися від них [3]. На мою думку, набути емоційну компетентність із її здатністю до дистанціювання цілком реально. Так, Л.Ф. Барретт пропонує “перекатегоризувати” страждання, відділяючи афект від фізичних відчуттів [2]. Цим самим афект наділяється іншим смислом, що зменшує негативні наслідки від фізичних страждань. І хоча цей спосіб дещо нагадує навчіння, але він теж являє собою спосіб розвитку емоційного інтелекту. Я, своєю чергою, пропоную клієнтам психологічного консультування прислухатися до власних тілесних відчуттів, потреб і бажань, які перебувають за емоціями; експлікувати наявний у них латентний смисл. Це дає їм змогу зрозуміти хибність чи правильність як обраного вектору життєздійснення та засобів його втілення, так і раціональність сценаріїв поведінки в щоденних життєвих ситуаціях.

Прихильники постмодерністського підходу в науці вважають, що емоції набувають уреалення завдяки двом людським здібностям – колективній інтенційності й мові [2]. Отож вони становлять ті умови, в контексті яких ЕІ функціонує і розвивається. Колективна інтенційність і мова як характеристики соціального середовища та способи генерування соціокультурних смислів інтерналізуються особистістю, на ґрунті чого відбувається формування персональної картини світу, яка охоплює як асимільовані та гармонійно інтегровані у структуру Я зовнішні об'єкти, так і інтроєкти, що є чужорідними елементами й ускладнюють контакт із собою справжнім [16].

З огляду на сказане, зазначу, що при дослідженні ролі ЕІ у процесі життєздійснення доцільніше вести мову про вміння як перебувати у потоці емоцій, так і не піддаватися їхньому руйнівному впливу (дистанціюватися від них). Дотримання вказаних теоретичних поглядів стає можливим завдяки використанню концептуальних положень позитивної психотерапії Н. Пезешкіана. Зокрема В. Карікаш розглядає три рівні ідентичності – базову, характерологічну і ситуативну, які витікають із трьох видів конфлікту, за Н. Пезешкіаном, – базового, внутрішнього й актуального [4; 10]. Перший являє собою досвід батьків, кон-

вертований у базові емоційні установки дитини, котрі проявляються у вигляді різноманітних способів задоволення первинних потреб за допомогою вторинних (наприклад, задоволення потреби в любові завдяки послуху) [17]. Другий є конфліктом між ранніми дитячими установками і мінливою дійсністю та здається невіршуваним, “породжує почуття безвиході, безнадії і виявляється у фізичній (хвороба) або психічній маніфестації конфлікту” [5, с. 20]. Третій становить актуальні переживання людини, які мають характер симптоматичних й оприявнюються у сферах Тіла, Діяльності, Контактів і Сенсів.

Отже, теоретичний аналіз ролі ЕІ у процесі життєздійснення, проведений крізь формат позитивної психотерапії Н. Пезешкіана, дозволяє припустити, що дистанціювання від емоцій на рівні актуального конфлікту може бути досить успішною стратегією з погляду адаптації особистості до умов навколишнього середовища, її самореалізації тощо. Однак істинне само- і взаєморозуміння не обмежується цим. Воно означає глибоке проникнення у власне Я та Я іншого і можливе тільки завдяки чутливості до своїх емоцій та емоційної сфери партнера. Оминаючи інтроєкти, такий контакт із собою та Іншим забезпечує доступ до справжнього Я і досягається завдяки умінню не стільки дистанціюватися від емоцій, скільки розуміннево досягнути їх значення. Це першочергово уможлиблюється завдяки налагодженому вмінню перебувати у їхньому “потоці”, а вже потім – через розвинені навички керівництва емоціями (що в тому числі передбачають і помірне дистанціювання від них у разі їх високої інтенсивності). Таке перебування у “потоці” відбувається на рівні основного конфлікту, забезпечує розуміння базової ідентичності, що, безумовно, сприяє і конгруентному життєздійсненню. Зі свого боку, внутрішній конфлікт з цієї позиції спровокований намаганням особистості поєднати обидві стратегії, а також адаптацію з індивідуалізацією, соціалізацією із самоактуалізацією.

Емоції мають ціннісно-цільове спрямування і являють собою передбачення мозку щодо різноманітних персонально значущих життєвих ситуацій, цілей та способів їх реалізації. Вони ґрунтуються на минулому досвіді та, з одного боку, супроводжують ті з них, які найбільшою мірою відповідають освоєним життєвим сценаріям, базовим емоційним установкам, а з іншого – сигналізують про відхід особи від заданої траєкторії розвитку,

бажання такого відходу та конструювання конгруентного Я як центрального вектору життєздійснення. Тож виправдано стверджувати, що відчуття, почуття, емоції та афекти сповіщають як про наближення особистості до себе, так і про її самовіддалення. При цьому обидва процеси можуть супроводжуватися різними за валентністю емоційними станами. Це пов'язано як із ситуацією вибору, за якого з-поміж усіх можливих варіантів обирається лише один, а інші втрачаються, так і з болісним розривом із добре втиснутим вектором життєздійснення (й також відповідними когнітивними, поведінковими, ціннісно-мотиваційними та афективними еталонами) та прокладанням нової траєкторії. Останнє неминуче супроводжується страхом перед невизначеністю, втратою почуття безпеки, захищеності, але водночас може означати вихід особистості за свої межі, її духовний саморозвиток, індивідуалізацію.

Емоції та ЕІ, з аксіологічної точки зору, активуються в обох стратегіях життєздійснення – наративній і ментативній, також при переході від однієї до іншої. “У формі наративу і ментативу зазвичай проявляються фонові і перетворювальні практики життєконструювання” [11, с. 231]. При цьому перші мають зрежисований, репродуктивний, рутинний характер, а другі – творчий, непередбачуваний.

Розгляд емоцій та ЕІ крізь призму стратегій життєздійснення найдоречніше проводити на рівні базового конфлікту (базової ідентичності), згідно з яким наявність тих чи інших відчуттів, почуттів, емоцій та афектів може свідчити про дезадаптивність старих концепцій у нових соціально-психологічних реаліях, а також сигналізувати про необхідність їх зміни і пов'язані з цим ризики. Цей випадок слушно проілюструвати на прикладі все того ж страху – базової емоції, до якої часто апелюють прихильники класичного підходу до дослідження ЕІ. З одного боку, на рівні актуального конфлікту його присутність вказує на присутність відображеного в інтрапсихічній площині реального чи вигаданого загрозливого об'єкта, з іншого, – на базовому рівні, – йдеться здебільшого про екзистенційну тривогу. Наявність взаємозв'язку між ними є свідченням існування внутрішнього конфлікту.

Загалом поява страху на рівні ситуативної ідентичності (актуальний конфлікт, за Н. Пезешкіаном) є сигналом особі про те, що вона перебуває в небезпеці, потребує захисту. Одночасно страх тут може бути реакцією як на

реальну чи уявну зовнішню загрозу, так і корелювати з її базовою потребою в безпеці, неусвідомленим бажанням контролю. При цьому в обох випадках емоція страху постає не тільки наслідком впливу навколишньої дійсності, відображає домінуючу життєву концепцію, але й спрямовує особистість на розуміння власного цільового призначення – на захист від потенційно загрозливих факторів, набуття внутрішнього спокою, зміну вектору життєздійснення Я на більш конгруентний.

Таким чином, результатом появи емоції страху є виникнення реакції “бий або тікай”, яка на рівні базової ідентичності спонукає особистість до повернення у звичне русло життєздійснення, або ж до його зміни чи корекції наявного. Інакше кажучи, емоції сигналізують суб'єктові про вибір наративної чи ментативної стратегії життєздійснення і про особливості їх змістового наповнення. ЕІ, своєю чергою, сприяє не тільки подоланню негативного афекту, а й стимулює термінальну та інструментальну орієнтаційні лінії вчинення особистості у власному життєздійсненні.

Яка ж роль організмичного чуття в обранні зазначених стратегій? Спираючись на концептуальні положення екзистенційно-гуманістичної парадигми у психології загалом та позитивної психотерапії зокрема, які наголошують на “базовій позитивній природі людини”, я вважаю, що організмичне чуття допомагає особистості почути свій власний внутрішній голос, а саме відокремити інтроекти від автентичного Я, зрозумівши його ціннісно-цільові пріоритети, потреби, бажання. Завдяки цьому вона постає перед вибором: витіснення чи заміщення власних інтенцій шляхом пролонгації неконгруентних життєвих сценаріїв, або їх утілення в якісно новому форматі життєздійснення. Під таким ракурсом мова не йтиме про обрання наративної чи ментативної стратегії, які, за висловом В. Климчука, передбачають, відповідно, “осюжетнення смислів та осмислення сюжетів” [6]. Адже і те, й інше в ідеалі передбачає наявність індивідуально значущих і конгруентних Я-смислів. Тут радше йтиметься про вибір між репродукцією застарілих і дезадаптивних сценаріїв і творення нових, а відтак про посилення базового конфлікту чи про його подолання на даному етапі життєздійснення. Перший шлях задовольняє почуття безпеки, але суперечить людській природі, натомість другий – зумовлює появу страху перед невідомим, проте є свідченням розвитку особистості.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Дослідження емоційного інтелекту, з точки зору базового конфлікту та відповідного йому рівня ідентичності, що здійснене в межах позитивної психотерапії Н. Пезешкіана, є найбільш оптимальним, зважаючи на з'ясування його значення для життєздійснення особистості. Такий ракурс бачення репрезентує домінуючу в сучасній науці постнекласичну методологічну орієнтацію і дозволяє виокремити два взаємодоповнювані вектори реалізації ЕІ у процесі життєреалізування особистості: ціннісний (телеологічний, термінальний, інтрапсихічний) та соціокультурний (інструментальний, екстрапсихічний). За втілення першого відповідає організмичне чуття, другого – емоційна компетентність; відповідно функціонування і розвиток першого відбувається головню в інтрапсихічному просторі, другої – в міжособистісній взаємодії. Їхній взаємозв'язок вказує на те, що вдосконалення одного компоненту ЕІ сприятливо позначається на іншому (що, однак, не забезпечує від можливих диспропорцій). Таким чином високий ЕІ є запорукою успішного торування особистістю власного життєвого шляху.

Перспективою подальших досліджень вважаю емпіричне підтвердження окреслених теоретичних міркувань, а відтак експлікацію картографії емоційного інтелекту в процесі життєздійснення особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреева И. Об истории развития понятия “эмоциональный интеллект”. *Вопросы психологии*. 2008. № 5. С. 83–95.
2. Барретт Л. Як народжуються емоції: Таємне життя мозку. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2018. 480 с.
3. Гоулман Д. Емоційний інтелект. Харків : Віват, 2018. 512 с.
4. Карикаш В. Пять вершин на жизненном пути: психотерапия посредством трансформации экзистенциальной идентичности. *Позитум Украина*. 2008. №2. С. 18–20.
5. Карпенко Є. Методи сучасної психотерапії : навч. посібн. Дрогобич : Вид. відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. 120 с.
6. Климчик В. Мотиваційний дискурс особистості: на шляху до соціальної психології мотивації. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2015. 290 с.
7. Лэнгле А. Эмоции и экзистенция. Харків: Гуманитарный Центр, 2011. 332 с.
8. Люсин Д. Новая методика для измерения эмоционального интеллекта: опросник ЭИИ. *Психологическая диагностика*. 2006. № 4. С. 3–22.
9. Носенко Е. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості. *Психо-*

логія і суспільство. 2004. № 4. С. 95–109.

10. Пезешкіан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия. Москва: Медицина, 1996. 464 с.

11. Титаренко Т. Особистісні практики конструювання життя. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2013. Вип. 4. С. 226–238.

12. Четверик-Бурчак А. Механізми впливу емоційного інтелекту на успішність життєдіяльності особистості : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Дніпропетровськ, 2015. 187 с.

13. Шпак М. Емоційний інтелект в контексті сучасних психологічних досліджень. *Психологія особистості*. 2011. № 1(2). С. 282–288.

14. Шпак М. Психологічні основи розвитку емоційного інтелекту молодших школярів : дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07. Київ, 2018. 560 с.

15. Gardner H. *Frames of mind: The theory of multiple intelligence*. New York : Basic Books, 2011. 528 p.

16. Karpenko E. Emotional intelligence as a key for successful personal life fulfillment. *Modernization of the educational system : world trends and national peculiarities* : Conference proceedings, Kaunas, February 22nd, 2019. Kaunas, 2019. P. 21–23.

17. Peseschkian H., Remmers A. *Positive psychotherapie*. Munich: Reinhardt, 2013. 190 s.

REFERENCES

1. Andreeva, I. (2008). Ob istorii razvitiia poniatiiia “Emotcionalnyi intellekt” [About the development history of the concept “Emotional Intelligence”]. *Voprosy psikhologii – Questions of psychology*, 5, 83–95 [in Russian].
2. Barrett, L. (2018). *Yak narodzhuiutsia emotsii: Taiemne zhyttia mozku [How emotions are made: Secret life of the brain]*. Kharkiv : Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].
3. Goulman, D. (2018). *Emotsiinyi intelekt [Emotional intelligence]*. Kharkiv : Vivat [in Ukrainian].
4. Karikash, V. (2008). Piat verшин na zhiznennom puti : psikhoterapiia posredstvom transformatsii ekzistentsialnoi identichnosti [Five peaks on the way of life : psychotherapy by transforming existential identities]. *Pozitum Ukraina – Positum Ukraine*, 2, 18–20 [in Russian].
5. Karpenko, Ye. (2015). *Metody suchasnoi psikhoterapii [Methods of modern psychotherapy]*. Drohobych : Vyd. viddil DDPU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
6. Klymchuk, V. (2015). *Motyvatsiinyi dyskurs osobystosti : na shliakhu do sotsialnoi psikhologii motyvatsii [Motivational discourse of the person : on the way to social psychology of motivation]*. Zhytomyr: Vydvo ZhDU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
7. Lengele, A. (2011). *Emotcii i ekzistentciia [Emotions and existences]*. Kharkiv: Gumanitarnyi Tcentr [in Ukrainian].
8. Liusin, D. (2006). Novaia metodika dlia izmereniia emotcionalnogo intellekta: oprosnik EmIn [New method for measuring emotional intelligence : questionnaire EmIn]. *Psikhologicheskaiia diagnostika – Psychological diagnostics*, 4, 3–22 [in Russian].
9. Nosenko, E. (2004). Emotsiinyi intelekt yak sotsialno znachushcha intehralna vlastyvist osobystosti [Emotional intelligence as a socially significant integral property of the individual]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 4, 95–109 [in Ukrainian].
10. Pezeshkian, N. (1996). *Psikhosomatika i pozitivnaia psikhoterapiia [Psychosomatic and positive psychotherapy]*. Moskva : Meditsina [in Russian].
11. Tytarenko, T. (2013). Osobystisni praktyky konstruiuvannia zhyttia [Personal life design practices]. *Psikhologhichni nauky: problemy i zdobutky – Psycho-*

logical Sciences : Problems and Achievements, 4, 226–238 [in Ukrainian].

12. Chetveryyk-Burchak, A. (2015). *Mekhanizmy vplyvu emotsiinoho intelektu na uspishnist zhyttiedialnosti osobystosti* [Mechanisms of the influence of emotional intelligence on life success of personality]: Candidate's thesis in psychology : 19.00.01. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].

13. Shpak, M. (2011). *Emotsiinyi intelekt v konteksti suchasnykh psykhologichnykh doslidzhen* [Emotional intelligence in the context of modern psychological researches]. *Psykhologhiia osobystosti – Psychology of personality*, 1(2), 282?288 [in Ukrainian].

14. Shpak, M. (2018). *Psykhologichni osnovy rozvytku emotsiinoho intelektu molodshykh shkoliariv* [Psychological foundations of the development of emotional intelligence of junior schoolchildren] : Doctor's thesis in psychology : 19.00.07. Kyiv [in Ukrainian].

15. Gardner, H. (2011). *Frames of mind : The theory of multiple intelligence*. New York: Basic Books.

16. Karpenko, E. (2019). Emotional intelligence as a key for successful personal life fulfilment. *Modernization of the educational system: world trends and national peculiarities*: Conference proceedings, February 22th, 2019. Kaunas : Izdevnieciba "Baltija Publishing", P. 21?23.

17. Peseschkian, H., & Remmers, A. (2013). *Positive psychotherapie*. Munich : Reinhardt [in German].

АНОТАЦІЯ

Карпенко Євген Володимирович.

Аксіологічний зміст емоційного інтелекту як запорука конгруентного життєздійснення особистості.

У статті розкрито аксіологічний потенціал емоційного інтелекту у процесі життєздійснення особистості. Концептуальною основою окреслених теоретичних міркувань слугують позитивна психотерапія Н. Пезешкіана, а також логіка постнекласичної раціональності. Згідно з нею мозок конструює емоції, які мають соціокультурну і цільову детермінацію і покликані економити "бюджет тіла". Розуміння та інтерпретація емоцій забезпечується такими компонентами емоційного інтелекту, як організмичне чуття та емоційна компетентність. Перше, маючи аксіологічний зміст, відповідає за розуміння інтра- та екстрапсихічної реальності, сконструйованої особою як психосоматичним індивідом. Друга характеризується соціологічним змістом і передбачає втілення інтрапсихічної реальності у життєздатні проекти та інтерпретацію значущих сигналів, що надходять іззовні. Загалом доведено, що позитивна психотерапія Н. Пезешкіана створює сприятливе поле для дослідження значення емоцій та емоційного інтелекту у процесі життєздійснення завдяки виокремленню актуального, внутрішнього і базового конфліктів і відповідних їм рівнів ідентичності. З'ясовано, що на актуальному рівні найбільш сприятливою стратегією керування емоціями і спрямування їх у конструктивне русло є вироблення вміння дистанціюватися від них. Однак аксіологічний зміст емоційного інтелекту найбільш чітко актуалізується на рівні базового конфлікту (базової ідентичності), згідно з яким наявність тих чи інших відчуттів, почуттів, емоцій та афектів може свідчити про дезадаптивність старих концепцій у нових соціокультурних реаліях, а також сигналізувати про потребу їх зміни і про подолання пов'язаних із цим ризиків. Це умож-

ливіється завдяки налагодженому контакту із собою і через помірне входження в емоційний "потік", що допомагає відокремити інтроєкти від справжнього Я й у підсумку обрати конгруентний шлях життєздійснення. Індикатором правильності вибору тут слугуватиме відсутність в особистості внутрішнього конфлікту, що виявляється у почутті безвиході та психосоматичних порушеннях.

Ключові слова: особистість, емоційний інтелект, організмичне чуття, емоційна компетентність, позитивна психотерапія Н. Пезешкіана, ідентичність, конфлікт, життєздійснення.

ANOTATION

Yevhen Karpenko.

Axiological content of emotional intelligence as a basis for congruent life fulfilment.

The article reveals axiological potential of emotional intelligence in the process of a person's life fulfilment. The conceptual basis for the above-mentioned theoretical considerations is N. Peseschkian's positive psychotherapy, as well as the logic of post-non-classical rationality. According to it, the brain constructs emotions that have social-cultural and target determination and are intended to save the "body budget". Emotions are understood and interpreted via such components of emotional intelligence as an organismic sense and emotional competence. The first component, having axiological content, is responsible for understanding the intra- and extra-psychic reality constructed by a person as a psychosomatic individual. The second one is characterized by social content, helps implement intra-psychic reality into viable projects, and interprets of meaningful signals coming from outside.

N. Peseschkian's positive psychotherapy creates a favourable field for research on importance of emotions and emotional intelligence for life fulfilment due to separation of actual, internal and basic conflicts and their corresponding levels of identity. At the actual level, the most favourable strategy for emotion managing and directing into a constructive way is development of an individual's ability to distance from own emotions. However, the axiological content of emotional intelligence is most clearly traced at the level of a basic conflict (basic identity), according to which existence of certain feelings, emotions and affects may indicate incongruence of old concepts to new social-cultural realities, and be a signal for necessity to make changes in these concepts, as well a signal on risks related to such changes. The changes become possible due to an established contact with oneself, moderate being in an emotional "flow", which helps separate intros from true Self, and thus choose a congruent path of life fulfilment. Absence of internal conflicts, which are manifested in a sense of hopelessness and psychosomatic disorders, can serve as an indicator showing correctness of the made choices.

Key words: *personality, emotional intelligence, organismic sense, emotional competence, N. Peseschkian's positive psychotherapy, identity, conflict, life-fulfilment.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Саннікова О.П.
д. психол. н., проф. Фурман О.Є.**

**Надійшла до редакції 19.02.2019.
Підписана до друку 04.04.2019.**

Бібліографічний опис для цитування:

**Карпенко Є.В. Аксіологічний зміст емоційного інтелекту як запорука конгруентного життєздійснення особистості. *Психологія і суспільство*. 2019. №1. С. 67–73.
<https://doi.org/10.35774/pis2019.01.067>**

<https://doi.org/10.35774/pis2019.01.074>

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТАХ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ І СОЦІАЛЬНОГО ПОВСЯКДЕННЯ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Арсен ЛИПКА

УДК 159.922

Arsen Lyпка

PERSONALITY'S RESPONSIBILITY IN THE CONTEXTS OF LIFE PATH AND SOCIAL EVERYDAY LIFE: PSYCHOLOGICAL ASPECT

Постановка суспільної проблеми. Тривалі соціально-економічні зміни в країні вимагають актуалізації суб'єктних властивостей особистості – ініціативності, самодисципліни, активності, цілеспрямованості, відповідальності, професійності, завдяки яким вона забезпечить продуктивне самовдосконалення, самостановлення, саморегулювання, прогрес у суспільстві та сформує надійну основу життєдіяльності соціуму. Адже соціально-політична та економічна ситуація, що виникла у нашій країні потребує переоцінки узвичаєних, тобто сформованих, норм, цінностей, ідеалів, взаємостосунків як на державному, так і на особистісному рівні. У зв'язку з цим “...відповідальність постає одним із найоптимальніших інструментів у механізмі соціального регулювання” [19, с. 10], різноманітних відносин, зв'язків, ставлень, оскільки просякає усі структурні прошарки суспільного організму від конкретної особи до соціуму загалом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій із даної тематики. Проблематика відповідальності вивчалася у вітчизняній та сучасній психології в аспектах життєдіяльності та життєвого шляху особистості (С.Л. Рубінштейн, А.В. Буршлінський, Б.Г. Ананьєв, К.О. Абульханова-Славська, М.М. Бахтін, Б.Ф. Ломов, А.О. Реан, В.А. Роменець, В.О. Татенко, Д.О. Ле-

онтєв, Т.М. Титаренко, Л.І. Дементій, І.А. Сагань та ін.); як соціальне явище, прояв моральної зрілості особистості, першооснова професійності та інтегральна властивість особи (К.К. Муздибаєв, І.С. Кон, Л.С. Виготський, І.Д. Бех, М.В. Савчин, В.І. Сперанський, Н.А. Мінкіна, О.В. Лазорко, О.Є. Фурман, Т.Л. Надвинична, М.А. Колот, М.А. Садова та ін.). Звичайно, учені вітчизняної та сучасної світової психології ґрунтовно розробили проблематику типології відповідальності, відповідальної поведінки, професійної відповідальності тощо, але ця тематика, на відміну від нашої, стосується дещо іншого предмета дослідження.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Неповно висвітленими з позицій сучасної теоретичної психології залишаються питання опису феномену становлення відповідальності через детермінацію наступності життєвих подій у лоні її життєвого шляху (активність, діяльність, ініціативність, стратегія буття, свобода волі, вчинкова інтенція, вчинкові дії тощо) й завдяки задіянню особи у численні соціальні взаємозв'язки і взаємостосунки (родинне докільля; ділове та інтимне спілкування; освітня, виробнича і побутова взаємодія та ін.).

Формулювання цілей статті: обґрунтувати проблематику відповідальності особистості як

психосоціальний феномен у вітчизняному та сучасному психологічному дискурсі через аналіз життєвого шляху як індивідуальної історії буття людини, що охоплює сукупність життєвих ситуацій, так і її різноаспектні вибори і вчинки.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Загалом відповідальність – наскрізна проблематика не лише зарубіжної та вітчизняної наукових спільнот, які створюють відповідні теорії, підходи, концепти тощо, а й звичайне, буденне явище наших суспільних взаємостосунків. Для того щоб краще пізнати зміст відповідальності (або безвідповідальності) та конкретну людину як її носія, обґрунтуємо вказану тематику у психологічних дослідженнях вітчизняних та окремих сучасних науковців. У тих і тих природно спостерігається певна відмінність в розумінні власне предмета відповідальності, його генезису та місця в класифікації психологічних властивостей чи феноменів. Це закономірно спричинено різним пізнанням проблеми особистості та суб'єкта у психології.

Відомо, що у вітчизняній, а також у сьогочасній психології, проблематика відповідальності вивчається в основному через феноменологічні підходи власне в контексті життєвого шляху, або як соціальне явище. Розглядаючи перший, звернімося до наукової тематики відомого психолога С.Л. Рубінштейна, який під відповідальністю розумів здатність людини детермінувати події, визначальним чином впливати на них, навіть кардинальною зміною всього життя. Досліджуючи відповідальність як властивість особистості, учений трактував її як загальний принцип співвіднесення особистих мотивів, цілей і засобів життєдіяльності, що не зводяться до правил чи кодексу правил поведінки. У тому чи іншому вигляді цей смисловий принцип реалізується в кожній новій конкретній життєвій ситуації. В одних випадках це буде прийняття обов'язку, що є необхідним з-поміж різних варіантів внутрішньої позиції та поведінки, в інших – оцінка і вибір засобів досягнення цілей, виконання зобов'язань. Водночас це може бути стимулом зміни цілей на протилежні [14; 15].

Окремо відмітимо, що С.Л. Рубінштейн обґрунтовує важливість розгляду буттєвого шляху людини як цілісності, у лоні якого відбувається її постійна суб'єктна причетність до відповідних життєвих ситуацій безперервної взаємодії. Мислитель вивчає особистість як

суб'єкта життєвого шляху, тобто безпосереднього учасника і творця свого буття, а її визначальними характеристиками у цьому процесі постають активність і діяльність. Таке розуміння особистості в контексті індивідуального життєвого шляху передбачає і формує її намір-інтенцію та здатність відповідати за здійснені дії та вчинки. С.Л. Рубінштейн переконаний, що особа відповідальна не лише за уже вчинені дії, не за те, ким вона є у даний момент часу, але і за своє майбутнє. Водночас відповідальність зникає у неї тоді, коли починає учиняти як усі (загал людей), тобто так, як загальноприйнято діяти, або ж, навпаки, актуалізується і з'являється у вчинках, спрямованих на зміну ситуації [15].

У зв'язку з цим С.Л. Рубінштейн стверджує, що постає часова розгортка феномену відповідальності: а) відповідальність за зроблену дію – ретроспективний аспект; б) відповідальність за те, що необхідно зробити – перспективний аспект; в) відповідальність “тут і тепер”, тобто за дану конкретну мить життя – сьогочасний аспект [14; 15]. Усі три виміри позначимо як екзистенційні, котрі суголосні конкретно з відповідальністю “за”, а не тільки “перед” (згідно з ученням Г. Йонаса), де наявна повнота існування. Звісно, що відповідальність людства за своє теперішнє і тимчасово віддалене майбутнє відображається не лише на ньому, а й на молодому поколінні. Відтак “яке воно буде – гармонійне, стабільне, з високим рівнем забезпечення чи, навпаки, агресивно-емоційне – залежить від життєвої позиції кожного і тих соціально-економічних процесів, котрим народ дає змогу відбуватися у державі” [24, с. 86].

Тут набуває вагомості як особистісна відповідальність (те, що зробила конкретна особа), так і відповідальність суспільства перед нею, адже у ньому людина стається. Отож особистість відповідальна за “...таких, як сама, тобто за тих, з кого утворюється суспільство (і тут потрібно враховувати й те, що вони зробили для нього) даного моменту, а відтак і за успадковану країну сучасників, які довірили їй владу. Окрім того, вона передає отриманий спадок у майбутнє” [6, с. 192]. Тому відповідальність сьогодні слушно розглядається і в контексті життєвого шляху особи, і як суспільний феномен, і водночас як її інтегральна особистісна риса.

У цьому контексті аналізування відмітимо напрацювання К. О. Абульханової-Славської, яка розвиває ідеї С.Л. Рубінштейна про суб'єкт-

ність людини. На її переконання, кожен суб'єкт відповідальний за своє життя, унаслідок чого задає свою темпоритміку та його напрям, здійснює власні вибори на дистанції життя. Невід'ємною складовою відповідальності ця дослідниця вважає активність. Вона проявляється через діяльність, що спрямована на досягнення цілей усупереч різним впливам довкілля. У той же час людина, як суб'єкт життя, бере відповідальність за свої учинки. Отож динаміка буття також пов'язана з активністю суб'єкта. У такому разі людина детермінує події, що відбуваються з нею, тому її життя насичується причинно-наслідковими зв'язками, а не випадковостями. Відповідальність постає як низка завдань, які ставить особа перед собою. Вони визначають, програмують відповідний зміст виконуваної діяльності, можливі непередбачувані труднощі під час досягнення цілей. Тому виникає факт прийняття чи неприйняття відповідальності за те, що ще не відбулося [1]. І далі, відповідальна людина має цілі і передбачає результати власних дій. У зв'язку з цим непотрібним стає контроль, оскільки відбувається усвідомлення своєї відповідальності та виникає відчуття потреби знайти оптимальні можливості для досягнення мети, яку ставить сама перед собою на життєвому шляху.

Концепція відповідальності С.Л. Рубінштейна, К.О. Абульханової-Славської дає змогу пізнати відповідальність як особистісне утворення, яке пов'язане з активністю та ініціативою. Водночас відповідальність визначається як “особистісний механізм реалізації необхідності”, “перетворення зовнішньої обов'язковості у внутрішнє детермінування”, “здійснення потрібного навіть за непередбачуваних суб'єктом труднощів, несподіванок”, “узяття на себе відповідальності за справу в цілому” [1, с. 20]. Учена взаємопов'язує поняття відповідальності з такими категоріями, як ініціативність, стратегія життя, типи активності особистості, свобода волі, довіра, обов'язок, суспільна необхідність, життєвий вибір.

Для ґрунтового розуміння тематики відповідальності як властивості особистості слід звернутися до теорії установки грузинського ученого Д.Н. Узнадзе. Він переконаний, що установка – це основний регулятивний механізм поведінки людини, що задає її спрямованість та вибірку активності та є стимулом до удіяльнення. Він, зокрема, підкреслює вагомість неімпульсивної поведінки, а усвідомленої, де домінує установка відповідальності. Так

виникає змога впливати на обставини життя і спрямовувати його у потрібне, на думку особи, русло. Отож відповідальність, вважає цей учений, – це ключова риса-якість особистості, завдяки якій вона рефлексує власні потреби, бажання, інтереси, постає суб'єктом вольових дій і намірів.

Зазначені ідеї щодо розуміння установки підтримував С. Л. Рубінштейн. Відоме його твердження полягає у тому, що особистість – не лише суб'єкт діяльності, а й суб'єкт життєвого шляху, де має змогу надавати перевагу усвідомленим компонентам установки. Він стверджував, що особа здатна самостійно організувати своє життя і має брати за нього відповідальність, адже воно незворотне та спричинюється конкретним учинком [14]. Тому така позиція обґрунтовує те, що особистість викристалізовується у діяльності, учинках упродовж життєвого шляху.

Отож відповідальність – це перш за все серйозне ставлення особистості до життя, яке, з одного боку, містить уявлення про його незворотність, а з іншого – про ситуаційно і суб'єктно спричинений конкретний учинок відповідальності перед буденністю, стосовно професійного зростання чи морального вибору. Фактично кожен психологічний феномен становить індивідуально відповідальний учинок, а із сукупності вчинків складається життя людини. [3]. Вагома характеристика вчинення, – за словами відомого філософа М.М. Бахтіна, – відповідальність. До прикладу, мислитель вважає, що відповідальність учинку – це врахування в ньому всіх чинників: і смислової значущості, і його реального здійснення.

Звісно, що “провідним напрямком розвитку української психологічної науки останньої чверті минулого століття, безперечно, є теорія вчинку, започаткована С.Л. Рубінштейном, Г.С. Костюком, і теоретично розвинута В.А. Роменцем” [9, с. 71]. Так, на думку В.А. Роменця, вчинок – це підсумок попереднього етапу життя і внутрішнє спрямування людини до наступного. Адже лише через вчинкову дію можна зануритись у глибину буття. Тож життєве поле вчений пропонує розглядати як ланцюжок важливих учинків, котрі дають змогу людині досягнути індивідуальної і суспільної мети [13]. Основним критерієм, за яким визначається учинок, – на переконання українського психолога В. О. Татенка, – це творення нового суб'єктом життєвого шляху [21]. Тому закономірно, що тут відповідальність пов'язана з обов'язковістю усвідомлення

переживання, збереження, здобуття та вдосконалення себе як відмінного від інших суб'єкта життєдіяльності.

Утім у вчинку найбільш значущим М.М. Бахтін вважає саме відповідальність [3]. “Кожний психічний феномен, зокрема людська думка з усім її змістом, становить індивідуально-відповідальний учинок. А з сукупності вчинків складається життя людини” [13, с. 133]. Відтак М. М. Бахтін називає життя суцільним учиненням. Я вчиняю, – зазначає Бахтін, – усім своїм життям, кожний окремих акт і переживання є моментом мого життя-вчинення [3].

У цьому самому концептуальному ключі А.О. Реан стверджує, що відповідальність як риса особистості суголосна її зрілим учинкам, адже вони постають ознакою сформованості особи загалом. Розвиток відповідальності відбувається як у контексті діяльності [12], так і в буденних, в ідеалі – екзистенційних, вчинках. Дослідник переконаний, що формування відповідальності спричинене свободою вибору. Останнє дає змогу усвідомити власні внески в конкретну ситуацію і брати на себе обов'язок за них. Відтак відбувається становлення такої якості, як автономність особистості. Згодом він критикує класичну систему виховання, оскільки, з одного боку, суспільство прагне, щоб самостійність та відповідальність переважала у нащадків, а пізніше й у їхньому дорослому житті, а з іншого – воно обмежує цю можливість своїм устроєм, нав'язує гіперопіку (спричинює інфантилізм) та обмеження у їхніх діях і поведінці.

Окрім того, тематику відповідальності взаємопов'язують із проблемою вчинку особистості “як одиниці поведінки” (Б.Ф. Ломов). Кожен учинок, на думку автора, має два значення – для самої особистості й для інших людей, оскільки зумовлює подальші вчинки довкілля. Звідси, – на переконання О.В. Лазорко, – виникає потреба прогнозувати власні дії, передбачати наслідки своїх вчинків і нести за них відповідальність [8; 9]. Тому відповідальність – це спосіб здійснення життя і водночас властивість суб'єкта життєдіяльності (С.Л. Рубінштейн, К.О. Абульханова-Славська, А.В. Брушлінський, М.М. Бахтін, В.А. Роменець, Л.І. Дементій, І.А. Сагань).

Зауважимо, що І.А. Сагань розглядає відповідальність особистості у складних життєвих ситуаціях і визначає це поняття “як інтегральну властивість суб'єкта життєвого шляху, здатність до саморегуляції, що допомагає особистості здійснити вибір адекватного, дореч-

ного та оптимального, способу вчинення. Це спричинює уміння докладати зусилля для вирішення труднощів за складних умов з метою досягання бажаних цілей й уможливує подальшу продуктивну та повноцінну життєдіяльність за відповідних життєвих трансформацій” [18, с. 50].

Л. І. Дементій визначає відповідальність як вище і сутнісне особистісне утворення, властивість суб'єкта життєдіяльності. Дослідниця пише, що “особистісним способом організації життя є відповідальність як здатність оптимально співвідносити вимоги життя і власні можливості, готовність до цілісної організації подій і справ, спроможність контролювати своє життя і впливати на його перебіг... У поєднанні з вибором відповідальність – це найважливіша форма оволодіння власною поведінкою... Разом із волею вона постає необхідним чинником, що формує особистість” [5, с. 68].

Отож тут поняття “відповідальність” зводиться до життєвих ситуацій, у яких на людину дійсно покладається відповідальність. У цьому випадку актуалізується її ініціатива й активність як суб'єкта діяльності, готовність до подолання труднощів, формується адекватний рівень домагань, здатність до оцінки своїх реальних можливостей тощо. При цьому Л.І. Дементій справедливо зауважує, що відповідальність – не абсолютна і виявляється не скрізь, а лише за певних обставин. Для кожної особистості існує певний набір ситуацій, де актуалізується відповідальна поведінка, а у ній виокремлюються типологічні особливості особи.

Окрім того, у психології виникнення феномену відповідальності пояснюють або через формат соціальних явищ, або у поєднанні їх із життєвими ситуаціями. Таку позицію прагнемо відобразити словами І. Кона, який розглядає відповідальність не як вроджену особистісну властивість, а як характеристику людини, котра розвивається у процесі життя залежно від виконуваної діяльності, стилю роботи та ін. [7]. Водночас відомий радянський психолог Б.Г. Ананьєв виокремлює відповідальність як основну властивість особистості поряд із такою, як інтелектуальність. Хоча він розвиває ідею про те, що формування першої риси-якості особи пов'язане як із соціальним контекстом, так і з її життєвим шляхом [2].

Зрозуміло, що соціальне життя як різновид суспільного має відносну самодостатність та визначається повнотою свобод і наявністю прав особи, їх відповідними гарантіями з боку держави, такими, скажімо, як соціальний

захист чи система соціального забезпечення. Водночас соціальність означає і розвиток відповідальності людини перед суспільством, державою, колективом, родиною. Тому суспільне повсякдення утворює фундамент соціальної культури суспільства й конкретної особи зокрема, квінтесенцію якої становить відповідальність за інших, щонайперше за рідних і близьких [23].

Відомий психологічний спільноті учений К.К. Муздибаєв здійснив фундаментальне психологічне дослідження феномену відповідальності. Він визначає відповідальність як якість, що характеризує соціальну типовість особистості та формується у процесі її соціалізації. Вивчаючи психологічні особливості відповідальності, дослідник звертає увагу на роль соціального впливу: людина зорієнтовує свою поведінку на реакцію і поведінку інших; чим більшою є кількість осіб у соціальній події, тим менше виникає почуття індивідуальної відповідальності та з'являється відчуття, що відповідальність розподіляється між усіма. Таким чином актуалізація особистісної відповідальності та розуміння індивідом того, що власна доля залежить саме від нього, пробуджує індивідуальне почуття відповідальності [11].

Зрештою, К.К. Муздибаєв переконаний, що відповідальність завжди пов'язана із суб'єктом, особистістю і навіть колективом чи великою соціальною спільністю. Учений визначає відповідальність як "насамперед якість, котра характеризує соціальну типовість особистості". Аналізуючи поняття соціальної відповідальності, він виокремлює "істотні ознаки відповідальності" – точність, пунктуальність особи у виконанні обов'язків і її готовність відповідати за наслідки своїх дій, справедливість, принциповість, тобто загально-психологічні якості особистості [11, с. 72]. "Значну увагу дослідник приділив опису відповідальності працівника на виробництві, мотивації, яка зумовлює повноту і ступінь відповідального виконання виробничих обов'язків. Використовуючи методики дослідження локусу контролю, він висновує: у трудовій діяльності інтерналі більше, ніж екстернали, впевнені, що старанна робота веде до високої продуктивності, а остання сприяє отриманню високої винагороди" [9, с. 72].

К.К. Муздибаєв, характеризуючи еволюцію відповідальності, констатує соціальний характер цього феномену [11]. Недаремно досить часто у психологічних дослідженнях її розглядають у ролі важливого показника соціальної

зрілості, першооснови професійності людини [4; 11; 16; 17]. К.К. Платонов застосовує термін "мінімум соціальної зрілості особистості" та позначає його як той етап її розвитку, коли у спрямуваннях виникають соціальні норми і правила взаємодії. Останні визначають здатність особи діяльно, активно, самостійно і водночас відповідально брати участь у житті суспільства і дають змогу професійно вдосконалюватись та суб'єктно й індивідуально зростати. М.В. Савчин зазначає, що сформованість внутрішньої відповідальності є головним критерієм оцінки рівня моральної зрілості особистості в цілому [17].

Відомі фундатори психології – С.Л. Рубінштейн, К.О. Абульханова-Славська, О.Г. Асмолов, Г.С. Костюк, В.А. Роменець, В.І. Слободчиков та ін. – поняття "зрілість" тлумачать як зростання чи вдосконалення людини в її власному особистісному та індивідуальному розвитку. Зрозуміло, що у цьому разі індивідуально-психологічні властивості набувають нової якості, а також актуалізуються спрямованість, досвід, інтелект, потребо-мотиваційна й ціннісно-смілова сфери; з'являються нові атрибути соціальної зрілості: самостійне прогнозування своєї поведінки, здійснення автономного життєвого вибору; мобілізуються процеси виконання конче важливих рішень усупереч різним життєвим обставинам тощо. Тому, посилаючись на позицію А.О. Реана, підтримуємо суголосні з ним погляди, що відповідальність – це один із засадничих компонентів соціальної зрілості. Окрім того, М.М. Бахтін вважає, що вона (відповідальність) – атрибут зрілого вчинку, довшеного особистісного вчинення. Відтак констатуємо, що відповідальність – це те, що вирізняє соціально зрілу особистість від середньої норми. Унаслідок прийняття на себе відповідальності й виникає не лише "соціокультурне" (за словами Л.С. Виготського), а й "психокulturне" (на думку А.В. Фурмана) дозрівання особистості.

Водночас І.Д. Бех, М.В. Савчин переконані, що розвиток соціальної відповідальності як особистісної риси відбувається за умови формування у молоді прагнення до свободи. "Йдеться передусім про вільні вчинки і дії людини, тобто такі, які не залежать від зовнішніх причин. Усвідомлення свого життя як вчинку є початком формування себе як вільної і відповідальної особистості. Тому марно існує така філософська істина, згідно з якою неможлива ні особистість без суспільства, ані суспільство без особистості" [22, с. 5].

За концепцією М.В. Савчина свобода пов'язана з відповідальністю, тобто із вибором зовнішнього (у світі) і внутрішнього (у своїй особистості). Свобода передбачає трансценденцію, психологічним механізмом якої є процес пошуку індивідуального сенсу життя, котрий виникає у взаємодії, яка не допускає одностороннього підпорядкування “зовнішньому” та не перетворює людину на раба власних потреб, потягів, своїх безпосередніх ситуативних інтересів [16; 17]. Відповідальна людина має право стверджувати: я відповідаю всім своїм життям, кожний мій акт і переживання є моментом мого життя як відповідальності. Внутрішній світ такої особистості завжди відкритий для соціальних потреб, пріоритетів, людських цінностей [4]. Відповідальність як особистісна основа відповідальної поведінки, на думку М.В. Савчина, – смислове утворення особистості, своєрідний загальний принцип співвіднесення (саморегулювання) в межах цілісної мотиваційно-смислової сфери мотивів, цілей та засобів життєдіяльності. За визначенням ученого, “відповідальна поведінка – це тип соціальної поведінки людини, спрямованої на реалізацію предмета відповідальності (обов'язки, доручення, завдання), вона внутрішньо опосередкована особистісним смыслом цього предмета і суб'єктивною імперативністю інстанції відповідальності, а у зовнішньому плані – конкретними соціально-психологічними та матеріальними умовами її реалізації” [17, с. 176].

При цьому В.І. Сперанський пропонує визначити рівні соціальної відповідальності відповідно до життєвої позиції особистості. У зв'язку з цим він виокремлює п'ять рівнів відповідальності. На першому (низькому) рівні життєвої позиції відповідальність особистості виявляється як санкція, а основним мотивом реалізації дій постає прагнення уникати відповідальності. На другому рівні спонукальним мотивом є дотримання норм і правил, прихильність до навколишніх. Наявність цього мотиву свідчить про сформованість відповідальності. На цьому етапі відбувається перехід від об'єктивної відповідальності до суто суб'єктивної. Тут особистість бере до уваги мотиви “неправильного вчинку” та умови, які спонукали здійснити його. На третьому рівні відбувається переростання почуття відповідальності у відповідальність соціальну. Четвертий рівень характеризується насамперед високорозвиненою професійною відповідальністю, яка реалізується у трудовій

діяльності. І, нарешті, п'ятий дає змогу соціально зрілій особистості чітко займати свідому позицію у трудовій, громадянській та громадській діяльності [20].

Відтак кожен етап розвитку вирізняється глибиною і ступенем інтенсивності, змістом особистісних якостей. Поетапне формування соціальної відповідальності як риси особистості дає змогу визначити для кожного вікового періоду певний рівень зрілості цієї соціальної властивості і відповідні форми її вияву.

Тому відповідальність розвивається як актуалізація себе в інших, вихід за межі самого себе, коли “Я” не розчиняється в системі взаємодії, взаємозв'язку, а виявляє силу – “Я – для всіх” (у т. ч. для себе, своєї справи – курс. наш А.Л.), – спричиняючи розвиток свідомого ставлення до інших людей, до оточуючих, прагнення знайти своє місце у житті [22].

Щодо напрямів розвитку відповідальності, то російський психолог К.К. Муздибаєв виділяє такі: від колективної до індивідуальної; від зовнішньої до внутрішньої (усвідомленої, особистісної); перехід відповідальності від ретроспективного плану до перспективного (відповідальність не тільки за минуле, а й за майбутнє); зміну в часі самого суб'єкта відповідальності. Крім того, розвиток відповідальності характеризується зміною її інстанції: від відповідальності перед дорослими до її інтеріоризації, коли совість стає основним регулятором поведінки [11].

Н.А. Мінкіна розглядає відповідальність перш за все в соціальному контексті – як результат інтеріоризації зовнішніх соціальних норм. Тут розмірковується про особисту відповідальність у форматі такої категорії, як совість. Дослідниця переконана, що соціальна відповідальність разом з особистою утворюють фундамент справедливості. У житті це виявляється тоді, коли особа відповідальна перед собою і суспільством за покладені на неї зобов'язання. Це спричиняє позитивні зміни, оскільки внутрішні мотиви людини збігаються із зовнішніми вимогами [10].

Зазначимо, що О.Є. Фурман, взявши за основу концептуальні підходи К.К. Муздибаєва, М.В. Савчина та ін., котрі у структурі відповідальності виокремили три складові: когнітивну, емоційно-мотиваційну, конативно-вольову, додає четверту – “морально-духовну” [24] та обґрунтовує її психосоціальний зміст. Окрім того, нею вперше запропоновано “систематику феноменологічних проявів відповідальності у єдності її типів, форм, видів, рівнів” [Там само, с. 88].

Великий педагог К.Д. Ушинський здійснив вагомий внесок у розвиток проблеми виховання відповідальності, де найважливішим завданням становлення особистості постають “впливи моральні”, щонайперше це формування почуття обов’язку перед народом, сім’єю і самим собою. Водночас педагогічна спадщина наукових робіт А.С. Макаренка обстоює відповідальність як соціальну якість, котра актуалізується вихованцями у процесі навчання та позаурочної роботи. Видатний учений-гуманіст В.О. Сухомлинський розглядав відповідальність у взаємозв’язку із совістю. З’ява такої відповідальності характеризує здатність самостійно формувати обов’язки, наполегливість, цілеспрямованість, самоконтроль.

Отже, вищезазначене дає розуміння того, що відповідальність особистості – це й усвідомлене щоденне зіставлення власної поведінки із соціальними нормами та настановленнями, а не лише зі своїми установками як наслідками інтреріоризованих (зовнішнє переходить у внутрішнє, згідно з Л.С. Виготським) впливів. Вона характеризує людські взаємини і водночас належить до різних аспектів життєдіяльності людини, визначає її спрямованість; формовивається як у свідомості, характері, волі, емоціях, так і у поведінці, діяльності й одночасно у свободі вибору особистості.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. Феномен відповідальності трактується дослідниками неоднозначно, довільно. Проте, якщо виходити з логічних правил, із урахуванням того, що поняття розрізняються за значенням, обсягом і рівнем абстрагування, то слушно зазначити, що відповідальність є складним поняттям, воно фіксує не тільки характер явищ і дій, учинених з потреби, але й певний стан людини, пов’язаний з дією соціальної ситуації, що склалася та позначається на фізичному і психічному станах, особистих інтересах, бажаннях, волі тощо.

2. Відповідальність – явище психосоціальне, оскільки відображає певну узгодженість учинкових дій, суспільних суб’єктів взаємним нормативним чи суто особистісним вимогам, а також конкретним соціальним обставинам і загальним намірам їхнього життєздійснення. Вона спричинена особливостями безпосередньої й опосередкованої взаємодії між людьми. Тому людина як особистість діє як соціальний актор, виконуючи тим самим низку зобов’язань (статусів, ролей, функцій, завдань тощо).

3. Відповідальність як якісна характеристика та інтегральна риса особистості – це специфічна форма її самоставлення, саморегуляції, котрі виявляються у низці повсякденних учинків й іманентно утримують готовність відповідати за них, а тому це формоутворення типологізує кожного шляхом інтернальних чи екстернальних, ситуаційних або екзистенційних особливостей.

У подальших дослідженнях доречно було б обґрунтувати гендерні відмінності прояву відповідальності в контексті життєвого шляху та описати їх в аспектах соціальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни: монография. Москва : Мысль, 1991. 300 с.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания : науч. изд. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 288 с.
3. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики : Исследования разных лет. Москва : Художественная литература, 1975. 504 с.
4. Бех І.Д. Відповідальність особистості як мета виховання. *Початкова школа*. 1994. №9–10. С. 4–8.
5. Дементий Л.И. Ответственность личности как свойство субъекта жизнедеятельности: дисс. ... д. психол. наук : 19.00.01. Москва, 2005. 375 с.
6. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації: пер. з нім. Київ : Лібра, 2001. 400 с.
7. Кон И. В поисках себя. Личность и её самосознание : тексты. Москва : Политиздат, 1984. 335 с.
8. Лазорко О.В. Професійно-психологічний тренінг менеджерів як метод корекції та розвитку професійно важливих якостей. *Вісник НУТУ “КПІ”. Філософія. Психологія. Педагогіка*. Випуск 3. 2010. С. 132–135.
9. Ложкін Г., Лазорко О. Поняття відповідальності в історико-філософському та психологічному дискурсах. *Психологія і суспільство*. 2003. №4. С. 61–74.
10. Минкина Н.А. Воспитание ответственностью. Москва : Высшая школа, 1990. 144 с.
11. Муздыбаев К. Психология ответственности. Ленинград : Наука, 1983. 240 с.
12. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРО-ЗНАК, 2004. 288 с.
13. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: навч. посіб. Київ : Либідь, 1998. 992 с.
14. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: учебник для психологов, педагогов, философов. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 712 с.
15. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир : кн. для психологов, философов. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 512 с.
16. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: монографія. Київ : Україна-Віта, 1996. 130 с.
17. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки : монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 280 с.
18. Сагань І.А. Соціально-психологічні особливості відповідальності в умовах складних життєвих ситуацій :

дис... канд. психол. наук : 19.00.05. К., 2010. 258 с.

19. Соціальна відповідальність : навч. посіб. / упоряд. і ред. Т.Л. Надвична. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. 139 с.

20. Сперанский В.И. Социальная ответственность бизнеса : сущность и особенности проявления. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2009. №44. С. 235–248.

21. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении. Киев : Просвита. 1996. 404 с.

22. Тернопільська В.І. Відповідальність особистості: гуманітарний аспект. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. 2004. № 14. С. 47–50.

23. Фурман А.В., Морщакова О. Соціальна культура. *Психологія і суспільство*. 2015. № 1. С. 26–36.

24. Фурман О. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2015. №1. С. 65–91.

REFERENCES

1. Abulhanova-Slavskaya, K. A. (1991). *Strategiya zhizni* [The strategy of life]. Moscow: Mysl [in Russian].

2. Anan'ev, B. G. (2001). *Chelovek kak predmet poznaniya* [Man as a subject of cognition]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

3. Bahtin, M. M. (1975). *Voprosy literatury i estetiki: issledovaniya raznykh let* [Questions of literature and aesthetics: Studies of different years]. Moscow: Hudozhestvennaya literatura [in Russian].

4. Bekh, I. D. (1994). *Vidpovidalnist osobystosti yak meta vykhovannia* [Responsibility of the person as the goal of education]. *Pochatkova shkola – Elementary School*, 9–10, 4–8 [in Ukrainian].

5. Dementiy, L. I. (2005). *Otvettvennost lichnosti kak svoystvo subyektta zhiznedeyatelnosti* [The responsibility of the individual as a property of the subject of life]; diss. d. psihol. nauk: 19.00.01. Moscow [in Russian].

6. Yonas, H. (2001). *Pryntsyp vidpovidalnosti. U poshukakh etyky dlia tekhnolohichnoi tsyvilizatsii* [The principle of responsibility. In search of ethics for technological civilization]. (trans. germ.) Kyiv: Libra [in Ukrainian].

7. Kon, I. S. (1984). *V poiskah sebya. Lichnost i ei samozoznanie* [Looking for yourself. Personality and Self-Consciousness]. Moscow: Politizdat [in Russian].

8. Lazorko, O. V. (2010). *Profesiino-psykholohichni treninh menedzheriv yak metod korektsii ta rozvytku profesiino vazhlyvykh yakosteï* [Professional-psychological training of managers as a method of correction and development of professionally important qualities]. *Visnyk NUTU "KPI". Filosofiia. Psykholohiia. Pedagogika – Bulletin of NUTU "KPI". Philosophy. Psychology. Pedagogy*, Vol. 3, 132–135 [in Ukrainian].

9. Lozhkin, H. & Lazorko, O. (2003). *Poniattia vidpovidalnosti v istoryko-filosofskomu ta psykholohichnomu dyskursakh* [Concept of responsibility in historical-philosophical and psychological discourses]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 4, 61–74 [in Ukrainian].

10. Minkina, N. A. (1990). *Vospitanie otvetstvennostyu* [Fostering responsibility]. Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].

11. Muzdybaev, K. (1983). *Psihologiya otvetstvennosti* [Psychology of responsibility]. Leningrad: Nauka [in Russian].

12. Rean, A. A. (2004). *Psihologiya lichnosti. Sotsializatsiya, povedenie, obschenie* [Psychology of Personality. Socialization, behavior, communication]. Sankt-Peterburg: Praym-EVRO-ZNAK [in Russian].

13. Romenets, V. A. & Manokha, I. P. (1998). *Istoriia psykholohii XX stolittia* [History of psychology of the twentieth century]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

14. Rubinshteyn, S. L. (2000). *Osnovyi obschey psihologii: uchebnik dlya psihologov, pedagogov, filosofov*. [Fundamentals of general psychology: a textbook for psychologists, educators, philosophers]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

15. Rubinshteyn, S. L. (2003). *Bytie i soznanie. Chelovek i mir* [Being and consciousness. Man and the world]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

16. Savchyn, M. V. (1996). *Psykhologhiia vidpovidalnoi povedinky* [Psychology of responsible behavior]. Kyiv: Ukraina-Vita [in Ukrainian].

17. Savchyn, M. V. (2008). *Psykhologhiia vidpovidalnoi povedinky* [Psychology of responsible behavior]. Ivano-Frankivsk: Misto NV [in Ukrainian].

18. Sahan, I. A. (2010). *Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti vidpovidalnosti v umovakh skladnykh zhyttievkykh sytuatsii* [Socio-psychological peculiarities of responsibility in conditions of difficult life situations]. *dys. kand. psykhol. nauk: 19.00.05*. Kyiv [in Ukrainian].

19. Nadvynychna, T. L. (Ed). (2017). *Sotsialna vidpovidalnist* [Social responsibility]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

20. Speranskiy, V. I. (2009). *Sotsialnaya otvetstvennost biznesa: suschnost i osobennosti proyavleniya* [Social responsibility of business: the nature and characteristics of the manifestation]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Bulletin of Kharkiv national university of internal affairs*, 44, 235–248 [in Russian].

21. Tatenko, V. A. (1996). *Psihologiya v subyektnom izmerenii* [Psychology in the subject dimension]. Kiev: Prosvita [in Russian].

22. Ternopil'ska, V. I. (2004). *Vidpovidalnist osobystosti: humanitarnyi aspekt* [Personality responsibility: humanitarian aspect]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu im. I. Franka – Bulletin of Zhytomyr State University named after. I. Franko*, 14, 47–50 [in Ukrainian].

23. Furman, A. V. & Morshchakova, O. (2015). *Sotsialna kultura* [Social culture]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and Society*, № 1, 26–36 [in Ukrainian].

24. Furman, O. (2015). *Hromadianska vidpovidalnist osobystosti yak predmet psykholohichnoho doslidzhennia* [Civic responsibility of the person as a subject of psychological research]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 1, 65–91 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Липка Арсен Олегович.

Відповідальність особистості в контекстах життєвого шляху і соціального повсякдення: психологічний аспект.

У статті проаналізовані акценти проблематики відповідальності особистості у вітчизняній, а також сьогочасній психології, що охоплюють її пізнання через феноменологічні підходи в контекстах життєвого шляху і соціального повсякдення. Зокрема перший обґрунтовано в концепціях С.Л. Рубінштейна, К.О. Абульханової-

Славської, Д.Н. Узнадзе, М.М. Бахтіна, В.А. Роменця, А.О. Реана, Л.І. Дементій, Б.Ф. Ломова, І. А. Сагань та ін., котрі обстоюють думку про те, що відповідальність детермінується життєвими подіями; відображає співвідношення особистих мотивів, цілей, засобів життєдіяльності; реалізується в кожній конкретній життєвій ситуації за траєкторією її індивідуального буття, що актуалізує здатність відповідати за здійснені учинки; постає у часовій розгортці – за виконану дію, за те, що потрібно зробити, за дану конкретну мить життя; взаємокорелює з такими категоріями, як ініціативність, активність, стратегія життя, свобода волі, обов'язок, зобов'язання, суспільна необхідність, життєвий вибір тощо; завдяки їй людина досягає індивідуальної та суспільної мети, стає суб'єктом життєдіяльності, вчинення тощо. Другий підхід описано К.К. Платоновим, К.К. Муздыбаєвим, І.С. Коном, М.В. Савчином, В.І. Сперанським, Н.А. Мінкіною, О.Є. Фурман та ін., які констатують соціальний характер цього феномену і розглядають відповідальність як критерій моральної зрілості особистості, першооснову її професійності, атрибут зрілого вчинку, довершеного особистісного вчинення; водночас доведено, що соціальна відповідальність разом із особистою утворюють фундамент справедливості (Н.А. Мінкіна). Загалом відповідальність – це одна із найважливіших якостей особистості, котра інтегрує всі її психічні функції, дає змогу суб'єктивно сприймати нею навколишню дійсність, емоційно ставитись до обов'язку; також вона є моральною рисою людини, котра зосереджує в собі усвідомлені як обов'язок, зобов'язання, життєву позицію, самостійність, самоконтроль, добровільність, так і свободу та креативність.

Ключові слова: відповідальність, рівні соціальної відповідальності, особистість, життєвий шлях, стратегія буття, життєві ситуації, свобода вибору, соціальне повсякдення, активність, діяльність, інтеріоризація, екстеріоризація, вчинення, соціальна зрілість.

ANNOTATION

Arsen Lyпка.

Personality's responsibility in the contexts of life path and social everyday life: psychological aspect.

The article analyzes accents of the problem of personality responsibility in domestic and modern psychology,

covering its cognition through phenomenological approaches in the contexts of life path and social everyday life. In particular, the first is substantiated in the concepts of S. L. Rubinstein, K.O. Abulkhanova-Slavskaya, D.N. Uzmadze, M.M. Bakhtin, V.A. Romanets, A.O. Rean, L.I. Dementiy, B.F. Lomov, I.A. Sahan and others, who advocate the idea that responsibility is determined by life events; reflects the ratio of personal motives, goals, means of life activity; is realized in each particular life situation in the trajectory of its individual being, which actualizes the ability to be responsible for the committed actions; appears in a time sweep - for the performed action, for what needs to be done, for this particular moment of life; interrelated with such categories as initiative, activity, strategy of life, freedom of will, duty, social necessity, life choices, etc.; thanks to it, a person achieves an individual and public purpose, becomes the subject of life activity, committing, etc. The second approach is described by K.K. Platonov, K.K. Muzdybayev, I.S. Kon, M.V. Savchyn, V.I. Speranskiy, N.A. Minkina, O.Ye. Furman and others, who state the social nature of this phenomenon and consider responsibility as a criterion of the moral maturity of personality, the basis of his professionalism, the attribute of the mature act, the perfect personal act; it has also been proved that a social responsibility, together with personal one, forms the foundation of justice (N.A. Minkina). In general, responsibility is one of the most important qualities of personality, which integrates all of his mental functions, allows him to subjectively perceive the surrounding reality, emotionally treat a duty. It is also a moral feature of a person, who holds in himself conscious such as obligation, life position, independence, self-control, voluntariness, as well as freedom and creativity.

Key words: responsibility, levels of social responsibility, personality, life path, strategy of being, life situations, freedom of choice, social everyday life, activity, interiorization, exteriorization, deed, social maturity.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Татенко В.О.,
д. психол. н., проф. Шандрюк С.К.**

Надійшла до редакції 07.05.2019.

Підписана до друку 15.05.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

**Липка А.О. Відповідальність особистості в контекстах життєвого шляху і соціального повсякдення: психологічний аспект. Психологія і суспільство. 2019. №1. С. 74–82.
<https://doi.org/10.35774/pis2019.01.074>**

<https://doi.org/10.35774/pis2019.01.083>

ДОКТОР ААРОН БЕК: УКРАЇНА – ЦЕ КРАЇНА КОХАННЯ МОЇХ БАТЬКІВ

ДО 25-РІЧЧЯ ІНСТИТУТУ БЕКА
З КОГНІТИВНО-ПОВЕДІНКОВОЇ ТЕРАПІЇ
(ФІЛАДЕЛЬФІЯ, США)

Сергій БОЛТІВЕЦЬ

УДК 615.851

Serhii Boltivets

**DR. AARON BECK: UKRAINE IS A COUNTRY OF MY PARENTS' LOVE
TO 25TH ANNIVERSARY OF BECK INSTITUTE FOR COGNITIVE BEHAVIOR THERAPY
(PHILADELPHIA, USA)**

ЛЮБОВ З УКРАЇНИ

Доктора Аарона Бека, чи не найвидатнішого сучасного американського психіатра, відомого серед фахівців без перебільшення чи не в усіх країнах світу, творця методу когнітивно-поведінкової терапії у заснованому ним Інституті в найбільшому місті штату Пенсильванія – Філадельфії – з 97-им днем народження вже вітали делегації Румунії та Австралії. Ми – з України, тому і вшанували доктора Аарона з особливим трепетом. Уперше, за прожиті ним у США роки від свого народження, пролунала згадка про те, що доктор А.Бек, а в українських першоджерелах – Бик, є син батьків, народжених, як і рід Биків, в Україні. Увесь рід Биків походить з давнього українського міста Струсів на Тернопіллі (нині – село Струсів Теребовлянського району Тернопільської області), мама, Елізабет Темкін (1889–1963) – з міста Любеча (нині Ріпкинський район Чернігівської області), тато Гаррі Бек (Гершль Бик, 1884–1968) народився у Проскуріві (нині обласний центр – місто Хмельницький).

Найдокладніше в Україні й, відповідно, в усьому світі українську генезу походження і становлення А. Бека дослідив відомий історик і краєзнавець із Хмельницького Сергій Єсюнін. Його розвідки ми маємо за свій обов'язок представити якнайдокладніше: “Родина Бек (в тодішньому українському написанні – Бик) походить із західноподільського містечка Струсів, яке у XIX столітті перебувало у складі Австро-Угорської імперії. Голова родини Абрам-Шимон Бик та два його сини Мойше та Бейріш були ремісниками-мідниками, які паяли та лудили різноманітний мідний посуд. Проте незначний попит на їхню роботу в невеличкому містечку не давав можливості безбідно жити. Розглянувши всі “за” та “проти”, родина вдалася до кардинальних змін – виїхати до Російської імперії, у сусідній регіон – Подільську губернію, де й спробувати розвинути власну справу. Першим поїхав старший син Мойше, який 1871 року отримав право проживати і працювати у місті Проскуріві. Через три роки розпорядженням Подільського губернатора він отримав вид на російське підданство та був приписаний до єврейської громади

Проскурова. Того ж року до сина переїхали батько та брат. Справи у родині пішли вгору, особливо у Мойше. Маючи непоганий заріток, у 1880 році Мойше Бик придбав у центрі Проскурова, при вулиці, що вела на Базарну площу, частину дерев'яного одноповерхового будинку. На початку 1880-х років Мойше покинув ремісництво і став займатись посередницькими справами. Головним помічником у нього був син Шимон, якого батько з дитинства залучав до всіх справ. У 1890 році Мойше та Шимон погодились на пропозицію барона Володимира Ренненкампа стати управляючими його маєтку в селі Колибань Летичівського повіту. Батько та син стежили за веденням землеробських робіт, доглядали за фермою, домовлялись у Проскурові про збут продукції – цукрових буряків, м'яса і молока. Аби бути ближче до місця роботи, 1893 року Мойше Бик придбав будинок із земельною ділянкою на східній околиці Проскурова – у передмісті Ракове.

Тим часом Шимон Бик одружився з Еттою, донькою Аарона Ниссенгольца, шинкаря із містечка Городок Кам'янецького повіту. В Шимона та Етти було семеро дітей – дві доньки і п'ять синів. Старший син Гершель Бик (1886–1968) наприкінці 1890-х років був учнем в одній із приватних друкарень в Києві, де набув професійних навичок друкаря. Повернувшись до Проскурова, він влаштувався на роботу до друкарні Давида Голованевського, де працював переважно над виготовленням різноманітних афіш. На початку ХХ століття, коли на Поділлі почалася хвиля єврейської еміграції, родина Бик виїхала до США – до міста Провіденс (штат Род-Айленд). Сталось це 1904 році. В Провіденсі на той час уже сформувалась доволі велика єврейська громада, і тому родина проскурівських емігрантів досить швидко адаптувалась на новому місці. Зокрема Гершель Бик влаштувався на роботу друкарем та незабаром отримав паспорт, де його ім'я і прізвище на американський манер було записано як Гаррі Бек. У 1909 році він одружився з Елізабет Темкін, теж емігранткою з Російської імперії. У подружжя народилось п'ятеро дітей – донька і чотири сини. Наймолодшим був Аарон. Освіту він отримав в університеті Брауна (філологія і політологія) та медичній школі Гельського університету (неврологія та психіатрія). Спочатку практикував у різних шпиталях, а з 1954 року став викладачем у медичній школі Пенсільванського університету, де зайнявся науковими дослідженнями у царині психіатрії. Головним об'єктом дослід-

жень стали депресії та їх прояви, де Аарон Т. Бек досяг видатних результатів. Він розробив когнітивну теорію депресій, оцінкові шкали депресій, ризиків суїциду, заклав основи когнітивної терапії тощо» [1]. Як слідує з цього історичного екскурсу, докладніші дані про юність тата і мами Аарона Бека в Україні ще чекає на своїх майбутніх дослідників.

Обговорюючи можливості вручення нагороди від України з нагоди 97-ліття, зворушений пам'яттю про нього в нашій країні доктор Аарон написав 21 червня 2018 року: *“Шановний доктор Сергій БОЛТІВЕЦЬ. Дякую країні любові! Мої батьки, безумовно, ввідривши цю любов з України, передали її мені. Крім того, я дуже вдячний, що Ви думаєте про цю нагороду. Я чекаю Вашої додаткової інформації та звітів про статус нагороди. Аарон Т. Бек”*.

Я листовно запитував доктора А. Бека про те, що розповідали йому, маленькому, про Україну його тато і мама? У відповідь на мій лист від 5 травня 2019 року доктор Аарон написав: *“Мені так приємно мати нагоду зв'язатися з Україною ще раз. Вона має понад сто років після виїзду з України моїх батьків, котрі привезли із собою багато цікавих історій, щоб розповісти мені про країну юності і кохання мого тата і мами”*. Нині, в умовах війни Російської Федерації проти України, ця любов, будучи утілена в розробленій сином України доктором Аароном Беком когнітивно-поведінкової терапії, повертається для загоєння ран і відновлення могутності українських воїнів у психологічній реабілітації учасників АТО та членів їх сімей.

25-ЛІТТЯ ІНСТИТУТУ БЕКА

Як написав доктор А. Бек у листі від 6 травня 2019 року, Інститут Бека, як і щороку, відзначає свою 25 річницю 14 вересня, тобто в день щорічного проведення Бюро ЮНЕСКО “Освіта дорослих України” і редакцією журналу “Психологія і суспільство” методологічного семінару на тему: “Теорії свідомості”. Всевітньо значущі заслуги Аарона Темкіна Бека як співзасновника цього Інституту (1994 рік) разом з донькою, доктором Джудіт Бек, відображені у заходах з розвитку відновлення здоров'я людей більшості країн світу, включаючи й Україну. Так, 30 червня цього року доктор А. Бек повідомив у місцевій газеті про заснування і початок роботи Бек-Інституту когнітивно-поведінкової терапії з 1 липня на своєму нинішньому місці у передмісті Філадельфії.

Змістовною основою роботи інституту став розроблений доктором Аароном Беком у 1960-х роках і перевірений ним у клінічній практиці наступних десятиліть курс когнітивно-поведінкової терапії, що дозволила забезпечити найсучаснішу на той час психотерапію, яка розширювала можливості відновлення здоров'я людей фахівцями у царині психічного здоров'я багатьох країн світу. Цим самим Інститут Бека став міжнародним органом інформування університетів, лікарень, громадських центрів психічного здоров'я, систем охорони здоров'я та інших установ з метою створення та вдосконалення програм пізнавальної терапії і відповідних досліджень.

Логотип Інституту Бека з когнітивно-поведінкової терапії

Нашим обов'язком є відзначити всі всесвітні успіхи А.Т. Бека саме так, як це роблять рідні батьки своєї кожної успішної дитини. Радість його тата і мами має втілитись у пошанування успіхів свого сина відзначенням їх Україною – країною їхньої молодості і кохання. Аарон Темкін Бек, вочевидь будучи народжений з любові закоханих одне в одного Лізи і Григорія, є Сином України, тому наш моральний обов'язок вбачаємо у піднесенні високого духу татової і материнської насаги їх талановитого Сина, як це в українському звичаї прийнято щодо дітей України.

ЩО ТАКЕ КОГНІТИВНО-ПОВЕДІНКОВА ТЕРАПІЯ?

На це питання Інститут Бека дає таку відповідь: “Когнітивно-поведінкова терапія (КПТ) – це чутлива до часу, структурована, зорієнтована на теперішній час психотерапія, спрямована на розв'язання повсякденних проблем і навчання людей, які звернулись за допомогою, навичкам змінювати дисфункціональне мислення і поведінку. КПТ – це психотерапія, що ґрунтується на пізнавальній моделі: спосіб, у який люди сприймають ситуацію, більшою мірою пов'язаний з їх реакцією на неї, ніж сама ситуація” [2]. Як про це свідчить історія Інституту Бека, когнітивна терапія (КТ) відома також як когнітивно-поведінкова терапія, що була розроблена в 1960-х роках доктором

Аароном Беком, який тоді працював в Університеті Пенсільванії. В англійському оригіналі акронім КПТ вживається як “СВТ – Cognitive Behavior Therapy”. Пізніше, а саме в 1994 разом зі своєю донькою, доктором Джудіт Бек, доктор А. Бек заснував Інститут імені свого роду, оскільки прізвище є спільним найменуванням усіх, хто об'єднаний ним. Нині Інститут з когнітивної терапії поведінки має штаб-квартиру в передмісті Філадельфії і виконує місію все-світнього ресурсу КПТ.

Прагнення доктора Аарона Бека і його доньки, доктора Джудіт Бек, полягали у створенні нових клінічних ситуацій для застосування сучасних можливостей психотерапії та навчання фахівців у всьому світі за усіма освітніми рівнями підготовки. Клініцистами, дослідниками і вченими, які навчалися в оригінальному центрі у Філадельфії або в Інституті Бека, згодом були створені центри когнітивної терапії у всьому світі. Поцінуючи наукову та терапевтичну модель доктора А. Бека, міжнародна психотерапевтична спільнота визнала дієвим і свій власний досвід у сфері психічного здоров'я [2].

Важливою частиною психотерапії, яку здійснює і втілює у формі КПТ Інститут Бека, є допомога людям у зміні свого мислення і поведінки, що призводить до стійкого поліпшення їхнього настрою і життєвого функціонування. Зокрема КПТ використовує різні пізнавальні та поведінкові методики, але не визначає їх використання як життєвих стратегій. “Ми розв'язуємо багато завдань, – відзначають доктори Аарон і Джудіт Бек, – і застосовуємо багато психотерапевтичних методів, охоплюючи діалектично-поведінкову терапію, терапію прийняття та зобов'язання, гештальт-терапію, співчутливу терапію, уважність, мотиваційне інтерв'ю, позитивну психологію, міжособистісну психотерапію, а також для здолання розладів особистості використовуємо всі види психодинамічної психотерапії. Як відомо, її ключовими термінами є такі.

Когнітивна установка – переконання і поведінкові стратегії, що характеризують конкретний розлад.

Концептуалізація – розуміння індивідуальних особливостей клієнтів та їх конкретних переконань чи моделей поведінки.

Когнітивна модель – те, як люди сприймають ситуацію, коли їхнє сприйняття більше пов'язане з їх реакцією, ніж сама ситуація.

Самоплинні думки – ідеї, які, здається, самі вискакують з вашого розуму” [2].

Структура концептуальної схеми КПТ подана на **рис.** Очевидно, що в центрі уваги

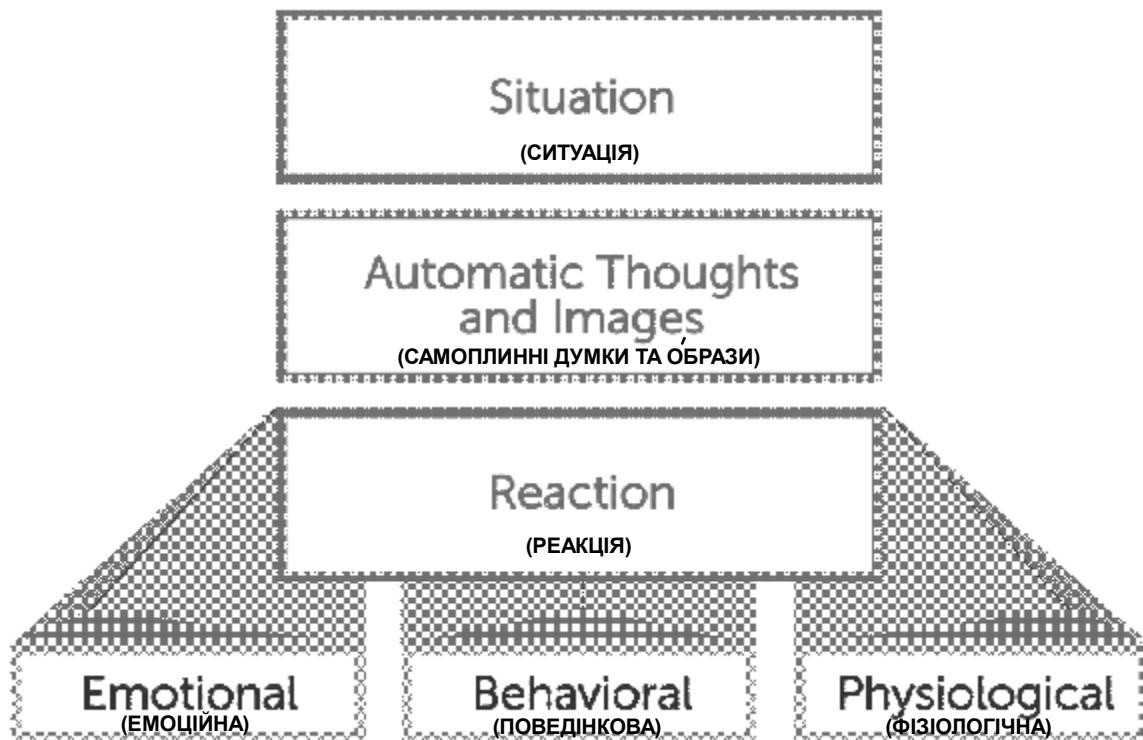

Рис.

Концептуальна схема когнітивно-поведінкової терапії

Джерело: WHAT IS COGNITIVE BEHAVIOR THERAPY (CBT)?

Beck Institute for Cognitive Behavior Therapy. (Інститут Бека з когнітивно-поведінкової терапії).
URL: <https://beckinstitute.org>

когнітивного терапевта перебувають ситуації, у які закономірно потрапляє особа, котра звернулася за психотерапевтичною допомогою. Ці ситуації ґрунтуються на самопричинних думках та образах, від яких залежить особа і які, своєю чергою, зумовлені способами її ситуаційного відреагування. Згадані способи відреагування і конкретні реакції мають власні доміанти, що перебувають у їх підґрунті, – емоційні, поведінкові або фізіологічні. Їх неможливо і не варто відділяти, але компетентність терапевта зобов’язує визначити наведену доміанту, що вказує на переважаючий напрям зосередження психотерапевтичного втручання, якого вимагає людина, котра потребує допомоги.

Як відзначають доктори Аарон і Джудіт Бек, “на відміну від інших форм психотерапії, когнітивна здебільшого зорієнтована на теперішнє, більш обмежена за тривалістю і більше центрована на розв’язання проблем клієнта, який опановує специфічні навички, що можуть використовуватися ним до кінця життя. Ці навички охоплюють виявлення фактів спотвореного мислення, зміни вірувань, розширення способів власного ставлення до інших

людей і спрямовані на видозміну власної поведінки” [4].

Теоретичне обґрунтування когнітивно-поведінкової терапії докторів Аарона і Джудіт Бек здійснюється у формі її когнітивної традиції: “Когнітивно-поведінкова терапія базується на когнітивній моделі: те, як ми сприймаємо ситуації, впливає на те, як ми відчуваємо себе емоційно. Скажімо, одна людина, яка читає цей веб-сайт, може подумати: “Вау! Це звучить добре, це просто те, що я завжди шукав!” І відчуває себе щасливою. Інша особа, котра читає цю інформацію, може подумати: “Ну, це звучить добре, але я не думаю, що саме я можу це зробити”. Таким чином, це не та ситуація, яка безпосередньо впливає на емоційне самопочуття людини й, насамперед, на її думки у цій ситуації. Коли люди перебувають у тяжкому стані, їхня перспектива часто невиразна, а їх думки можуть бути нереалістичними. Когнітивно-поведінкова терапія допомагає людям ідентифікувати їхні власні тривожні думки та оцінити, наскільки вони правдиві. Потім вони навчаються змінювати своє спотворене мислення, і коли думають

більш об'єктивно, то почувають себе краще. Основна увага, крім наведеної емоційної складової, приділяється також розв'язанню проблем й ініціюванню поведінкових змін" [4] клієнта.

Безперечним психологічним відкриттям доктора Аарона Бека є те, що терапевти когнітивно-поведінкового спрямування використовують різні формулювання для кожного психічного розладу. Застосування інших, а відтак більш відповідних індивідуальному – емоційному, фізіологічному і поведінковому – статусу людини, формулювань становить змістове наповнення фази концептуалізації особистісного розладу пацієнта, тому є важливою складовою розвитку здорового терапевтичного зв'язку, встановлення цілей, планування лікування та оптимального вибору психотерапевтичних заходів.

Зважаючи на те, що занадто багато учасників американської військової служби не отримують належного догляду під час і після розгортання бойових дій, Інститут Бека здійснює заходи із запобігання самогубствам солдатів та забезпечує стипендійоване навчання фахівців із психічного здоров'я, які лікують військовослужбовців та членів їхніх сімей, саме у форматі науково обґрунтованої когнітивно-поведінкової терапії. Запобігання самогубству солдатів в Інституті Бека – це напрям діяльності об'єднаної федеральної кампанії США, до якої може долучитись будь-який фахівець із питань психічного здоров'я, котрий лікує американських військових, ветеранів або членів їхніх сімей і тим самим має право на отримання цієї стипендії.

Згідно з висновками Інституту Бека, КПТ виявила свою ефективність у більш ніж тисячі досліджених випадках саме під час лікування багатьох розладів у процесі психотерапевтичного розв'язання різноманітних проблем. Серед набору останніх назвемо такі: ожиріння як серйозна загроза стану охорони здоров'я і самопочуттю окремої людини, виникнення надлишкового жиру, що має вторинні негативні наслідки для її здоров'я; фіброміалгія; коліт; головні болі – мігрені, що можуть початися в дитинстві, підлітковому чи ранньому дорослому віці тривалістю від 4 до 72 годин; синдром хронічної втоми; хронічний біль, який не зникає, як очікувалося, після хвороби або травми; панічний розлад; біполярний розлад, що характеризується маніакальним епізодом, за яким настає або депресивний, або гіпоманічний епізод; статеві дисфункції, включаючи передчасну еякуляцію, хворобливий статевий акт, еректильну дисфункцію і жіно-

чий оргазм; розлади особистості зі стереотипізованими моделями пізнання і поведінки; неузгодженості вживання речовин; obsесивно-компульсивний розлад; анорексія; булімія; синдром подразненої товстої кишки, який може включати абдомінальний дискомфорт або біль, здуття, зміни у структурах кишечника (до прикладу, діарею і запори); занепокоєння здоров'ям, також відоме як тривожний розлад та іпохондрія; посттравматичний стресовий розлад; соціальна фобія, яка також називається соціальним тривожним розладом; генералізований тривожний розлад; депресія; шизофренія, що безпосередньо заважає сприйняттю пацієнтом дійсності і характеризується галюцинаціями, найчастіше слуховими і фіксованими помилками сприймання, а також блудним мисленням і плутаним (нелогічним) мовленням, котре почасти важко зрозуміти і через це порозумітися із друзями і членами родини.

КОГНІТИВНА ТЕРАПІЯ ДЕПРЕСІЇ

Ми звернулись до доктора Аарона Бека з проханням полинати думкою до країни кохання своїх батьків – України, у якій протягом прожитих їхнім сином 97-ми років життя йому так і не судилось побувати. Ми попросили його самому обрати найважливішу його працю для перекладу українською мовою. *“Шановний докторе Болтівець, – відповів доктор А. Бек, – Спасибі за Ваш лист. Я знайду резюме моєї роботи з депресії, яка буде цікавою для Ваших читачів. З повагою, Аарон Т. Бек, 10 жовтня 2018 року”*.

Невдовзі, вже 15 жовтня 2018 доктор Аарон надіслав такого листа: *“Шановний докторе Болтівець. Я хотів би надіслати Вам рукопис на пошту в Україну, щоб Ви могли перекласти його за Вашим бажанням. Будь-ласка, надішліть мені відповідну поштову адресу, і я надішлю рукопис. Також введіть номер телефону для доставки пакету. Аарон Т. Бек”*.

А вже 18 жовтня 2018 року доктор Аарон написав: *“Шановний докторе Болтівець. Я відправив Вам рукопис вчора поштою. Будь-ласка, повідомте мене, коли Ви отримали пакет. Це буде пакет FedEx з університету Пенсільванії. Аарон Т. Бек”*.

Схвильований переправленням своєї праці в Україну для перекладу українською мовою і публікації її для українців, вже наступного дня через проминулий місячний термін, 19 листопада 2019 року, доктор Аарон пише: *“Шановний докторе Болтівець. Дякую за Ваш прекрасний лист і такі ласкаві слова.*

Мені дуже шкода, що пакет ще не прибув до України. Будь ласка, тримайте мене в курсі справ найближчі кілька тижнів, оновлюючи інформацію. Якщо пакет не прибуде, я хочу, щоб мій помічник відправив Вам відскановану копію рукопису. Бажаю чудового тижня. Аарон Т. Бек”.

І нарешті, вже перед цією публікацією, отримавши переклад своєї праці українською мовою, доктор Аарон 5 травня 2019 року написав: *“Шановний Сергію. Я із задоволенням дізнався, що Ви переклали мою працю “Когнітивна терапія депресії”, і що вона буде перевидана українською мовою в головному психологічному журналі України “Психологія та суспільство”. Аарон Т. Бек”.*

Отож українські фахівці в царині охорони і збереження психічного здоров'я мають змогу детально ознайомитися із першим перекладом праці доктора Аарона Бека українською мовою.

Що ж таке когнітивно-поведінкова терапія для здолання депресії? Яку відповідь на це запитання для працівників охорони здоров'я та психічного здоров'я світу дає сьогодні Інститут Бека? Відповідь така: для здолання всіх розладів когнітивно-поведінковий терапевт розпочинає навчання клієнтів згідно з їхнім діагнозом і допомагає їм встановлювати цілі лікування, формуючи позитивне мислення та поведінкові навички. Так психотерапевтичні інтервенції уможливають зліквідування депресії шляхом зосередження уваги на допомозі клієнтам більше брати участь у тій діяльності, яку вони найбільше цінують і власне відмова від якої призводить до їхньої депресивності [6].

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

1. Очевидно, що власне самопізнання є магістральною ідеєю і спрямованістю людства у його зусиллях самозбереження та індивідуального оволодіння кожною особою власними відмінностями, важливими для повноцінного життєвого функціонування. Загальна тенденція поступу людства полягає в тому, що воно рухається від оволодіння фізичними засобами свого побутування до застосування і використання власних психічних можливостей, а саме до пізнання як динаміки розладів здоров'я, так і до застосування засобів, котрі його відновлюють.

2. Ефективність психотерапії, виявляючись в отриманні бажаних результатів терапевтичної інтервенції, є тим очікуваним підсумком започаткування і розвитку когнітивно-поведінкової терапії численних клієнтів протягом другої половини ХХ – перших десятиріч ХХІ століття.

3. Основною проблемою майбутнього у сфері психології здоров'я є відтворюваність психотерапевтичних результатів, розв'язання якої покликало до життя діяльність ресурсної бази когнітивно-поведінкової терапії, заради якої вже чверть століття здійснює свою всевітню систематизаційну місію Інститут Бека. Але разом з доказами того, що психотерапія в цілому і власне когнітивна терапія поведінки людини дають бажаний результат, неодмінно поставитиме питання про її вираженість і співмірність з іншими суміжними терапевтичними засобами.

4. Методологема когнітивної моделі, що покладена у підґрунтя КПТ і покликана домогтися бажаних мисленневих і поведінкових змін, неодмінно ставитиме перед фахівцями із психічного здоров'я питання достатності пізнання-оволодіння індивідуальністю людини, котра як генетично, так і психосоціально не спрощуватиметься, а ускладнюватиметься разом зі світом людського загалу. І якщо ми здатні будемо в перспективі пізнавати динаміку цього цивілізаційного ускладнення, чи не набуде актуальності геопсихологічний вимір розвою психічного, міжпоколінна трансформація якого втілила свою інтелектуальну могуть у геніальному відкритті цілющих властивостей людського пізнання власної індивідуальності?

Своїм ціложиттєвим самоздійсненням цей геопсихологічний вимір явив світові доктор Аарон Бек, народжений у любові своїх батьків з країни їхнього кохання – України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Єсюнін С. Син проскурівських емігрантів, якого визнали одним із п'яти найвпливовіших психіатрів світу. Є. 18 лютого 2018. URL: https://ye.ua/istiriya/34432_Sin_proskurivskih_emigrantiv_yakogo_viznali_odnim_iz_p_yati_nayvplivovishih_psihiatriv_svitu.html
2. WHAT IS COGNITIVE BEHAVIOR THERAPY (CBT)? *Beck Institute for Cognitive Behavior Therapy. (Бек-Інститут когнітивної терапії поведінки)*. URL: <https://beckinstitute.org/>
3. HISTORY OF DR. AARON BECK. *Beck Institute for Cognitive Behavior Therapy. (Бек-Інститут когнітивної терапії поведінки)*. URL: <https://beckinstitute.org/about-beck/our-history/>
4. Frequently Asked Questions about CBT. *Beck Institute for Cognitive Behavior Therapy. (Бек-Інститут когнітивної терапії поведінки)*. URL: <https://beckinstitute.org/get-informed/what-is-cognitive-therapy/>
5. CONDITIONS. *Beck Institute for Cognitive Behavior Therapy. (Бек-Інститут когнітивної терапії поведінки)*. URL: <https://beckinstitute.org/get-informed/conditions/>
6. What is Cognitive Behavioral Therapy (CBT) for depression like? *Beck Institute for Cognitive Behavior Therapy. (Бек-Інститут когнітивної терапії поведінки)*. URL: <https://beckinstitute.org/detail/depression/>

REFERENCES

1. Yesyunin S (2018). Syn proskurivskykh emigrantiv, yakogo vyznaly odnym iz pyaty najvplyvovishykh psyhiatriv svitu. Ye. 18 lyutogo 2018. URL: https://ye.ua/istiriya/34432_Sin_proskurivskikh_emigrantiv_yakogo_viznali_odnim_iz_p_yati_nayvplyvovishykh_psihiatriv_svitu.html
2. WHAT IS COGNITIVE BEHAVIOR THERAPY (CBT)? Beck Institute for Cognitive Behavior Therapy. (Bek-Insty“tut kognity“vnoyi terapiyi povedinky“). URL: <https://beckinstitute.org/>
3. HISTORY OF DR. AARON BECK. Beck Institute for Cognitive Behavior Therapy. URL: <https://beckinstitute.org/about-beck/our-history/>
4. Frequently Asked Questions about CBT. Beck Institute for Cognitive Behavior Therapy. URL: <https://beckinstitute.org/get-informed/what-is-cognitive-therapy/>
5. CONDITIONS. Beck Institute for Cognitive Behavior Therapy. URL: <https://beckinstitute.org/get-informed/conditions/>
6. What is Cognitive Behavioral Therapy (CBT) for depression like? Beck Institute for Cognitive Behavior Therapy. URL: <https://beckinstitute.org/detail/depression/>

АНОТАЦІЯ

Болтівець Сергій Іванович.

Доктор Аарон Бек: Україна – це країна кохання моїх батьків. До 25-річчя Інституту Бека з когнітивно-поведінкової терапії (Філадельфія, США).

Уперше розкривається генеологія походження одного з найвидатніших американських психіатрів світового рівня – доктора Аарона Темкіна Бека (нар. 1922 р.), творця методу когнітивно-поведінкової терапії і засновника, разом зі своєю донькою, доктором Джудіт Бек, Інституту Бека в найбільшому місті штату Пенсильванія – Філадельфії. Докладно висвітлене українське коріння і життєвий шлях А. Бека, наведено листування з ним у 2018-19 роках. Привернуто увагу до 25-річчя Інституту Бека, який розпочав свою роботу 1 липня 1994 року. Крім того, охарактеризована КПТ як чутлива до часу, структурована, зорієнтована на теперішній момент психотерапія, котра спрямована на розв’язання поточних проблем і навчання людей, які звернулись за допомогою, навичкам самостійно змінювати власне дисфункційне мислення, небажану поведінку. КПТ – це психотерапія, що ґрунтується на пізнавальній моделі, тобто на такому способі її свідомої поведінки, коли особа, сприймаючи ситуацію, більшою мірою організовує свої реакції на неї, ніж на саму ситуацію. Розкрито ключові терміни КПТ, до яких належить когнітивна постановка проблеми як повне переконання клієнта і як вибір ним поведінкової стратегії, що характеризує спосіб здолання конкретного розладу; концептуалізація як розуміння індивідуальних особливостей клієнтів та їх конкретних переконань і/або моделей поведінки; когнітивна модель як зразок того, що те, як люди сприймають ситуацію, більш тісно пов’язане з їх реакцією, ніж із складовими самої ситуації; самоплинні думки як ідеї, котрі безконтрольно виринають із розуму людини. Наведено теоретичне обґрунтування КПТ докторами Аароном і Джудіт Бек, що

здійснено в контексті її когнітивної інтерпретаційної моделі. Анонсовано працю доктора Аарона Бека “Когнітивна терапія депресії”, яку автор обрав для перекладу українськими фахівцями у царині охорони психічного здоров’я.

Ключові слова: Інститут Бека, когнітивно-поведінкова терапія, українська генетична лінія походження Аарона Бека, дисфункційне мислення, пізнавальна модель, когнітивна установка, поведінкові стратегії, концептуалізація, самоплинні думки, фахівці з охорони психічного здоров’я.

ANNOTATION

Serhii Boltivets.

Dr. Aaron Beck: Ukraine is a country of my parents’ love. To 25th anniversary of Beck Institute for Cognitive Behavior Therapy (Philadelphia, USA).

For the first time, is shown the genealogy of one of the world’s most prominent American psychiatrists – Doctor Aaron Temkin Beck (born in 1922), a creator of the cognitive behavior therapy method and a founder, along with his daughter, Dr. Judith Beck, the Beck Institute in the largest city of Pennsylvania – Philadelphia. Ukrainian roots and the A. Beck’s way of life is highlighted in detail, also a correspondence with him in 2018-19 is indicated. The attention was paid to the 25th anniversary of the Beck Institute, which began its work on July 1, 1994. In addition, CBT (Cognitive Behavior Therapy) is characterized as time-sensitive, structured, focused on the present moment psychotherapy, which aims at solving current problems and training people who seek help, skills to independently change their own dysfunctional thinking, undesirable behavior. CBT is a psychotherapy based on a cognitive model, that is, on such a method of conscious behavior, when a person, perceiving a situation, to a greater extent organizes his reactions to him rather than to the situation itself. The key terms of the CBT are disclosed, which include the cognitive formulation of the problem as a complete belief of the client and his behavioral strategies that characterize a particular disorder; a conceptualization as an understanding of individual peculiarities of clients and their specific beliefs and /or behavior patterns; a cognitive model as an example of how people perceive the situation is more closely connected with their reaction rather than with the components of the situation itself; automatic (involuntary) thoughts as ideas that uncontrollably rise from the mind of human. The theoretical substantiation of the CBT by doctors Aaron and Judith Beck is carried out in the context of its cognitive interpretation model. The work of Dr. Aaron Beck “Cognitive therapy of depression” was announced, which the author have chosen for translate to Ukrainian specialists in the field of mental health.

Key words: Beck Institute, cognitive behavior therapy, Ukrainian genetic line of Aaron Beck’s origin, dysfunctional thinking, cognitive model, cognitive formulation, behavioral strategies, conceptualization, involuntary thoughts, mental health specialists.

Надійшла до редакції 31.05.2019.

Підписана до друку 03.06.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Болтівець С.І. Доктор Аарон Бек: Україна – це країна кохання моїх батьків. До 25-річчя Інституту Бека з когнітивно-поведінкової терапії (Філадельфія, США). Психологія і суспільство. 2019. №1. С. 83–89. <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.083>

<https://doi.org/10.35774/pis2019.01.090>

КОГНІТИВНА ТЕРАПІЯ ДЕПРЕСІЇ: ТЕОРЕТИЧНА РЕФЛЕКСІЯ ТА ОСОБИСТІ РОЗДУМИ

Аарон Т. БЕК

УДК 615.851

Aaron T. Beck COGNITIVE THERAPY FOR DEPRESSION: THEORETICAL REFLECTION AND PERSONAL THINKINGS

Еволюцію когнітивної моделі і когнітивної терапії найкраще можна зрозуміти у термінах автобіографічної записки. Зазначена терапія не з'явилася повномасштабною, а пройшла безліч звивистих стежинок, перш ніж досягла своєї нинішньої форми. Цю еволюцію слушно обговорити у термінах з різних аспектів, що перериваються багатьма сюрпризами або аномаліями.

Як я зрозумів, переглядаючи свої щоденники (1956), мій перший екскурс у сферу пізнання насправді стався у результаті взаємодії з особливим пацієнтом. Саме тоді я практикував психоаналіз та психодинамічну психотерапію. Мій пацієнт М, який страждав від депресії, досить добре дотримувався основного правила психоаналізу. Як і більшість моїх інших пацієнтів в офіційно встановленому психоаналізі, наскільки я знав, він додержувався інструкцій, повідомляючи про все, що прийшло йому в голову. Він навчився не піддавати цензурі думок, які його турбували, нічого не залишати не висловленим.

Під час курсу вільної асоціації М гнівно мене критикував протягом більшої частини сеансу. Після паузи, я запитав його, згідно із вимогами протоколу, що він відчуває. Він сказав, що відчуває себе винним. На той час я інтерпретував це як причинно-наслідкову послідовність: він відчував і, відповідно, виразив гнів, а вже сам гнів викликав відчуття провини. Інакше кажучи, без будь-яких посередницьких змін вороже ставлення безпосе-

редньо призвело до провини – від однієї емоції до іншої. Не було потреби вносити будь-які інші зв'язки у цей причинно-наслідковий ланцюжок.

Але потім, пацієнт здивував мене спостереженням, про яке він насправді не повідомляв до того і про наявність якого я абсолютно не підозрював. Він сказав, що весь час, коли критикував мене, то знав і про інший потік думок, які не висловив. Цей потік складався з таких думок: *“Я сказав неправильно... Я не повинен був казати, що... Я помиляюся, що критикую його. Я поганий... У мене немає виправдання для того, щоб так упереджено ставитися.”*

Власне окреслений інцидент став моїм першим сюрпризом, а також презентував мені аномалію. Якби пацієнт фактично повідомляв про все, що спало йому на думку, то як він міг пережити свідомий потік асоціацій і не повідомити про це? А потім, як могли відбуватися одночасно два потоки перебігу думок?

Відповідь на це питання втілює важливий принцип. У потоці свідомості пацієнта може паралельно уреальнюватися більше, ніж один потік думок. Перший потік, який був легше виражений у вільній асоціації, унаявлював найбільш свідомий компонент. Натомість другий потік, більшою мірою перебував на периферії усвідомлення і здебільшого про нього клієнт не повідомляв, він, ймовірно, відповідав тому, що З. Фройд описував як “передсвідоме”.

Мое формулювання цього спостереження полягало у тому, що самокритичні думки М були проміжною змінною між його гнівними висловлюваннями і глибинно вкоріненим почуттям провини. Важливо, що почуття гніву не спричинило безпосередньо почуття провини, але призвело до саморушних думок. Саме ці думки, а не гнів, викликали почуття провини. Ця теза була протилежною моему колишньому розумінню психоаналітичного судження, що гнів веде безпосередньо до вказаного почуття. Пізніше я мав зрозуміти, що самокритичні думки можуть призвести до почуття провини чи суму, і при чому без попереднього гніву.

Коли я перевіряв указаний факт з іншими пацієнтами, то виявив, що вони теж неодноразово пережили цей подвійний потік мислення у формах повідомлених і непроголошених думок. Однак здебільшого, вони не були повністю обізнані про другий потік, який я назвав “самоплинними думками”. Для того щоб ініціювати своє розуміння цих самоплинних прихованих думок, я попросив пацієнтів зафіксувати, які думки сталися безпосередньо перед досвідом певного почуття (сум, радість, божевілля і т.п.). Коли вони таким чином фокусувалися, то майже завжди були здатні розпізнавати і повідомляти про свої самопричинні думки.

Мені вдалося перевірити це поняття на наступному пацієнтові, якого я побачив після сеансу з М. Це була депресивна 25-річна жінка, котра проводила більшу частину цього сеансу, забавляючи мене розповідями про її сексуальні пригоди. Вона повідомляла про ці пригоди досить вільно і не намагалася їх цензурувати. Проте вона повідомила, що відчуває тривогу протягом більшої частини сеансу. Я вдався до свого стандартного визначення, припустивши, що занепокоєння викликане її почуттям сорому через те, що вона піддається можливому осуду з мого боку. Однак, слідуючи тому, що я отримав від М, я тут же попросив її зосередитися на тих думках, які вона мала перед актуалізацією тривоги. Як тільки пацієнтка продовжила опис своїх сексуальних пригод, то одночасно зосередилася на власній тривозі і думках, які були найбільш тісно взаємопов’язані. Потім вона здивувала мене наступним резюме своїх думок, пов’язаних з тривогою: *“Я не висловлююся чітко. Він нудьгує зі мною. Він, напевно, не може слідувати тому, що я кажу. Це, напевно, для нього звучить нерозумно. Він, імовірно, намагатиметься позбутися мене.”*

Збираючись зібрати разом спостереження повідомлених самоплинних думок цих двох

та інших пацієнтів, і, зрештою, моїх власних інтроспективних досліджень та розвідок моїх друзів і родичів, я почав підходити до витоків когнітивної теорії. Насправді існують принаймні дві системи мислення. Одна спрямована на інших і, коли вільно висловлюються думки, складається із видів почуттів і розмірковувань, які зазвичай розповідаються іншим людям. Ця форма мислення і спілкування становить “розмовний режим” думання, або “режим діалогу”. Другою системою мислення є “режим самосигналізації”. Він утворюється із самоконтролю, самонавчання і самопідсилення, охоплює швидкість, миттєву інтерпретацію подій, самооцінку та очікування. Його функція – це спілкування із собою, а не з іншими людьми. Як я врешті-решт виявив, система внутрішньої комунікації була джерелом багатьох проблем пацієнтів і, нащупавши її, я міг краще зрозуміти труднощі пацієнтів і допомогти їм їх подолати. Мені вдалося розпізнати помилки у тому, як пацієнти інтерпретували свій досвід і робили прогнози та формулювали плани власних дій.

Як з’ясувалося, ця пацієнтка вірила, що вона нудна і небагатослівна. Тому природно намагалася компенсувати це, розважаючи мене. Однак її негативні ознаки самооцінки не змінилися. Вона продовжувала вважати себе нудною, хоча насправді була надзвичайно красномовною. Як я зрозумів пізніше, її *віра* у те, що вона нудна, спричинила інтерпретацію її поведінки та очікування відповідної реакції від інших. Воднораз я ще не повністю досягнув, як обробка інформації диктувалася базовими переконаннями.

Спочатку такі види самоплинних думок, здавалося б, мали відношення тільки до “перенесення”, тобто вони були зосереджені на ставленні пацієнта до мене. Однак незабаром я з’ясував, що ці реакції узагальнено виявляються у більшості випадків. Ця жінка, скажімо, вважала, що вона нудна і небагатослівна у *всіх ситуаціях*. Таким чином її самопричинні думки, які актуалізувалися, хоча спонтанно не повідомлялися на терапевтичному сеансі раніше, могли б стати продуктивною зоною дослідження, тоді як легко оприятнені думки, а саме обговорення гострих сексуальних питань, які хоч і мають певне клінічне значення, насправді не потрапили до осереддя її проблемної свідомості.

Відтоді я вишколював пацієнтів спостерігати і повідомляти про потік невіголошених думок й у такий спосіб домагався забезпечення першої бази даних для нового підходу в психо-

патології та психотерапії. Цей матеріал надав мені вихідні відомості для побудови теорії у названій царині психологічного знання.

Я припускаю, що, перефразовуючи Луї Пастера: “У сфері спостереження, нагороди надходять до людини, яка готова почути”, я повинен був бути готовим звернути увагу в цьому конкретному пункті мого розвитку на те, що говорили пацієнти, і на те, що вони не говорили. Можливо, я не зі своєї волі був під враженням початку “когнітивної революції” у психології.

Негативність депресії як психологічного стану наскрізь просякала внутрішні комунікативні шляхи пацієнтів, зокрема такі як самоаналіз, атрибуції, очікування, висновки і пригадування, що виявлялося в низькій самооцінці, самозвинувачуваності та самокритиці, у негативних прогнозах, невтішних інтерпретаціях переживань і неприємних спогадах. Я зауважив, що в неоднозначних випадках пацієнти з депресією особливо схильні до негативної інтерпретації, коли позитивна ситуація насправді є більш доречною. Більше того, вони б загалом не тільки збільшували свої власні неприємні хвилювання, а й знищували чи маркували саме як негативні ті свої переживання, які інші люди вважали б цілком позитивними.

Я також зафіксував різноманітні помилки в депресивному мисленні пацієнтів, котрі назвав “вибірковою абстракцією, надзагальненням, дихотомічним мисленням і перебільшенням негативних аспектів їхнього досвіду”. З’ясувалося, що пацієнти з депресією мали тенденцію передбачати конкретні негативні наслідки з конкретних завдань, які вони могли здійснити, й наперед очікували погані результати свого життя в цілому. Високий рівень таких негативних очікувань характеризує безнадійність особи – стан актуалізації домінантного передбачення на тенденцію до самогубства. Ці явища виявилися універсальними для всіх різновидів депресії: реактивні (неендогенні), ендогенні, біполярні або органічні. Вони також з’являлися, коли була присутня депресивна симптоматика, причому незалежно від того, чи був первинний діагноз депресією, шизофренією або іншим розладом.

Різні негативні теми в клінічному матеріалі моїх депресивних пацієнтів були втіленням того, що я пізніше назвав “негативною когнітивною тріадою” в депресії. Пацієнти опинилися у захваті від негативного погляду на себе, на власні особисті світи і своє майбутнє.

Незалежно від того, чи подумки звертали свій погляд у минуле або майбутнє, все, що вони могли бачити – це невдачі, розчарування та особисту неадекватність [2].

З метою врахування особливостей деструктивного мислення у стані депресії я постулював присутність “негативного когнітивного зрушення”, тобто спостерігав, що стійкий негатив стався тільки під час депресії. Згідно з цією тезою, як тільки пацієнт входить в обійми депресії, відбувається зміна у його когнітивній організації: багато позитивної інформації, що стосується його особистого відфільтровується (когнітивна блокада), тоді як негативна інформація самовираження легко допускається і посилюється.

З плином часу з’явився ще один набір сюрпризів. Я перетворив указані моменти на практику, щоб опитувати пацієнтів, які поверталися на відвідування через місяці чи роки після завершення терапії (профілактичний огляд), чого вони навчилися з їхнього психоаналітичного досвіду. Я очікував, що вони висловлюватимуть зауваження на кшталт: “Я дізнався, що зробив свою дружину мамою”, “Я працював через своє суперництво”, або “Я подолав свою оральну фіксацію”. Натомість вони вдавалися до таких тверджень: “Я навчився думати, перш ніж діяти”, “Я зрозумів, що занадто багато перебільшую”, або “Я дізнався, що завжди бачив похмуру сторону речей”. Майже суголосно вони сказали, що я навчив їх “думати прямо”.

Перш ніж приступити до впровадження результатів цих спостережень у систему психотерапії, подаю деякі результати більш раннього дослідження, що збагатили розвиток когнітивної терапії.

Під час проходження практики (1959–1962) я також брав участь у клінічних дослідженнях. Закінчивши Філадельфійський психіатричний інститут у 1956 році, вирішив перевірити деякі психоаналітичні гіпотези відносно депресії. Тоді це мені здавалося родючим полем для оновлених пошуків, адже вказані гіпотези були добре розроблені, загальноприйняті та підтверджені. Крім того, оскільки я бачив у психоаналітичній терапії велику кількість депресивних пацієнтів, то здавалося, що це буде природна невідповідність як предмет вивчення. Найвидатнішою гіпотезою психоаналітики тоді було те, що обстоював Фройд у “Траурі та Меланхолії” [21], визначивши депресію як прояв зворотної ворожнечі.

Основні завдання дослідження полягали в тому, по-перше, де шукати зворотну ворож-

нечу і, по-друге, як її виміряти. Фройд свого часу сказав, що мрії є “королівським шляхом до несвідомого”. Отож здавалося, що цей тип ідеаційного матеріалу піддається клінічному дослідженню. Окрім того, Леон Дж. Сол та Едіт Шеппард [33] розробили шкали для вимірювання ворожості у снах. Тому логічно виправданим уявлявся такий хід: якщо пацієнти з депресією були сповнені прихованої ворожості, то сни могли б бути місцем, де ворожість можна було б чітко визначити.

Теорія ретрофлексивної ворожості мала вірогідне кільце. По-перше, клінічно можна було б спостерігати, що депресивні пацієнти, принаймні пацієнти із сильною депресією, здавалося, мали менш усвідомлену ворожість і реагували меншою мірою, ніж недепресивні особи, до ситуацій, які можуть викликати ненависть. По-друге, різноманітність симптомів депресії може постати у формі ретрофлексивної ворожечі – самокритичності, втрати розкоші вдоволення, неможливості насолоджуватися звичними джерелами задоволення, зображуванням себе розпущеним і, зрештою, бажаним убити себе. Використовуючи шкали ворожості, розроблені Солом і Шеппардом, я намагався виміряти цю змінну в снах, які мені повідомляли депресивні та недепресивні особи. У цьому орієнтовному пілотному дослідженні, на моє здивування, я виявив, що депресивні пацієнти продемонстрували *меншу* ворожість у своїх снах, ніж пацієнти, які не були депресивними. Однак я здійснив для себе ще одне несподіване спостереження. Його суть така: хоча депресивні пацієнти мали менше снів, у яких вони грали агресивну чи ворожу роль, вони мали певну перевагу снів, де були жертвами якоїсь неприємної події – їм заважали, вони були чогось позбавлені, або розчаровані, знецінені і т. ін.

Депресивна жінка, наприклад, повідомила про ось який сон: *“Я надзвичайно сильно хотіла пити. Я поклала свою останню монетку в апарат для кока-коли, і все, що я отримала, було шипіння – не було ні кока-коли, ні рідини”*. Чоловіку снилося, що він запізнався на офіційний обід і виявив, що пара тувель, які він збирався взути, обидва були для лівої ноги. Іншій пацієнтці снилося, що вона телефонує терапевту і в той момент ситуація доводить її до відчаю: все, що вона чує, – це запис його голосу, а прямого контакту з ним немає.

Примітною особливістю в усіх цих випадках було те, що депресивні пацієнти демонстрували однакові теми (хоча й менш драматичні)

у своїх пробудженнях, що виявилось явним змістом їхніх мрій. Відтак пацієнтам з депресією, на відміну від недепресивних осіб, була притаманна тенденція бачити себе предметом або мішенню неприємної події. Загалом вони всіляко схилилися до того переконання, що переможені у найширшому сенсі слова: вони втратили щось цінне, зазнали поразки, були неповноцінними, якимось чином відійшли від суспільства.

Для того щоб перевірити ці мої знахідки більш систематичним шляхом, я зайнявся двома проектами. У першому переглянув двадцять сновидінь, про які повідомлялося у ході психодинамічної терапії шістьма депресивними пацієнтами і шістьма пацієнтами, які не страждали від депресії. До цього конкретного моменту пошукування я все ще дотримувався психодинамічної моделі інвертованої ворожості, хоча й змістив концептуалізацію. Оскільки депресивні пацієнти повернули свою ворожість на себе, що можна було відчутти лише опосередковано, то ця перевернута ненависть мала б виявитися у самопокаранні, або в іншій формі їхньої потреби страждати. Страждаючи, вони самі покарали б себе, себто впливали б у такий спосіб на ворожість проти себе. Цей “мазохізм” проявився б у їх самокритиці, у заграванні перед неприйнятністю ситуації та в суїцидальних бажаннях.

Отже, самостраждальні сни – “сни-невдахи” – були поіменовані мною як “мазохістські”. Я підготував інформаційний посібник з прикладами того, як ці сни були б позначені. Оскільки вже були відомі діагнози у зазначених випадках, потрібно було, щоб хтось ще фіксував такі сни задля розвіяння подальшого упередження з мого боку. Використовуючи даний посібник, мій колега, Марвін Хервіч, клінічний психолог, наосліп відібрав рандомізоване зібрання із двадцяти снів у терапії шести депресивних і недепресивних пацієнтів і виявив значну відмінність між цими двома групами. У всіх депресивних пацієнтів було більше мазохістських снів, ніж у будь-яких недепресивних осіб. Причому відмінність була істотною і чітко вираженою [8].

Однак для того щоб обґрунтувати цю знахідку, потрібно було повторити дослідження на набагато більшій вибірці, використовуючи значно досконаліші інструменти. Ми розробили систему для досягнення надійних діагнозів, а також для вимірювання депресії, використовуючи клінічні рейтинги депресії та виміри звіту самооцінки (які перетворилися на Шкалу

Оцінки Депресії Бека [11]). Потім ми провели низку досліджень, які дали змогу перевірити достовірність діагностики наших клінічних лікарів, а також намагалися визначити критерії, доки не досягнули достатньо високого рівня згоди, щоб перейти до наступного етапу наукового пошуку.

Одного разу, коли ми були оснащені більш надійним методом для проведення клінічних діагнозів і водночас для вимірювання глибини депресії з використанням клінічних і психометричних методів, я був готовий перевірити наші гіпотези на широкій вибірці пацієнтів. Для цього дослідження ми використовували вибірку з 210 госпіталізованих та амбулаторних пацієнтів. Приблизно одна третина були сильно депресивними, одна третина – помірно пригніченою групою й ще одна третина – недепресивною. Нам вдалося повторити попередні висновки: про велику кількість мазохістських снів нам повідомила група осіб із сильною депресією, тоді як недепресивні таких снів фактично не мали. Таким чином наші дослідження виявилися успішними. Здавалося, що ми маємо, щонайменше, попереднє підтвердження психоаналітичної теорії депресії. Однак, щоб завершити дослідження, важливо було спробувати підійти до основної гіпотези з різних точок зору, використовуючи різні методики.

Наступне дослідження було контрольованим експериментом із застосуванням підкріпленої вербальної міжособистісної винагороди – взірця покарання. Так, експериментатор приховано хитро висловлював схвалення чи несхвалення суб'єкта у використанні певних слів під час вибору відповідей анкети з множинним шляхом перебору можливих варіантів. Моя гіпотеза полягала в тому, що оскільки пацієнти з депресією “хотіли страждати”, то й вони швидко вивчали відповіді, які “каралися”, й одночасно ставали повільнішими в опануванні винагородних виборів. Однак, усупереч нашим очікуванням, пацієнти з депресією були чутливі до зворотного зв'язку. Вони дізналися про *винагороджувани* відповіді хутчі, ніж пацієнти без депресії, але не виявляли види відповідей, які “каралися” швидше, перш ніж вони називали благодатні для них відповіді.

Вочевидь на цьому етапі пошуків я зіштовхнувся з іще одним сюрпризом – тотальним розворотом того, що я очікував. У той же самий спосіб ми провели кілька інших досліджень, які також не змогли підтвердити

гіпотезу “мазохізму”. Вони включали вивчення ранніх спогадів і відповідей на проективні тести [1]. Тому далі, прагнучи об'єднати всі ці висновки, я поставив питання: “Чи можна взяти за базову просту думку, що явний зміст снів, а не вираження глибокої потреби у покаранні чи перевернутій ворожій діяльності, відтворював шлях, де пацієнти розглядали себе і свій досвід?”

Тепер повернемося до своїх спостережень за самоплинними думками. Розглядаючи описи пацієнтів відносно їхнього мислення під час неспання, я зрозумів, що існує певна наступність у змісті цих двох різноманітних явищ: сні і саморушні думки. Таким чином перший і другий набір моїх спостережень поєдналися. Не тільки негативні самопричинні думки пацієнтів являли собою негативне спотворення дійсності, а й їхні сні становили зазначене негативне спотворення. Також у цих двох типах гіпотетичних ідей існувала безперервність змісту і тем. У своєму житті, скажімо, після пробудження, людина може реагувати на конкретну подію з думкою: “*Я самотній (і погано відчуваю себе)*”. У його сні ця концепна теза була б гранично драматизована і, можливо, ще сильніше перебільшена живописною репрезентацією себе як самотнього, до прикладу, у зоні лиха після бомбового удару, або в платяній шафі, або в лікарні, вмираючи від декількох тяжких захворювань. У своїх самоплинних думках у людей були б такі судження: “*Ніхто не любить мене*”, “*Я нічого не вартий*”, “*Я втратив усе*”, “*Ніщо не працює для мене*”. Саме ці думки пацієнтів збігалися зі змістом їхніх снів.

Тепер уперше я повірив, що втручаюся в *особистий світ пацієнтів*, бачачи речі своїми очима, як це було насправді. Вони не повністю усвідомлювали цей негативний погляд, поки не були занадто пригнічені. Тим не менше, їм було відомо про більш тихі явища: почуття нудьги, невблаганно сумні роздуми, нездатність насолоджуватися тими переживаннями, які звикли їх хвилювати. Розуміючи зв'язок між їхніми негативними поняттями та симптомами, все ж їхні депресії стали менш таємничими і більш керованими.

Примітно, що ця фаза відкриття багато в чому була найзахоплюючим періодом моєї професійної кар'єри. Зіставивши мрії, самоплинні думки та візуальні образи, я зміг точно визначити значущість конкретних життєвих подій для окремого пацієнта. Водночас моє формування депресії спровокувало наступне запи-

тання: “Якщо депресивний стан має стійкий негативний вигляд, то що тоді може з цим зробити терапевт? Чи може він чи вона, для прикладу, полегшити страждання клієнта, модифікуючи його негативні конструкції реальності?”

Щоб описати наступний крок, давайте повернемося до третього джерела інформації, про який я вже згадував: ретроспективні повідомлення пацієнтів про їхню впевненість, що вони винесли із психоаналітичної терапії. Те, що було сказано мені, можна підсумувати так, що вони навчилися: а) не приймати свої думки за їх номінальну цінність, б) “думати”, тобто не перестрибувати до висновків; рефлексивно розмірковувати до того, як починали діяти, і враховувати наслідки своїх дій, в) визнати факт перебільшення значущості подій; речі не були настільки поганими, як їм здавалося, і г) що вони часто помилково тлумачили мотиви інших людей, найчастіше свого чоловіка або дружини.

Під час їхнього психоаналітичного лікування я пройшов через марудний процес *інтерпретації*, коли у пацієнтів були думки такого характеру: з очікуванням того, що, розуміючи динаміку своїх труднощів, вони відчули б ремісію власних депресій. Мені здалося, що реконструкція досвіду дитинства та інтерпретація несвідомих конфліктів може виявитися в даному разі непотрібною. Було б набагато ефективніше, якби я напругу зіткнувся з розладами пацієнтів й аргументовано показав їм, як до реальності перевірити ці спотворення.

Як тільки я поступово переключився на когнітивну терапію, я поєднав стратегії, які використовував у дослідженні, а також методи, які пропагувалися у лоні дисципліни поведінкової терапії. Щонайперше я застосував такі *принципи*:

1) всіяко зацікавити пацієнтів до перегляду їхніх негативних інтерпретацій не як до реальності, а як до думок чи гіпотез, які могли б бути: а) оцінені як позитивні та негативні свідчення, логічні висновки з доказів та альтернативних пояснень, або б) піддані емпіричному тестуванню; до прикладу, пацієнтка, яка дійшла висновку, що ніхто не піклувався про неї, поставити під сумнів власну підставу цього висновку; тому згодом (якщо виявиться, що вона неправильно витлумачила певні події), їй буде запропоновано перевірити свої висновки у подальших взаємодіях (шукати докази “за” і “проти” гіпотези, встановлювати критерії, застосовувати логічний аналіз даних);

2) переконуючи пацієнтів вивчити і перевірити свої самоплинні думки (негативні інтерпретації), я зміг перевести їхнє мислення з абсолютистського режиму (“*мої висновки абсолютно правильні*”) до режиму опитування (“*чи насправді правильні вони?*”);

3) загальним підходом до роботи з пацієнтами був “спільний емпіризм”, що принципово зменшувало мою роль як авторитету і сприяло задіяння пацієнтів до співпраці зі мною для вивчення обґрунтованості їхніх переконань; із часом стало очевидно, що міжособистісні стосунки були вкрай важливими, особливо у тих пацієнтів, які мали розлад особи; тому я звертав усе більше уваги на розвиток саме таких стосунків, які демонстрували почуття взаємної довіри і чутливості [10];

4) у середині 60-х років [XX ст.] я ознайомився з поведінковою терапією і включив чимало принципів із описаного дослідження. Зокрема зосередився на впровадженні кожної з технічних процедур когнітивної терапії приблизно так само, як поведінкові терапевти здійснили врахування поведінкових методів у своїй роботі. Я застосував концепцію розв’язання проблем до всеможливих труднощів пацієнтів незалежно від того, чи була це проблема у їхньому мисленні (наприклад, когнітивні порушення), інші депресивні симптоми (недостача енергії, смуток, суїцидальні бажання), або ж “зовнішні проблеми” на роботі і вдома. Приміром, специфічна поведінкова стратегія, позначена як “призначення граду-йованого завдання”, була застосована для того, щоб допомогти пацієнтам освоїти свої почуття енергії й ангедонії і наснажити бажання залишитися неактивним. Як тільки вони успішно виконували один крок до досягнення мети, їм пропонувалося зробити наступний, важчий, крок. Цілі кожного завдання, конкретні кроки для їх досягнення і забезпечення зворотного зв’язку, а також критерії досягнення мети, були визначені заздалегідь.

Інші особливості нового підходу охоплювали: а) встановлення порядку денного на початку сеансу, б) забезпечення зворотнього зв’язку від пацієнта на певних проміжках протягом сеансу та наприкінці його, і в) визначення “домашнього завдання”: читання роздаткового матеріалу із когнітивної терапії, завершення щоденних графіків активності та заповнення записів дисфункційних думок.

Як тільки я розробив і застосував цей підхід, мені було приємно побачити, що пацієнти почали вдосконалюватися практично

відразу, а саме багато хто не мав симптомів уже на сьомому чи восьмому сеансі. До дванадцятого мені здалося, що ми охопили психотерапією достатньо, щоб припинити її за умови, що пацієнти повертаються на “мотиваційні сеанси” щомісяця, потім щопівроку. Оскільки більшість із них показали ремісію після цього режиму, мені було відродно визнати, що я справді розробив ефективну короткотермінову терапію для депресії!

Протягом багатьох років я більше акцентував увагу на концептуалізації кожного випадку, ніж на конкретних когнітивних чи поведінкових методах. Моя раціональність полягала у тому, що якщо терапевт може правильно описати випадок, то він також спроможний індивідуалізувати методи, які будуть використовуватися в даному випадку відповідно до власної суми навичок і потреб пацієнта. Формулювання випадку ґрунтувалося на подальшій розробці початкової теорії [2] і підкреслювало роль ключових переконань (для прикладу, “Я дурний”), умовних переконань (візьмімо, “Якби люди знали мене справжнього, вони б відвернулись від мене”) і компенсаторні стратегії (“Якби я був смішний і цікавий, вони б прийняли мене”). Я намагався показати, як ключові переконання формували реакції пацієнтів на ситуації і робили їх уразливими до окремих видів стресу.

Важливо було визначити, чи мої особисті достовірні результати у застосуванні когнітивної терапії до моїх пацієнтів були ідіосинкратичними явищами, чи ж вони можуть бути скопійовані іншими терапевтами. У зв’язку з цим ми провели інтенсивне дослідження у Пенсильванському університеті, щоб оцінити відносну ефективність когнітивної терапії та антидепресивного препарату (іміпрамін гідрохлорид) у лікуванні 41 депресивного амбулаторного пацієнта [32]. В кінці лікування було виявлено, що когнітивна терапія є більш ефективною, ніж застосування іміпраміну.

Методика когнітивної терапії була описана на ста сторінках у посібнику з лікування, опублікованому пізніше як збірник наукових праць [10]. Щотижня терапевтів систематично контролювали три досвідчені клініцисти. До кінця активного лікування обидві лікувальні групи статистично показали значне зниження (при $p < 0,001$) у депресивній симптоматиці відповідно до самооцінок, оцінок спостерігачів і рейтингів терапевта. Частота відповіді як на фармакотерапію, так і на когнітивну терапію перевищувала показники, що стосуються від-

повіді на плацебо в амбулаторних пацієнтів з депресією [31]. Так, 78,9% пацієнтів, котрі пройшли когнітивну терапію, показали помітне поліпшення або й повну ремісію до кінця терапії, тоді як лише 20,0% тих, хто завершив фармакотерапію, виявили подібну відповідність. Обидва методи лікування призвели до значного зменшення у суб’єктивних звітах та оцінок пацієнтами власної тривоги.

Подальше спостереження за результатами дослідження показало, що, хоча багато пацієнтів мали переривчастий симптоматичний клінічний перебіг, обидві групи все ще демонстрували підтримувальне лікування через 12 місяців після завершення протоколу. Однак депресивна симптоматика із самооцінкою була значно нижчою для тих пацієнтів, які отримували когнітивну терапію, ніж для тих, хто лікується фармакотерапією. Крім того, особи, котрі отримували іміпрамін, мали вдвічі більшу частоту сукупних рецидивів, ніж ті, хто отримували когнітивну терапію [29].

Це фактично було перше контрольоване дослідження результатів, щоб показати перевагу будь-якого психологічного або поведінкового втручання над фармакотерапією у помірних і сильно депресивних амбулаторних пацієнтів. Згодом наша група порівнювала вплив когнітивної терапії у її поєднанні з уживанням амітриптиліну. Обидві групи показали значне клінічне поліпшення. Під час шестимісячного спостереження покращення даних тривало у процесі і при завершенні терапії, при цьому значних відмінностей між цими групами не було отримано. Додавання амітриптиліну до когнітивної терапії не збільшило ефективності останньої у такому лікуванні.

З тих пір багато контрольованих досліджень застосовували когнітивну терапію до депресії, що було підсумовано в метааналізі Кейта Добсона [16]. Він розглянув 28 контрольованих результатів вивчення однополярної депресії. Було проведено 34 порівняння. Результати лікування з когнітивною терапією були значно вищими, ніж список очікувань контрольованої поведінкової терапії, медикаментозної терапії та інших психотерапевтичних методів.

Інакші практики застосування когнітивної терапії показали, що вона ефективна не тільки для депресії, а й для ліквідування загального тривожного розладу [13; 17; 30] та панічного [14; 35], булімії нервової [20] і героїнової залежності [36]. Попередні дослідження також продемонстрували ефективність цього підходу

в лікуванні марення хворих на хронічну шизофренію [25; 28].

Щоб кваліфікуватися як система психотерапії, остання повинна продемонструвати: а) концептуальну або теоретичну основу та емпіричні дані, що підтверджують це, б) набір терапевтичних стратегій, які чітко згармонізовані з теорією, і в) докази ефективності терапії [4]. До 1980 року ми вже мали показники ефективності когнітивної терапії. Воднораз постало питання: “Які докази підтримували когнітивну модель, що лягла в основу терапії?”

Простір не уможлиблює повний опис багатьох дослідницьких проектів, придатних для тестування когнітивної моделі депресії. Одним з найбільш цікавих і потенційно найцінніших зусиль було обґрунтування гіпотези щодо “безвиході” самогубства. Наприкінці 1960-х років ми проаналізували цю гіпотезу в низці попередніх досліджень і виявили, що швидше самодостатньо безнадійність, а не депресія, є головною детермінантою спроб самогубства і його самого як учинкового явища [9].

Одним з вирішальних випробувань валідності когнітивної моделі стала її прогностична валідність. Запитання було сформульоване так: “Чи може когнітивна модель спрогнозувати майбутню поведінку пацієнта з депресією на результативному фундаменті наших когнітивних оцінок?” Починаючи із 1970 року, ми почали вивчати госпіталізованих суїцидальних пацієнтів, щоб перевірити, чи ті, хто були у надзвичайній безнадії, скоріше скоїли самогубство, ніж ті, хто не перебував у такій безнадії. В дослідженні, що тривало десять років, 165 хворих, котрі були госпіталізовані у загальну лікарню Філадельфії через самогубство, ми виявили, що безнадійність спричиняла самогубство. З 1970 по 1975 рік ми обстежили пацієнтів і провели різноманітні тести, включаючи шкалу Бека з безнадійності, а також побудували клінічні рейтинги депресії, а потім спостерігали їх у кожного пацієнта від одного до п'яти років. З одинадцяти пацієнтів, які в кінцевому підсумку покінчили життя самогубством, десять (90,9%) мали дев'ять показників шкали безнадійності. Це з'ясувалося після того, коли був використаний рейтинг безнадійності клініцистів.

Оскільки це дослідження зосереджувалося на клінічних пацієнтах, ми вважали обов'язковим побачити, чи будуть такі ж самі результати дослідів для психіатричних амбулаторних пацієнтів. Воднораз нам було актуально визначити, чи будуть справжні результати те-

рапевтичних зусиль на етапі реплікації. В період з 1978 до 1985 року в Центрі когнітивної терапії було проведено перспективне дослідження амбулаторних пацієнтів (1960 осіб). Середній бал Шкали безнадійності потенційних суїцидальних суб'єктів був значно вищим, ніж у несуйцидальних. Окрім того, звичайний зріз балів Шкали безнадійності, який використовувався з госпіталізованим зразком, показав 16–17 можливих самогубств [5]. З позиції відносного ризику в пацієнтів з більш високим рейтингом безнадійності було одинадцять разів більше шансів на самогубство. Таким чином і відносний ризик виникнення безнадійних амбулаторних пацієнтів, які зрештою вмирали у результаті самогубства, був дещо вищим, ніж ризик того, що затяті курці помирають від раку легенів.

На цій стадії добування нами нового психологічного знання здається, що найбільша пояснювальна сила забезпечується моделлю, яка передбачає, врахування чотирьох моментів: а) недепресивна когнітивна організація має позитивне упередження, б) коли вона зміщується у бік депресії, позитивна когнітивна упередженість нейтралізується, в) коли депресія розвивається, відбувається негативне упередження, і г) у біполярних випадках відбувається виражена претензія на перебільшене позитивне упередження як тільки розвивається маніакальна фаза.

Великий обсяг досліджень був проведений для тестування різних гіпотез, породжених когнітивною моделлю депресії. У переліку 180 статей, що включають 220 досліджень цієї моделі. До прикладу, Ернст [19] підтвердив, що 91% підтримують і 9% не підтримують цю модель. Зокрема він проаналізував дослідження трьох аспектів когнітивної моделі: когнітивна тріада (150 тих, хто підтримує, 14 тих, хто не підтримує), схеми (31 особа тих, хто схвалює, 6 – хто не схвалює) і когнітивна обробка (19 – “за”, 0 – “проти”). Загалом цей дослідник виявив, що чим ближче терапевтичне вивчення наближувало до клінічних спостережень, тим більше з присутніх висловлювалися на підтримку отриманих гіпотез. Скажімо, студіювання академічних дисциплін молоддю є менш підтримуваним, аніж дослідження пацієнтів із клінічною депресією. Найостанніший критичний аналіз [22] вказав на шерех методологічних недоліків у багатьох із цих досліджень, але дійшов висновку, що в цілому існує явна підтримка когнітивної моделі депресії.

Найодноріднішою підтримкою всіх гіпотез є поширеність негативного мислення в усіх формах депресії – симптоматичних чи синдроматичних [22]. У ранніх дослідженнях [3] тематика мрій, ранніх спогадів, самооцінювання і відповідей на проєктовані тести виявили важке навантаження ідіосинкратичного змісту, типового для депресивних осіб порівняно з недепресивними психіатричними пацієнтами. Специфічні тести, призначені для оцінки компонентів когнітивної тріади [6; 12; 15], були добре задокументовані. Ліндон Івс [18] показав, що Опитувальник мимовільно самоплинних думок [26] правильно розділив 97% депресивних від нормальних і жодного разу не ідентифікував нормальних як депресивних. У будь-якому разі універсальність когнітивних явищ виявлена у всіх типах і підтипах депресії, однополярних і біполярних, реактивних й ендогенних [27].

Продовжуючи свої власні клінічні спостереження за пацієнтами, які ставили понад усе близькість, інтимність, залежність і мали відповідні переконання (наприклад, “Якщо я не люблю, то ніколи не можу бути щасливим”), були гіперчутливі до будь-яких подій, які відволікають від любові чи підтримки, я припустив, що конгруентність між зовнішніми подіями і конкретними типами особистості може призвести до депресії.

Для того щоб перевірити цю гіпотезу, наша група розробила шкалу (Шкала соціотропії-автономії) для оцінки пацієнтів за міркуваннями автономії та соціотропії. “Чисті” групи, відібрані для високих балів на одному вимірі і низькі – на іншому, для експериментальних цілей були розроблені як соціотропні та автономні. У підсумку було проведено серію досліджень, під час яких ми намагалися перевірити зв’язки між “типом особистості” і відповідним стресором, що забезпечував змішану підтримку зазначеної гіпотези. Однак в одному досліді Хаммен та її група повідомили про збіг життєвих подій за типом особистості [24]. Навпаки, Сегал, Шоу і Велла [34] виявили конгруентність життєвих подій лише серед соціотропних пацієнтів, які постраждали від своєї психічної хвороби.

ВИСНОВКИ

1. У 1976 році я поставив питання: “Чи може нова психотерапія кинути виклик гігантам у сфері психоаналізу та поведінкової терапії?” Виявляється, робота останніх трьох

десятиліть підтримує когнітивну модель депресії і більшою мірою, пізнавальну модель панічних розладів, генералізованого тривожного відхилення, розладів харчової поведінки та адиктивних неузгоджень. Клінічні лікування вказують на корисність когнітивної терапії при широкому діапазоні розладів, зокрема депресії, тривожних аномалій і порушень режиму харчування.

2. Потрібно проводити подальші систематичні дослідження ефективності когнітивної терапії в лікуванні широкого спектру психопатології. Видання посібників із лікування, що охоплюють специфічні когнітивні концептуалізації та конгруентні стратегії для таких різних умов, як маніакальні та адиктивні розлади, вже заклали надійне підґрунтя цих досліджень. Когнітивна терапія, очевидно, вже продемонструвала свою здатність літати під власною владою. Як далеко і як довго вона буде літати, ще треба побачити.

REFERENCES

1. Beck AT (1961). A systematic investigation of depression. *Comprehensive Psychiatry*, 2, 163-170.
2. Beck AT (1964). Thinking and depression: 1. Idiosyncratic content and cognitive distortions. *Archives of General Psychiatry*, 9, 295-302.
3. Beck AT (1967). *Depression: clinical, experimental and theoretical aspects*. New York: Harper and Row.
4. Beck AT (1976). *Cognitive therapy and the emotional disorders*. New York: International Universities Press.
5. Beck AT, Brown G, Berchick RJ, Steward B and Steer RA (1990). Relationship between hopelessness and ultimate suicide: a replication with psychiatric outpatients. *American Journal of Psychiatry*, 147, 190-195.
6. Beck AT, Brown G, Steer RA, Eidelson JI and Riskind JH (1987). Differentiating depression and anxiety: a test of the cognitive content specificity hypothesis. *Journal of Abnormal Psychology*, 96(3), 179-183.
7. Beck AT, Freeman A and Associates (1990). *Cognitive therapy of personality disorders*. New York: Guilford Press.
8. Beck AT and Hurvich MS (1959). Psychological correlates of depression: 1. Frequency of “masochistic” dream content in a private practice sample. *Psychomatic Medicine*, 21(1), 50-55. Reprinted in, T Sarbin (ed), *Studies in behavior pathology*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1961.
9. Beck AT, Kovacs M and Weissman A (1975). Hopelessness and suicidal behavior: an overview. *Journal of the American Medical Association*, 234, 1146-1149.
10. Beck AT, Rush AJ, Shaw BF and Emery G (1979). *Cognitive therapy of depression*. New York: Guilford Press. Also published in Sussex, England: John Wiley & Sons, let, 1980.
11. Beck AT, Ward CH, Mendelson M, Mock J and Erbaugh J (1961). An inventory for measuring depression. *Archives of General Psychiatry*, 4, 561-571.
12. Beckham EE, Leber WR, Watkins JT, Boyer JL and

Cook JB (1986). Development of an instrument to measure Beck's cognitive triad: the Cognitive Triad Inventory. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, **54**, 566-567.

13. Butler G, Fennell M, Robson P and Gelder H (1991). Comparison of behavior therapy and cognitive behavior therapy in the treatment of generalized anxiety disorder. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, **59**, 167-175.

14. Clark DM, Gelder MG, Salkovskis PM, Hackmann A, Middleton H and Anastasiades P (May, 15, 1990). *Cognitive therapy for panic: comparative efficacy*. Paper presented at Annual Conference of the American Psychiatric Association.

15. Crandall CJ and Chambless DL (1986). The validation of an inventory for measuring depressive thoughts: the Crandall Cognitions Inventory. *Behavior Research and Therapy*, **24**, 403-411.

16. Dobson K (1989). A meta-analysis of the efficacy of cognitive therapy for depression. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, **57**, 414-419.

17. Durham RC and Turvey AA (1987). Cognitive therapy vs behavior therapy in the treatment of chronic anxiety. *Behavior Research and Therapy*, **25**, 229-234.

18. Eaves G (1982). *Cognitive patterns in endogenous and nonendogenous unipolar major depressions*. Unpublished doctoral dissertation, University of Texas, Health Science Center, Dallas, TX.

19. Earnst D (1985). *Beck's cognitive theory of depression: a status report*. Unpublished manuscript, University of Pennsylvania.

20. Fairburn CG, Jones R, Peveler RC, Carr SJ, Solomon RA, O'Connor ME, Burton J and Hope RA (1991). Three psychological treatments for bulimia nervosa: a comparative trial. *Archives of General Psychology*, **48**, 463-469.

21. Freud S (1946). Mourning and melancholia. In, *Collected Papers*. London: Hogarth.

22. Haaga DAF, Dyck MJ and Ernst D (in press). Empirical status of cognitive therapy of depression. *Psychological Bulletin*.

23. Hammen C, Ellicott A and Gitlin M (1989). Vulnerability to specific life events and prediction of course of disorder in unipolar depressed patients. *Canadian Journal of Behavioural Science*, **21**, 377-388.

24. Hammen C, Ellicott A, Gitlin M and Jamison KR (1989). Sociology / autonomy and vulnerability to specific life events in patients with unipolar depression and bipolar disorders. *Journal of Abnormal Psychology*, **98**, 1147-1159.

25. Hole RW, Rush AJ and Beck AT (1979). A cognitive investigation of schizophrenic delusions. *Psychiatry*, **42**, 312-319.

26. Hollon SD and Kendall PC (1980). Cognitive self-statements in depression: development of an automatic thoughts questionnaire. *Cognitive Therapy and Research*, **4**, 383-395.

27. Hollon SD, Kendall PC and Lumry A (1986). Specificity of depressotypic cognitions in clinical depression. *Journal of Abnormal Psychology*, **95**, 52-59.

28. Kingdon DG and Turkington D (1991). The use of cognitive behavior therapy with a normalizing rationale in schizophrenia: preliminary report. *Journal of Nervous and Mental Disease*, **179**(4), 207-211.

29. Kovacs M, Rush AJ, Beck AT and Hollon SD (1981). A one-year follow-up of depressed outpatients treated with cognitive therapy or pharmacotherapy. *Archives of*

General Psychiatry, **38**, 33-39.

30. Lindsay WR, Gamsu TV, McLaughlin E, Hood EM and Elspie CA (1984). A controlled trial of treatments of generalized anxiety. *British Journal of Clinical Psychology*, **26**, 3-16.

31. Morris JB and Beck AT (1974). The efficacy of antidepressant drugs: a review of research (1958 to 1972). *Archives of General Psychiatry*, **30**, 667-674.

32. Rush AJ, Beck AT, Kovacs M and Hollon SD (1977). Comparative efficacy of cognitive therapy and pharmacotherapy in the treatment of depressed outpatients. *Cognitive Therapy and Research*, **1**(1), 7-37.

33. Saul L and Sheppard E (1956). An attempt to quantify emotional forces using manifest dreams: a preliminary study. *Journal of American Psychoanalytic Association*, **14**, 486.

34. Segal ZV, Shaw BF and Vella DD (1989). Life stress and depression: a test of the congruency hypothesis for life event content and depressive subtype. *Canadian Journal of Behavioural Science*, **21**, 389-400.

35. Sokol L, Beck AT, Greenberg RL, Wright FD and Berchick RJ (1989). Cognitive therapy of panic disorder: a nonpharmacological alternative. *Journal of Nervous and Mental Disease*, **177**(12), 711-716.

36. Woody GE, Luborsky L, McClellan TA, O'Brien CP, Beck AT, Blaine J, Herman I and Hole A (1983). Psychotherapy for opiate addicts: does it help? *Archives of General Psychiatry*, **40**(6), 639-645.

АНОТАЦІЯ

Бек Аарон Т.

Когнітивна терапія депресії: теоретична рефлексія та особисті роздуми.

Когнітивна терапія не з'явилася повномасштабною, а пройшла безліч досліджень, перш ніж досягла своєї нинішньої форми. Перший екскурс Аарона Бека у сферу пізнання стався під час практикування психоаналізу та психодинамічної терапії з пацієнтами, які страждають від депресії. Зібравши спостереження повідомлених самоплинних думок пацієнтів та власних досліджень учений підійшов до витоків когнітивної теорії щодо існування принаймні двох систем мислення. Одна система спрямована на вільне висловлювання думок і містить різновиди почуттів і розмірковувань, які зазвичай розповідаються іншим людям. Ця форма мислення і спілкування становить "розмовний режим" думання, або "режим діалогу". Другою системою мислення є "режим самосигналізації". Він утворюється із самоконтролю, самонавчання і самопередження, охоплює швидкість, миттєву інтерпретацію подій, самооцінку та очікування. Його функція – спілкування із собою, а не з іншими людьми. Встановлено, що система внутрішньої комунікації – джерело багатьох проблем пацієнтів і, нащупавши її, можна краще зрозуміти труднощі пацієнтів і допомогти їм їх подолати.

Негативність депресії як психологічного стану пронизує внутрішні комунікативні шляхи пацієнтів, зокрема такі як самоаналіз, атрибуції, очікування, висновки і пригадування, що виявлялося в низькій самооцінці, самозвинувачуваності та самокритиці, в негативних прогнозах, невтішних інтерпретаціях переживань і неприємних спогадах. А. Бек зауважує, що особи з депресією особливо схильні до негативної інтерпретації, в той час коли позитивна ситуація насправді є доречнішою. Більше того, вони не тільки нарощують

свої власні неприємні хвилювання, а й знищують ті переживання, які інші люди вважали б цілком позитивними. Зокрема, в ході досліджень з'ясувалося, що пацієнти з депресією мають тенденцію передбачати негативні наслідки із завдань, які вони здійснюють, наперед очікуючи погані результати свого життя. Високий рівень таких негативних очікувань характеризує безнадійність особи, що часто веде до самогубства. Ці явища виявилися універсальними для всіх різновидів депресії, незалежно від того, чи був первинний діагноз депресією, шизофренією або іншим розладом. Оскільки пацієнти з депресією були сповнені прихованої ворожості, то сні є місцем, де в. ворожість можна чітко визначити. Доведено, що депресивні особи виявляють меншу ворожість у своїх снах, ніж пацієнти, які не були депресивними. Однак, хоча депресивні пацієнти мали менше снів, де вони відігравали агресивну чи ворожу роль, проте вони були жертвами якоїсь неприємної події – їм заважали, вони були чогось позбавлені, або розчаровані, знецінені й т. ін. Страждаючи, вони самі карали себе, себто впливали у такий спосіб на ворожість проти себе. Цей “мазохізм” проявляється й у їх самокритиці, у заграванні перед неприйнятністю та в суїцидальних бажаннях. В усіх депресивних пацієнтів було більше мазохістських снів, ніж у будь-яких недепресивних осіб. Таким чином попереднє підтвердження психоаналітичної теорії депресії усе ж має бути збагачене як гіпотетично різними концептуальними поглядами, так і використанням різних методик та процедур психотерапевтичної діяльності.

Ключові слова: психодинамічна традиція, когнітивна модель, депресія, психоаналіз, когнітивна терапія, почуття провини, самоплинні думки, мазохістські сні, процес інтерпретації, принцип поведінкової терапії, ефективність когнітивно-поведінкової терапії.

ANNOTATION

Aaron T. Beck.

Cognitive therapy for depression: theoretical reflection and personal thinkings.

Cognitive therapy did not emerge full-blown but went through many researches before it reached its present form. A. Beck's first foray into the area of cognition actually occurred as a result of an interaction with depressive patients while practicing psychoanalysis and psychodynamic psychotherapy. When the researcher fitted together the observations of the reported automatic thoughts of these patients and his own introspective explorations, he started to arrive at the beginnings of a cognitive theory and the existence of two systems of thoughts. One system is directed to others and, when freely expressed, consists of the kinds of feelings and thoughts that one commonly communicates to other people. This form of thinking and communicating constitutes “the conversational mode” of thinking, or “the mode of dialogue”. The second system of thoughts is “the self-signalling mode”. It consists of self-monitoring, self-instructions, and self-warnings. It also includes rapid, automatic interpretation of events, self-evaluations, and anticipations. Its function is communication with oneself rather than with other people. The researcher discovered, the internal communication system was the source of much of the patients' problems and by tapping into it we could better understand the patients' difficulties and help them to resolve them. The negativity of depression as a psychological state permeated the patients' internal communications, such as self-evaluation, attributions, expectancies, inferences, and recall, and was manifested in low self-esteem, self-blame and self-criticism, negative predictions, negative interpretations of experiences, and unpleasant recollections. A. Beck observed that the depressed patients were particularly prone to make a negative interpretation when a positive one would seem to be more appropriate. Furthermore, they would not only magnify their own unpleasant experiences but would either blot out their experiences that other people would consider positive. In particular, in the course of investigations it was noted that depressed patients tended to predict specific negative outcomes from tasks that they might undertake and expected long-range, bad outcomes to their life in general. A high degree of such negative expectations (“hopelessness”) appeared to be predictive of suicide. These phenomena appeared to be universal across all types of sub-types of depression, irrespective of whether the primary diagnosis was depression, schizophrenia, or some other disorder. As the depressed patients were filled with covert hostility, the dreams would be a place where this hostility could be identified. It has been proved that the depressed patients showed less hostility in their dreams than did the non-depressed patients. Although the depressed patients had fewer dreams in which they played an aggressive or hostile role, they were the victim of some unpleasant event: they were thwarted, deprived, disappointed and depreciated. By suffering, they would be punishing themselves; that is, inflicting the hostility against themselves. This “masochism” would be manifested in their self-criticism, courting rejection and suicidal desires. All of the depressed patients had more masochistic dreams than did any of the non-depressed patients. Thus, the preliminary confirmation of the psychoanalytic theory of depression must be both enriched hypothetically by a variety of vantage points and by using differing techniques and psychotherapeutic practice protocol.

Key words: psychodynamic tradition, cognitive model, depression, psychoanalysis, cognitive therapy, feelings of guilt, self-conscious thoughts, masochistic dreams, the process of interpretation, the principle of behavioral therapy, the effectiveness of cognitive-behavioral therapy.

Друкується з дозволу автора за виданням:

Beck A.T. (1988). Cognitive therapy of depression: A personal reflection. *The Malcolm Millar Lecture in Psychotherapy*. Aberdeen: Scottish Cultural Press.

Переклад з англійської із дозволу автора (20.11.2018) проф. Анатолія В. ФУРМАНА і доц. Ірини ЛЕВАНДОВСЬКОЇ.

**Надійшла до редакції 20.11.2018.
Підписана до друку 27.05.2019.**

Бібліографічний опис для цитування:

Бек А.Т. Когнітивна терапія депресії: теоретична рефлексія та особисті роздуми. *Психологія і суспільство*. 2019. №1. С. 90–100. <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.090>

<https://doi.org/10.35774/pis2019.01.101>

МЕТОД СУГЕСТИВНОЇ ТЕРАПІЇ У РЕАБІЛІТАЦІЇ ХВОРИХ З ІШЕМІЧНОЮ ХВОРОБОЮ СЕРЦЯ ТА ІНФАРКТУ МІОКАРДА

Мирослава ГАСЮК, Роксолана НЕСТЕРАК

УДК 159.923.31 : 364.69

Myroslava Gasyuk, Roksolana Nesterak
**SUGGESTIVE THERAPY METHOD IN THE REHABILITATION OF PATIENTS
WITH CORONARY HEART DISEASE AND MYOCARDIAL INFARCTION**

Актуальність теми дослідження. У сучасному світі ішемічна хвороба серця є однією з найпоширеніших захворювань серцево-судинної системи. В центрі уваги науковців залишаються проблеми розробки прийомів які дають змогу підвищити якість реабілітації хворих на ішемічну хворобу серця [4; 5; 7; 11; 14]. Особливе місце займають міждисциплінарні дослідження, де, окрім традиційних лікувальних методів, використовують психологічну реабілітацію [10; 11; 16; 19].

У кардіологічних хворих емоційні чинники “запуску” хвороби є незаперечними, адже саме емоції постають тісними супутниками виникнення та прояву серцево-судинних захворювань [14; 15; 17; 19], а ефективність реабілітації часто залежить від емоційного налаштування хворого [4; 11]. Резонно припустити, що здатність послуговуватися емоціями, досягати стану комфортної релаксації та усвідомлення можливості самому керувати хоча б окремими процесами може стати важливим чинником покращення якості реабілітації кардіологічних хворих.

Одним з особливих методів, які можуть бути застосованими для підвищення якості реабілітації кардіологічних хворих у клінічних дослідженнях, є сугестивна терапія або метод вербальних сугестій, суть якого зводиться до досягнення клієнтом за допомогою психолога стану комфортної релаксації і сприйняття себе

через вербальні і невербальні лікувальні сугестії (навіювання) [1; 3; 6; 8]. При цьому для підвищення дієвості сугестії використовується музичний супровід, де механізмом впливу музики на серцево-судинну систему є створення відповідного емоційного фону та вплив на хворого через вегетативну нервову систему [2]. Цей метод не належить до нових, він, швидше, зрідка використовувався [3; 6]. Зауважимо, що за низьких матеріальних чи енергетичних затрат реалізація названого методу можлива в клінічних відділеннях, де працює штатний психолог, адже основна вимога його дієвості зводиться до встановлення емоційного контакту з хворими та регулярність занять, відповідно – певні часові затрати, які лікар клінічного відділення дозволити собі просто не може. Наявність психолога дає змогу, з одного боку, розвантажити лікаря, з іншого – надати необхідну підтримку, допомогу хворому. Водночас ефективність методу залежатиме від ступеня конструктивності співпраці лікаря-кардіолога та психолога клінічного відділення [5; 11].

Пропоноване дослідження розкриває та аналізує досвід використання методу сугестії у клінічному відділенні. Особливістю роботи є опис процедури сугестії, специфіки впровадження її в діяльність клінічного відділення і презентація отриманих суб’єктивних та об’єктивних показників позитивних змін у пацієнтів.

Метою роботи є рефлексування досвіду застосування сугестивної терапії у реабілітації хворих з гострим коронарним синдромом.

Завдання пошуку: 1) описати методики та процедури застосування сугестивного впливу у кардіологічному відділенні (на вибірці хворих з гострим коронарним синдромом); 2) проаналізувати результати сугестивного впливу, суб'єктивні та об'єктивні показники стану хворих з гострим коронарним синдромом.

Для реалізації завдань роботи було застосовано комплекс емпіричних **методів** дослідження, зокрема метод вербальної сугестії, опитування, спостереження, бесіда, консультування, дослідження анамнезу хворого; вимірювання об'єктивних показників стану хворого (артеріальний тиск – (САТ ДАТ) та частот серцевих скорочень).

Вибірку дослідження становили 135 хворих з ГКС без стійкої елевації сегмента ST, відповідно 60 хворих із застосуванням консервативного лікування та 75 хворих, яким надана інвазивна тактика лікування; вік хворих – від 28 до 78 років. Розсіп вибірки за віком і статтю відповідає популяції. База проведення та апробації дослідження: Івано-Франківський обласний клінічний кардіологічний центр, Інфарктне відділення №2 та реабілітації. Всі хворі отримували стандартну терапію хворих на ішемічну хворобу серця (ІХС) залежно від форми ІХС та відповідно до рекомендацій робочих груп Європейського та Українського товариств.

Виклад основного матеріалу. Протягом реабілітаційного періоду, який триває орієнтовно 21 день, пацієнтам пропонується взяти участь у заняттях методом вербальної сугестії (гетеросугестії) [9, с. 170]. Заняття проводяться кожного дня, одна і та ж людина має можливість узяти участь у заняттях до 20 разів. Заняття проводяться у палатах, у кожному занятті беруть участь від 3 до 9 осіб. Результати роботи фіксуються у протоколі спостереження, який під час проведення вербальної сугестії фіксує самопочуття до заняття (суб'єктивні показники), зацікавлення заняттям, виконання завдань, задіяність у заняття, відволікання, напругу, жести в ході заняття, самопочуття, відчуття розслаблення, рефлексії після заняття. Об'єктивними показниками зміни соматичного стану пацієнтів, що можуть бути підтвердженням зміни самопочуття, є заміри тиску та пульсу до заняття та після, артеріальний тиск: значення САТ (верхні або систолічні дані,) та ДАТ (нижні або діастолічні

дані); ЧСС (частота серцевих скорочень). Вимірювання об'єктивних показників здійснюється до як початку заняття, так і після нього.

Опитування показали, що більшість пацієнтів не мали досвіду відвідування занять з сугестивної терапії. На запитання про зацікавленість у такому виді діяльності 24% відсотки досліджуваних визначили як низьку; 56% – як середню і тільки 20% виявили інтерес до таких занять (**рис. 1, 2**). Аналізуючи результати за віком обстежуваних, відзначимо, що позитивно реагували молодші пацієнти (вік до 60 років), старші (вік від 75 років) відреагували негативно, скептично. Причому старші жінки були налаштовані більш негативно, ніж старші чоловіки. Можемо припустити, що така реакція спричинена, зокрема, і психотипом досліджуваного. Причому багато з обстежених ($\approx 47\%$) належали до типу D (дистрес-особистостей), для яких характерні низька вмотивованість та слабка зацікавленість, негативна афективність, пригніченість емоцій, соціальна інгібіція тощо [12; 13; 14].

Опишемо саму процедуру *методу вербальної сугестії*.

Структура заняття:

1) організація психотерапевтичної роботи: інформація щодо призначення заняття, його спрямування, налаштування на роботу, визначення часових меж;

2) обговорення стану “тут і тепер”, себто відчуттів хворих, котрі присутні в даний момент, фіксація суб'єктивних показників їхнього психоемоційного стану, проведення замірів об'єктивних показників їх організму;

3) проведення заняття методом вербальної сугестії, що складається з комплексу трьох вправ з використання супроводу музичних композицій (тривалістю 25 хв.);

4) фіксація суб'єктивних та об'єктивних змін кожного клієнта у протокол спостереження;

5) рефлексія, обговорення відчуттів, настрою, думок кожного учасника.

Музичний супровід містить три композиції: а) спокійна, приємна музика, що була спрямована на підготовку пацієнта до проведення заняття, “вхід” у сугестію, (допомагає легше та швидше розслабити тіло і розосереджує увагу, позитивно змінює емоційний фон), б) композиція, що призначалася для підсилення глибокого розслаблення тіла і водночас підкреслювала ефект сугестивного навіювання; в) композиція, що символізує пробудження та вихід із розслабленого стану й наснажує енергією, настроєм та позитивними емоціями. Підбір композицій був здійснений психологом.

Рис 1.

Суб'єктивне зацікавлення хворих у заняттях із сугестивного впливу до заняття (вибірка – 135 осіб, у %)

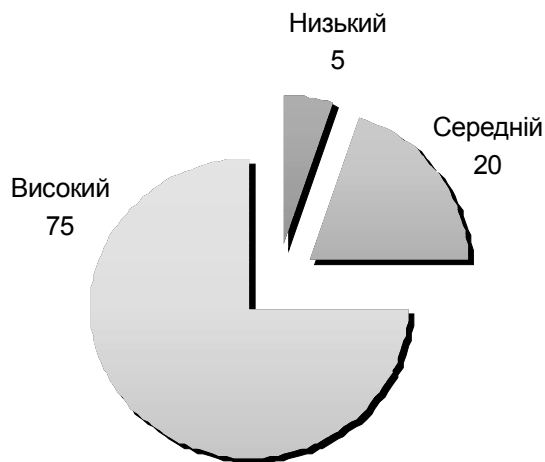

Рис 2.

Суб'єктивне зацікавлення хворих у заняттях із сугестивного впливу після заняття (вибірка – 135 осіб, у %)

Гучність мелодії не була надто сильною, а лише підкреслювала голос психолога і звучала гармонійно. Голос психолога був упевнений, спокійний, розмірений, тому перехід від однієї вправи до іншої здебільшого не помічався клієнтами.

Подаємо авторський орієнтовний текст сугестивного навчання. Сугестивні тексти повторюються оптимальну кількість разів із можливими модифікаціями. Текст міг дещо змінюватись психологом.

1. Інструкція. *“Наше заняття триватиме 25 хвилин. Поставте, будь ласка, свої телефони у беззвучний режим задля уникнення відволікання під час заняття. Протягом цього часу постарайтеся якомога краще відчувати своє тіло, розслабити його, максимально відключитись від навколишнього та набратись сил, енергії. Слідуйте моїм словам та постарайтесь відчувати кожне з них. Пам'ятайте, що успіх залежить від довіри до заняття і до себе. Ваше здоров'я у ваших руках.*

Ляжте на спину, ступні ніг злегка розведіть, носки спрямовані у різні сторони. Руки розмістіть уздовж тіла, але не торкайтесь його; лікті злегка зігнуті, а долоні – “дивляться” вгору. Якщо відчуваєте, що засинаєте – зробіть п'ять глибоких вдихів і видихів, щоб заняття було активним та Ви були задіяні в роботу.”

2. Вправа “Релаксація”. Час: 10 хв; мета – розслаблення клієнта. Здійснюється під супровід першої композиції.

“Прийміть зручне положення. На рахунок один-два зробіть вдих, на рахунок один-два-три-чотири зробіть видих, і так повторюємо

п'ять разів. Відновіть природний темп дихання. Слідуйте за мною (психолог демонструє спосіб дихання).

Дихайте спокійно, зосередьте увагу саме на диханні, слідкуйте за тим, щоб воно було глибоким і рівним. При вдиху подумки говорите собі: “Я”, при видиху – “розслаблений”. Повторюємо вправу п'ять разів. Протягом дня ви витрачаєте величезну кількість енергії. Дайте можливість кожному м'язу, кожній клітинці отримати кисень.”

Текст навчання. *“З кожним вдихом ви відчуваєте як розслабляються м'язи, розслабляються м'язи ніг, ноги теплі і важкі, розслаблені м'язи правої ноги, ...розслаблені м'язи лівої ноги, ... мої ноги повністю розслаблені. Розслабляються руки, руки налиті кров'ю, теплі і важкі, ...права повністю рука розслаблена, ...ліва повністю рука розслаблена, ... мої руки розслаблені, ...плечі розслаблені й опущені ...Я відпочиваю. Внутрішні органи розслаблені, серце б'ється рівно і спокійно, розслаблена шия, голова тяжка, лежить на подушці... Обличчя розслаблене, розслаблені м'язи чола, щік, язик великий і тяжкий. Тут є тільки Я, тоді як усе інше розчиняється, немає шуму, людей, речей... Все віддаляється, все далі і далі, нарешті зникає... Немає поспіху, немає метушні, нікуди не треба йти, нічого не треба робити, напруження поступово покидає мене. При кожному вдиху збираю в себе красу розслаблення, а кожен видих – порятунок від напруження, втоми, тривоги... Мене огортає від-*

чуття спокою... Я спокійний, мені тепло і затишно...

3. Вправа “Оздоровлення”. Час 10–15 хв.; мета – зняття психом’язевого напруження та відпочинок. Здійснюється під супровід другої музичної композиції. *“Дихайте за мною, дихання рівне, глибоке і спокійне (вдих – видих).”*

Текст навіювання. *“Подумки повторюйте за мною. Я спокійний... Мої м’язи розслаблені... Я відпочиваю... Кожен мій вдих оздоровлює мене, я вдихаю спокій, рівновагу, тепло... Моє серце заспокоюється, воно б’ється легко і рівно... нормалізується серцебиття. Я абсолютно спокійний... Мені легко і приємно... Мій тиск нормалізується. Я відпочиваю, спокій і здоров’я огортають мене, з кожним днем я ставатиму сильнішим і здоровішим, моє здоров’я відновлюється, мій відпочинок – основа виздоровлення, мені добре, я спокійний, я набираюся сил, мої думки впорядковуються, я впевнений у собі, я відпочиваю...”*

4. Вправа “Повернення до життя”. Час 5 хв.; мета – мобілізація, повернення до активності. Здійснюється під супровід третьої музичної композиції.

Примітка: ця частина заняття проводиться у випадку, коли не передбачається перехід до сну. Досвід показує, що багато клієнтів засинають, і після прокидання почувають себе значно краще. Якщо ж сон не передбачений домовленістю, то проводять вправу мобілізації та повернення до активності. Перехід до мобілізації здійснюємо підсиленням голосу та поступовим збільшення гучності композиції.

Текст навіювання. *“Я набираюся сил та енергії... я спокійний..., я відпочив..., зі мною все гаразд. У мене достатньо сил та енергії, я виздоровлюю, енергія наповнює мене, кожен мій день буде сповнений надією, спокоєм та добром. У мене достатньо сил, щоб відновити своє здоров’я, мене чекає довге та добре життя.”*

5. Процедура виходу із сугестивного впливу. *“Зробіть глибокий вдих – видих. Повторіть п’ять разів. Подумки повторіть наступні словесні формули: “Я добре відпочив...”, “Мої сили відновились...”, “У всьому тілі відчуваю прилив енергії...” “Думки чіткі, ясні...” “М’язи наповнюються життєвою силою...” “Роблю глибокий вдих... Видих...”, “Відкриваю очі...”*. Насамкінець психолог каже: *“Гарного Вам дня, хороших емоцій, одужання! Якщо виникли запитання звертайтеся до мене”*.

Після завершення заняття психолог дозаповнює протокол спостереження, медичний

персонал допомагає визначити об’єктивні показники.

Хвороба, необхідність перебувати в лікарні, потреба в довготривалій реабілітації викликає неабияке напруження і тривогу у хворих. Нами показано, що $\approx 56\%$ пацієнтів перед першим заняттям відчувають напруження в тілі, їм важко розслабитись, знайти контакт зі своїм тілом, переключитись із ситуації “Я у лікарні” у стан спокою, розслаблення та відпочинку. Проте, починаючи вже з третього заняття, розпруження пацієнтам дається краще, вони починають відчувати розслабленість в руках, ногах, а згодом й у всьому тілі. Деякі з них, а саме приблизно 8% у процесі заняття шукають власні способи розміщення кінцівок для кращого їх розслаблення, а також 5% – змінюють положення тіла. Примітно й те, що під час проведення заняття 85% пацієнтів задіяні в роботу, виконують усі поставлені завдання, і лише у 15% хворих присутні моменти відволікання від заняття. Однак уже після перших занять $\approx 75\%$ пацієнтів бажають повторно взяти в ньому участь, і тільки 5% – негативно налаштовані, хоча й не відмовляються продовжити заняття.

Опитування наших клієнтів дало змогу диференціювати їх суб’єктивні відчуття. Самопочуття до заняття у 29% виявилось поганим, настрої – понижений, наявна відсутність сил, дехто з них скаржився на головні болі, 59% відчувають напруження, тривогу з різних причин, зокрема не пов’язаних із станом здоров’я, 25% відчувають утому та сум. Уже після заняття 88% клієнтів відзначають зміни у самопочутті та емоційному стані. Це покращення самопочуття, легкість у тілі, розслабленість, поліпшення настрою, а також відсутність головного болю. Не помітили змін 12% осіб: спостереження показало, що здебільшого це хворі, які не змогли розслабитись, намагалися контролювати ситуацію через “підглядання”, сміх. Кожне наступне заняття цей відсоток зменшувався, що слушно пояснити ефектом конформізму. Погіршення самопочуття не відмічено у жодного клієнта (*рис. 3, 4*).

У цілому в ході вимірювань виявлено, що у 90% хворих відбулися покращення об’єктивних показників, а саме нормалізація пульсу та зменшення тиску. В 10% змін артеріального тиску не виявлено, хоча з них 5% вказали на покращення суб’єктивного стану. Крім того, підкреслимо, що при освоєнні пропонованого тут методу релаксації знижується нервово-психічне напруження та розвивається “звичка відпочивати”, яка в більшості хворих осіб не напрацьована.

Клієнти, які протягом реабілітаційного періоду відвідували приблизно більше десяти занять, краще володіли своїм тілом, уміли дифе-

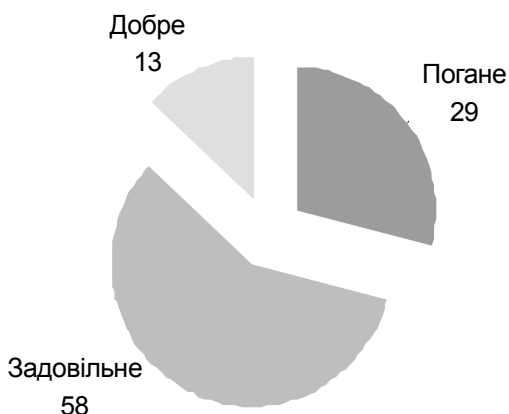

Рис 3.

Суб'єктивна оцінка самопочуття клієнтів до занять (вибірка – 135 осіб, у %)

Рис 4.

Суб'єктивна оцінка самопочуття клієнтів після занять (вибірка – 135 осіб, у %)

ренціювати емоції, у них поліпшилося самопочуття, вони свідчили про відчуття легкості, наповненість силами, у більшості з них нормалізувався сон, знизився рівень ситуативної тривожності, вони ставали більш оптимістично налаштованими на перспективи лікування, покращувався соціальний клімат у палаті, зростала довіра до лікаря і до процесу лікування. До прикладу, наведемо окремих досвід сугестивного впливу, а саме у пацієнтки, якій 53 роки, з діагнозом “ішемічна хвороба серця, трансмуральний інфаркт міокарда з проведенням стентування коронарних артерій” (табл.). Так, вона до заняття скаржилась на головний біль, погане самопочуття, їй хотілось відпочити, розслабитись, переключитися із хвилювання, що в лікарняній палаті досягнути вкрай важко. Після заняття її тиск і пульс нормалізувалися, а вона розповіла, що почувається значно краще, головний біль минув, відчуває себе легко, з'явилась надія на покращення. Висловила бажання брати участь у наступних заняттях.

Відносно динаміки змін об'єктивних показників хворих пацієнтів як клієнтів психотерапії, то її важко продемонструвати, адже кожного заняття вхідні об'єктивні показники є різними внаслідок впливу захворювання, прийому лікарських препаратів, емоційних переживань, погоди, а також інших зовнішніх чинників. Скажімо, вихідні показники САТ у чоловіка перед першим заняттям становив – 130, другим – 140, а третім – 110. Проте важливо відмітити результативність сугестії “тут і тепер” як до заняття, так і після, що діагностується. Не менш важливими є суб'єктивні показники, такі як позитивне налаштування, настрої, довіра до лікування і до сугестивних методів реабілітації, зміна соціального клімату у палаті.

Рівень рефлексії як у чоловіків, так і у жінок після занять переважно залишався низький. Клієнтам важко виражати свої відчуття та переживання, на запитання відповідають коротко і лаконічно, без особливого бажання ширше роз'яснювати стан своїх відчуттів. Припускаємо, що це спричинено відсутністю досвіду рефлексії в цілому та алекситимією (нездатністю диференціювати свої і чужі емоції), страхом або сором'язливістю висловлювати власні почуття на людях.

Сугестивна терапія, і саме метод вербальної сугестії як засіб підвищення якості реабілітації дає якісний позитивний результат у момент застосування, а також збагачує психологічний досвід клієнта стосовно його можливостей керування власним тілом, тобто мовиться про своєрідне навчання самоконтролю, довірливого ставлення до власних спроможностей. Одночасно компетентне використання сугестивної терапії зменшує в нього ситуативну тривожність, довершує досвід психорегулювання своїми емоціями і тілом, підвищує ступінь конструктивного налаштування на лікування, покращує ділові зв'язки з лікарем, розвиває довіру до нього і до лікарні; врешті-решт хворий перестає сприймати перебування в клініці як катастрофу. До того ж у названій категорії хворих покращується соціально-психологічний клімат у палаті: вони більше спілкуються одні з одними, жартують, підтримують один одного, в них знижується рівень загальної тривожності і ситуаційної тривожності.

Проблемою дослідження є відсутність можливості перевірити лонгітюдний вплив терапії, адже практично неможливо підтвердити факт, чи використовує хворий автотренінг як один з методів сугестивної терапії поза клінікою.

Об'єктивні показники хворої як клієнтки психотерапевтичної процедури

Показники					
САТ		ДАТ		ЧСС	
до заняття	після заняття	до заняття	після заняття	до заняття	після заняття
158 мм рт.ст.	145 мм рт.ст.	98 мм рт.ст.	80 мм рт.ст.	84 хв.	76 хв.
– 13 мм рт.ст.		– 18 мм рт.ст.		– 8 хв.	

ВИСНОВКИ

1. Методи сугестивної терапії є дієвими для підвищення якості реабілітації кардіологічних хворих у цілому та хворих на ішемічну хворобу серця зокрема. Метод вербальної сугестії забезпечує зменшення ситуативної тривожності, релаксацію, відновлення та покращення емоційного фону у цілому. Завдяки сугестії хворі вчаться керувати своїм тілом, тим самим підвищуючи довіру до себе, отримуючи надію на покращення здоров'я.

2. Вербальне навіювання як метод сугестивної терапії змінює об'єктивні та суб'єктивні показники стану клієнта “тут і тепер”, підвищуючи довіру до лікаря, лікувального закладу та стратегії лікування.

3. Методи сугестивної терапії є доступними у впровадженні в кардіологічних відділеннях, особливо коли психологічний супровід реабілітації забезпечується компетентним психологом.

На основі емпіричних досліджень висновок, що сугестивна терапія потребує подальшого впровадження у лікувальних закладах. Водночас зауважимо, що здійснення реабілітації може бути успішним тільки за умови впровадження комплексних програм реабілітації кардіологічних хворих.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Ахмедов Г.І., Вітенко І.С., Гаванко В.Л., Несен О.О. Гіпносугестивна психотерапія: монографія. Харків: НУЦІО “КримАрт”, 2000. 332с.
- Березуцкий В.И., Березуцкая М.С. Возможности музыкальной терапии в лечении артериальной гипертензии. *Український кардіологічний журнал*. 2017. № 5. С. 105-109.
- Блінов О. А. Нормалізація сну за допомогою прийомів самонавіювання. *Український бальнеологічний журнал*. 2009. №3,4. С. 19–21.
- Гасюк М.Б., Несерак Р.В. Значення навчання та психологічного супроводу хворих на ІХС на етапах реабілітації та відновного лікування. *International research and practice conference. Innovative technology in medicine: experience of Poland and Ukraine*. Lublin. 2017. April 28-29. С.190-192.
- Гасюк Мирослава. Етапи психологічного супроводу хворого у кардіологічному відділенні. *International Research and Practice Conference “Modern Methods, Innovations and Operational Experience in the Field of Psychology and Pedagogist”*. Republic of Poland Lublin. 2017. October 20-21. Р. 215-219.
- Гордиевский А.Ю., Гордиевская Н.А. Стабилизация когнитивных и психофизиологических процессов в результате занятий аутогенной тренировкой. *Самарский научный вестник*. 2014. № 2(7). С 21-23.
- Довженко Т. В., Семиглазова М. В., Краснов В. Н. Расстройства тревожно-депрессивного спектра и синдром кардиальной боли при сердечно-сосудистых заболеваниях (клинико-психопатологические аспекты). *Социальная и клиническая психиатрия*. 2011. Т. 21. №4. С.5-13.
- Лобзин В.С., Решетников М.М. Аутогенная тренировка: Справочное пособие для врачей. Ленинград: Медицина. 1986. 280 с.
- Малкина-Пых И. Г. Психосоматика: Справочник практического психолога. Москва: Изд-во Эксмо, 2005. 992 с.
- Михайлов Б. В., Сердюк А. И., Федосеев В. А. Психотерапия в общесоматической медицине: Клиническое руководство / под ред. Б.В.Михайлова. Харьков: Прапор. 2002. 128 с.
- Несерак Р.В., Гасюк М.Б., Вакалюк І.П. Програма психологічної реабілітації кардіологічних хворих шляхом оптимізації внутрішньої картини здоров'я. Авторське право на твір № 75681, зареєстроване 29.12.2017.
- Пушкарев Г.С., Кузнецов В.А., Ярославская Е.И., Криночкин Д.В., Бессонов И.С. Клиническая характеристика больных ишемической болезнью сердца с типом личности D, подвергшихся чрескожным коронарным вмешательствам. *Кардиоваскулярная терапия и профилактика*. 2015. 14 (3). С. 25-29. <https://doi.org/10.15829/1728-8800-2015-3-25-29>
- Beutel M.E., Wiltink J., Till Y., Wild P.S., Munzel T., Ojeda F.M., Zeller T., Schnabel R.B., Lackner K., Blettner M., Zwiener I., Michal M. Тип личности D как маркер риска сердечно-сосудистой патологии среди населения: результаты Центра исследования здоровья Гуттенберга. (расширенный реферат). *Психические расстройства в общей медицине*. 2013. №3. С. 58–64.
- Denollet J. DS14: standard assessment of negative affectivity, social inhibition, and Type D personality. *Psychosom. Med.* 2005. Vol. 67: P. 89–97. https://www.tilburguniversity.edu/upload/72798a0a-2696-4145-b2f89d1c392e3516_DS14.Psychosom%20Med%202005.pdf
- Bush D.E., Ziegelstein R.C., Patel U.V. et al. Postmyocardial infarction depression. Evidence Report. Technology Assessment №123. AHRQ Publication №05-E018-2. Rockville, MD: Agency for Healthcare Research and Quality, 2005.

16. Carney R.M., Freedland K.E., Veith R.C. Depression, the autonomic nervous system, and coronary heart disease. *Psychosom Med.* 2005. Vol. 67, Suppl. 1. P. 29–33.

17. Perimutter J.B., Frishman W.H., Feinstein R.E. Major depression as risk factor for cardiovascular disease: therapeutic implications. *Heart Dis.* 2000. Vol. 2. P. 75–82.

18. Shapiro C.M. Depression and vital exhaustion before and after myocardial infarction. *J. Psychosom Res.* 2005. Vol. 58. P. 391–392.

19. Von Kanel R., Mills P.J., Fainman C. et al. Effects of psychological stress and psychiatric disorders on blood coagulation and fibrinolysis: a biobehavioral pathway to coronary artery disease? *Psychosom Med.* 2001. Vol. 63. P. 531–544.

REFERENCES

1. Akhmedov H.I., Vitenko I.S., Havanko V.L., Nesen O.O. (2000). *Hipnosuhestivna psykoterapiia. [Hypnosis psychotherapy]* – Kh.: NUTsIO „KrymArt”. [in Ukraine].

2. Berezutskiy V.Y., Berezutskaya M.S. (2017). [Vozmozhnosti muzykalnoi terapii v lechenii arterialnoi hipertenzii. Possibilities of musical therapy in the treatment of arterial hypertension]. *Ukrainskyi kardiologichnyi zhurnal [Ukrainian Cardiology Magazine]*, 5, 105–109. [in Russian].

3. Blinov O. A. (2009). [Normalizatsiia snu za dopomohoiu priiomiv samonaviuvannia. [Normalization of sleep with the help of methods of self-discipline] *Ukrainskyi balneologichnyi zhurnal. Naukovo-praktychnyi zhurnal. [Ukrainian Balneal Journal. Scientific and practical journal]* 3, 4., 19–21. [in Ukraine].

4. Hasiuk M.B., Nesterak R.V. (2017). [Znachennia navchannia ta psykhologichnoho suprovodu khvorykh na IKhS na etapakh rehabilitatsii ta vidnovnoho likuvannia. [Value of training and psychological support of patients with coronary heart disease at stages of rehabilitation and rehabilitation]. *International research and practice conference. Innovative technology in medicine: experience of Poland and Ukraine.* April 28–29, Lublin, 2017 S.190–192 [in Poland].

5. Hasiuk Myroslava (2017). [Etapy psykhologichnoho suprovodu khvorooho u kardiologichnomu viddilenni Stages of psychological support of the patient in the cardiology department] *International Research and Practice Conference “Modern Methods, Innovations and Operational Experience in the Field of Psychology and Pedagogist”.* Lublin, Republic of Poland, October 20–21, 2017. P 215–219. [in Poland].

6. Hordyevskiy A.Iu., Hordyevskaia N.A. (2014) [Stablyzatsiia kohnnytyvnykh u psykhofyziologicheskikh protsessov v rezultate zaniatyi autohennoi trenirovkoj [Stabilization of cognitive and psychophysiological processes as a result of autogenous training]. *Samarskyi nauchnyi vestnyk. [Samara Scientific Bulletin]* 2(7). 21–23 [in Ukraine].

7. Dovzhenko T. V., Semyhlazova M. V., Krasnov V. N. (2011). [Rasstroistva trevozhno-depressivnoho spektra u sindrom kardyalnoi boly pry serdechno-sosudystykh zabolevaniakh (klynko-psyhopatologicheskyye aspekty). [Disturbances of anxiety-depressive spectrum and syndrome of cardiac pain in cardiovascular diseases (clinical-psychopathological aspects)]. *Sotsyalnaia y klynicheskaiia psykhiatryia [Social and clinical psychiatry]* T. 21, 4, 5–13. [in Russian].

8. Lobzyn V.S., Reshetnykov M.M. (1986). *Autohennaia trenirovka: (Spravochnoe posobyie dlia vrachei). [Autogenic training: (A manual for doctors)]*. L.: Medytsyna [in Russian].

9. Malkyna-Pykh Y. H. 2005. *Psykhosomatyka: Spravochnyy praktycheskoho psykhologa. [Psychosomatics: A guide to a practical psychologist]*. Moskva: Yzd-vo Eksmo. [in Russian].

10. Mykhailov B. V., Serdiuk A. Y., Fedoseev V. A. (2002). *Psykhoterapiia v obshchesomaticheskoi medytsyne: Klynicheskoe rukovodstvo. Pod obshch. red. B. V. Mykhailova. [Psychotherapy in general medicine: Clinical*

leadership] Kharkov: Prapor. [in Ukraine]

11. Nesterak R.V., Hasiuk M.B., Vakaliuk I.P. (2017). [Avtorske pravo na tvir “Prohrama psykhologichnoi rehabilitatsii kardiologichnykh khvorykh shliakhom optymizatsii vnutrishnoikartyny zdorovia” №75681, zareistrovane 29.12.2017 [Copyright to the work “Program of psychological rehabilitation of cardiologic patients by optimizing the internal picture of health” No. 75681, registered on December 29, 2017] [in Ukraine]

12. Pushkarev H.S., Kuznetsov V.A., Yaroslavskaya E.Y., Krynochkin D.V., Bessonov Y.S. (2015) [Klynicheskaiia kharakterystyka bolnykh yshemycheskoi bolezniu serdtsa s typtom lychnosti D, podverhshykhsia chreskozhnym koronarnym vmeshatelstvom. [Clinical characteristics of patients with ischemic heart disease with type D person undergoing percutaneous coronary intervention]. *Kardiovaskuliarnaia terapiia y profylaktyka. [Cardiovascular therapy and prevention.]* 14 (3), 25–29. [in Russian]. <https://doi.org/10.15829/1728-8800-2015-3-25-29>

13. Beutel M.E., Wiltink J., Till Y., Wild P.S., Mьnzler T., Ojeda F.M., Zeller T., Schnabel R.B., Lackner K., Blettner M., Zwiener I., Michal M. (2013). [Typ lychnosti D kak marker ryska serdechno-sosudystoi patolohyy sredy naseleniia: rezultaty Tsentra yssledovaniia zdorovia Huttenberha. (rasshyrennyi referat). [The personality type D as a marker of risk of cardiovascular disease among the population: the results of the Center for the Study of Gutenberg’s Health (extended abstract)]. *Psykhicheskiye rasstroistva v obshchei medytsyne. [Mental disorders in general medicine]*, 3, 58–64. [in Russian]

14. Denollet J. (2005). [DS14: standard assessment of negative affectivity, social inhibition, and Type D personality]. *Psychosom. Med.* Vol. 67, 89–97.

15. Bush D.E., Ziegelstein R.C., Patel U.V. et al. (2005). [Post-myocardial infarction depression. Evidence Report. Technology Assessment №123. AHRQ Publication №05-E018-2. Rockville, MD: Agency for Healthcare Research and Quality]

16. Carney R.M., Freedland K.E., Veith R.C. (2005). [Depression, the autonomic nervous system, and coronary heart disease]. *Psychosom Med.* Vol. 67, Suppl. 1, 29–33.

17. Perimutter J.B., Frishman W.H. (2000). [Feinstein R.E. Major depression as risk factor for cardiovascular disease: therapeutic implications]. *Heart Dis.* Vol. 2, 75–82.

18. Shapiro C.M. (2005). [Depression and vital exhaustion before and after myocardial infarction]. *J. Psychosom Res.* Vol. 58, 391–392.

19. Von Kanel R., Mills P.J., Fainman C. (2001). [Effects of psychological stress and psychiatric disorders on blood coagulation and fibrinolysis: a biobehavioral pathway to coronary artery disease]. *Psychosom Med.* Vol. 63, 531–544.

АНОТАЦІЯ

Гасюк Мирослава, Нестерак Роксолана.
Метод сугестивної терапії у реабілітації хворих з ішемічною хворобою серця та інфаркту міокарда.
 Сучасна медична практика в Україні все частіше використовує незаперечний потенціал психології у реабілітації соматичних хворих. У статті вивчається важлива для сучасної кардіології та реабілітаційної психології проблема підвищення якості психосоматичного відновлення хворих з ішемічною хворобою серця. Висунуто припущення, що здатність хворого керувати емоціями, досягати стану комфортної релаксації та усвідомлення можливості самому контролювати хоча б окремі процеси є важливим чинником покращення реабілітаційного процесу. Пропонується використання сугестивної терапії, а саме методу вербальних сугестій, для досягнення хворим стану комфортної релаксації і сприйняття себе через вербальні і невербальні лікуваль-

ні сугестії (навіювання). Описано досвід використання вказаного методу в клінічному відділенні; показано, що його ефективність багато в чому залежатиме від співпраці лікаря-кардіолога та психолога названого відділення. Деталізовано методику і процедуру застосування сугестивного впливу на вибірці хворих (135 осіб) з гострим коронарним синдромом, де водночас обґрунтовано дієвість структурованого музичного супроводу, а також окреслено ті акценти навіювання, які може забезпечити використання музики: розслаблення тіла і розосередження уваги, зміна емоційного фону на етапі підготовки клієнта до проведення сугестії, підсилення ефекту сугестивного навіювання – на етапі глибокого розслаблення тіла, насичення енергією, настроєм та позитивними емоціями – при виході з розслабленого стану. Прояснено вибір акустичних параметрів музичного супроводу, що покликаний підкреслити голос психолога та супроводжувати перехід від однієї вправи до іншої. Презентовано орієнтовний авторський текст сугестивного навіювання, що скомпонований у трьох вправах (“релаксація”, “оздоровлення”, “повернення до життя”). Репрезентовано результати сугестивного впливу, зміну суб’єктивних і об’єктивних показників стану хворих з гострим коронарним синдромом. Доведено, що завдяки навіюванню, тобто за допомогою праці психолога, досягається стан комфортної релаксації клієнта, зокрема позитивні зміни у його самопочутті та емоційному стані. Апробований метод забезпечує зменшення ситуативної тривожності, уможлиблює релаксацію, відновлення та покращення емоційного фону здоров’я у цілому. Завдяки сугестії хворі навчаються керувати своїм тілом, через що підвищується довіра до себе, отримується надія на покращення здоров’я і, як наслідок, відбувається покращення об’єктивних кардіологічних показників. У підсумку висновується, що методи сугестивної терапії є доступними у впровадженні в кардіологічних відділеннях, дієвими для підвищення якості реабілітації хворих цієї категорії. Отож емпірично встановлено, що сугестивна терапія потребує подальшого впровадження у лікувальних закладах, особливо коли психологічний супровід реабілітації забезпечується професійним психологом.

Ключові слова: ішемічна хвороба, психоемоційний стан хворого, психологічна реабілітація, сугестивна терапія, метод вербальних сугестій, релаксація, рефлексія, суб’єктивні та об’єктивні показники, артеріальний тиск, пульс.

ANNOTATION

Myroslava Gasyuk, Roksolana Nesterak.

Suggestive therapy method in the rehabilitation of patients with coronary heart disease and myocardial infarction.

Modern medical practice in Ukraine is increasingly using an undeniable potential of psychology in the rehabilitation of somatic patients. This work investigates an important problem of improving the quality of patients' rehabilitation with ischemic heart disease for modern cardiology and rehabilitation psychology. It is suggested that the patient's ability to control his emotions, to achieve a state of comfort

table relaxation and awareness of the ability to control at least some individual processes is an important factor in improving his rehabilitation process. It is proposed to use suggestive therapy, namely the method of verbal suggestions, to achieve the patient's state of comfortable relaxation and perception of himself through verbal and nonverbal therapeutic suggestions. The experience of using this method in the clinical department is described. It is shown that its effectiveness will largely depend on the collaboration of the doctor-cardiologist and the psychologist of the department. The methodic and procedure of suggestive influence application on a sample of patients (135 persons) with acute coronary syndrome is shown in detail, at the same time the effectiveness of structural musical accompaniment is substantiated, as well as the emphasis of suggestions that can provide the use of music: relaxation of the body and dispersion of attention, change of emotional background on the stage of preparation the client for conducting a suggestion, strengthening the effect of suggestion – at the stage of deep relaxation of the body, saturation with energy, mood and positive emotions – when getting out the relaxed state. The choice of acoustic parameters of musical accompaniment, which is intended to emphasize the voice of the psychologist and accompany the transition from one exercise to another, is clarified. The tentative author's text of the suggestive suggestion is presented in three exercises (“relaxation”, “recovery” and “return to life”). The results of suggestive influence, change in subjective and objective indicators of the patients' state with acute coronary syndrome are presented. It is proved that thanks to the suggestion, that is, with the help of the psychologist's work, the state of client's comfortable relaxation is achieved, in particular, positive changes in his state of health and emotional state. The tested method provides reduction of situational anxiety, allows relaxation, recovery and improvement of the emotional background of health in general. Thanks to the suggestion, patients learn how to manage their own body, which increases confidence in themselves, they are given hope for improved health and, as a result, improvement of objective cardiological parameters is taking place. As a result, it is concluded that methods of suggestive therapy are available in the implementation in cardiology departments and are effective for improving the quality of patients' rehabilitation in this category. Therefore, it has been empirically established that suggestive therapy needs further implementation in medical institutions, especially when psychological support for rehabilitation is provided by a professional psychologist.

Key words: ischemic heart disease, patient's psycho-emotional condition, psychological rehabilitation, suggestive therapy, the method of verbal suggestions, relaxation, reflection, subjective and objective parameters, blood pressure, pulse.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Болтівець С.І.,
д. психол. н., проф. Яценко Т.С.**

Надійшла до редакції 11.03.2019.

Підписана до друку 20.05.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Гасюк М.Б., Нестерак Р.В. Метод сугестивної терапії у реабілітації хворих з ішемічною хворобою серця та інфаркту міокарда. Психологія і суспільство. 2019. №1. С. 101–108.
<https://doi.org/10.35774/pis2019.01.101>

<https://doi.org/10.35774/pis2019.01.109>

БЕЗПЕЧНА ШКОЛА ЯК ТРАНСФЕР ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ЗДОБУВАЧА ОСВІТИ

Ольга ФЛЯРКОВСЬКА

УДК 373 : 159.922-057.874

Olha Fliarkovska SAFE SCHOOL AS A TRANSFER OF MENTAL HEALTH OF EDUCATION GETTER

Актуальність теми дослідження. Збереження психосоціального здоров'я кожного учасника освітнього процесу є сьогодні і завданням, і проблемою. Надзавдання – це розвиток і зміцнення психічно здорової особистості, яка вміє навчатися впродовж життя, критично мислити, ставити цілі та досягнути їх, працювати в команді, толерантно спілкуватися у багатокультурному просторі суспільного повсякдення. Водночас одна із проблем – створення такого освітнього довкілля, яке б формувало у здобувачів освіти здатність мирно співіснувати із собою та іншими, вступати у стосунки з олюдненим світом таким чином, щоб життя приносило психодуховне і суто моральне задоволення.

Існує відома аксіома: щоб мати здорову і щасливу націю, державі і суспільству потрібно зосереджувати увагу на важливості охорони психічного здоров'я дітей і молоді. Створення безпечного довкілля в освітньому закладі – саме в цьому полягає місія громадян і владників, – прокоментувала міністр освіти і науки України Лілія Гриневич на зустрічі педагогів, психологів, батьків з Ніком Вуйчичем. Відтак очевидно, охороною психічного здоров'я має займатися не лише заклад освіти, а й держава і все суспільство.

Підкреслимо, що проблеми психічного здоров'я особистості висвітлювались у наукових дослідженнях І. Беха, С. Болтівця, А. Васи-

ленко, І. Вітенко, Н. Колотій, С. Мартиненко, А. Маслова, Г. Нікіфорова, Л. Пляка, Р. Поташнюк, А. Ребера, В. Сухомлинського, В. Черниха та ін. Загалом збереження фізичного і психічного здоров'я особистості – одне із головних завдань українського суспільства і, насамперед, системи освіти.

Метою статті є визначення умов створення такого освітнього середовища, яке спрямоване на підтримку і зміцнення психічного здоров'я особистості кожного здобувача освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Уряд опублікував Державний стандарт початкової освіти, за яким навчаються перші класи “Нової української школи”. Зазначимо, що цей Стандарт зорієнтований на творчість вчителя. І це зрозуміло, учнів не можна стандартизувати і брати до школи за якимись тестами чи співбесідами. В Законі України “Про освіту” увага акцентується на тому, що “в Україні створюються рівні умови доступу до освіти. Ніхто не може бути обмежений у праві на здобуття освіти. Право на освіту гарантується незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, інвалідності, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, кольору шкіри, місця проживання, мови спілкування, походження, соціального і майнового стану, наявності судимості, а також інших обставин та ознак” [8]. А це означає,

що школа не має права підбирати “зручних дітей”, бо це злочин проти дитинства. В тому ж Законі України чітко сформульовано, що “метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству...” [Там само].

Отже, саме школа покликана створити умови, що сприятимуть творчій активності та розвитку креативного потенціалу учнів, самореалізації їхньої особистості в освітньому процесі. Та, на жаль, у багатьох вихованців відвідування школи викликає різні форми страху. Свого часу В. Сухомлинський, приділяючи велику увагу шкільним неврозам, зазначав, що “дивні з першого погляду захворювання – шкільні неврози, або дидактогенії. Парадоксальність дидактогенії полягає в тому, що вона буває тільки в школі – в тому священному місці, де гуманність повинна стати найважливішою рисою, що визначає взаємини між дітьми і вчителем. Дидактогенія – дітище несправедливості. Несправедливе ставлення батьків або вчителя до дитини має безліч відтінків. Це перш за все байдужість. Немає нічого небезпечнішого для становлення моральних і волевих сил дитини, ніж байдужість учителя. Потім окрик, погроза, роздратованість, а у людей, котрі не володіють педагогічною культурою, навіть зловтіха: ось ти не знаєш – давай сюди щоденник, я тобі поставлю двійку, нехай батьки дивляться, який у них син...” [6].

У Концепції “Нова українська школа” зазначено, що змінюватись першочергово потрібно вчителям, які нерідко виявляють авторитарний стиль керівництва дітьми, в той час коли мають працювати на засадах “педагогіки партнерства”. До основних її принципів належать повага до особистості; доброзичливість і позитивне ставлення; довіра у стосунках; діалог – взаємодія – взаємоповага; розподілене лідерство (проактивність, право вибору та відповідальність за нього, горизонтальність зв’язків); соціальне партнерство (рівність сторін, щирість у прийнятті зобов’язань, обов’язковість виконання домовленостей).

З огляду на результати сучасних досліджень, слушно говорити про чималу залежність між порушеннями психічного здоров’я школярів і їхньою навчальною успішністю. Проблеми в навчанні, девіантна поведінка найчас-

тіше є вираженням несвідомих конфліктів або проявом невротичних утворень, підвищеної тривожності, виникненням в учнів так званої навченої безпорадності. Тому коректно вести мову про специфічні причини зниження успішності для кожної із форм порушення психічного здоров’я. До прикладу, в дітей із захисною агресивністю внутрішнє напруження може зумовити підвищену рухову активність, схильність до порушень дисципліни. Такі діти викликають невдоволення вчителів, адже вони намагаються ігнорувати їх. Тому причиною зниження їхньої успішності є передусім відсутність емоційного контакту з педагогом. Учні з вираженими страхами здебільшого перебувають у ситуації постійного напруження, що спричиняє їх підвищену стомлюваність і швидке зниження працездатності в навчанні. У цьому аналітичному розрізі завдання педагога полягає у створенні умов, які б забезпечили розкриття позитивного особистісного потенціалу вихованця.

А. Дістервег із цього приводу писав: вихователь, власне, не виховує дитину, він усуває від неї шкідливі впливи, зміцнює добрі спонукання, які їй надала природа. Відтак освітній процес має базуватися на фундаменті співробітництва, що передбачає взаємоповагу та взаємну зацікавленість, пошук способів конструктивної взаємодії, за якої зберігається психічне здоров’я не лише учнів, а й усіх учасників освітнього процесу. Ні діти, ні педагоги, ані батьки не повинні жертвувати своїм здоров’ям заради досягнення формальних показників успішності в навчанні. Для здійснення педагогом конструктивної взаємодії потрібне усвідомлення ним цінності й унікальності свого життя та життя інших людей.

Тривалий час психічному здоров’ю здобувачів освіти приділялося мало уваги. Тому проаналізуємо зміст і значення інваріанти цього поняття. Скажімо, на думку Р. Поташнюка, психічне здоров’я – це стан психічної сфери, основу якого становить загальний душевний комфорт, що забезпечує адекватну психоемоційну і поведінкову реакцію і що зумовлюється як біологічними, так і соціальними потребами, а також можливостями їх задоволення [4]. У колективній праці за редакцією В. Черниха зазначено, що психічне здоров’я є резервом сил людини, завдяки якому вона може перебороти несподівані стреси чи труднощі, що виникають за виняткових обставин [7]. Термін “психічне здоров’я” А. Ребер розуміє як характеристику тієї людини, яка функціонує на високому рівні поведінкового

й емоційного регулювання, а не просто тієї, яка не належить до психічно хворих [5].

Всесвітня організація охорони здоров'я, як відомо, визначає психічне здоров'я як стан благополуччя, у якому людина реалізує свої здібності, може протистояти звичайним життєвим стресам, продуктивно працювати і здійснювати внесок у свою спільноту. В цьому сенсі психічне здоров'я є основою благополуччя людини та ефективного функціонування спільноти. Не даремно А. Маслоу на перше місце ставив особистість, а не її досягнення, а психічне здоров'я характеризував як синонім поняття самореалізація (див. [3]).

Отже, психічне здоров'я школяра – це його психосоціальна готовність до гармонійної продуктивної взаємодії з навколишнім світом та із самим собою, яка сприяє активній учинковій активності на основі сформованих ціннісних орієнтацій, супроводжується психоемоційним комфортом і соціальною адаптацією й охоплює практичне втілення своїх потенційних можливостей із використанням інтелектуальних здібностей і механізмів самовдосконалення. “Психічне здоров'я, – зазначає С.І. Болтівець, – як процес повного й безперешкодного здійснення всіх психосоматичних функцій людського організму таким чином підтримується, зберігається й зміцнюється, перетворюючи розрізане в цілісність власної особистості, пристосовуючи довкілля до потреб власного життя, утворюючи те, чого в досвіді людини досі не було. Творчість – це психодуховний засіб подолання перешкод на життєвому шляху, узгодження суперечностей, що здатні розколоти цілісність особистісної структури і цим зруйнувати її. Кожне таке подолання – сходинка (лімен), яка збагачує світ дитини, підлітка, юнака, дорослої людини новим значенням (усвідомленням подолання, перемоги). Сукупність цих символів-значень, що розгортаються у свідомості при зустрічі з черговими труднощами, життєвою задачею, є набором випробуваних інструментів її розв'язання – досвідом людини. Якщо ж ситуація виявляється складнішою за всі, пережиті раніше, і жоден з інструментів досвіду виявляється непридатним для її повного розв'язання, тоді й актуалізуються ресурси творчої здатності у збереженні цілісності власної особистості – її психічного здоров'я” [1, с. 192].

У концепції “Нова українська школа” наголошується, що заклад освіти має готувати молодих людей, які вміють навчатися впродовж життя, критично мислити, ставити цілі та досягати їх, працювати в команді, комуні-

кувати і володіти іншими сучасними компетенціями. Вирішальну роль у формуванні та вихованні кожної дитини як гідного громадянина-патріота України відведено педагогічному колективу, висококваліфікованим педагогічним працівникам. Звідси очевидно, що недостатньо лише отримати знання, треба ще навчитися ефективно користуватися ними впродовж життя [10], де збереження фізичного і психічного здоров'я особистості та формування її психічної культури є засадничою умовою життєвого і власне професійного успіху.

Організований освітній процес ефективний тоді, коли базується на фундаменті професійної компетентності та відповідальності, індивідуального підходу, доступності соціально-педагогічної та психологічної допомоги, системності у здійсненні професійної діяльності, людиноцентризму та партнерства, конфіденційності та дотримання норм суспільної етики. Все це передбачає діапазон професійних можливостей, досконале володіння інструментарієм, прийомами і технологіями фахової діяльності, що проявляється у її творчому характері, в активному пошуку новаторських підходів та інноваційних технологій, особистій ініціативі, продуктивній комунікативності та особистісній культурі. А це повністю виключає з арсеналу практичного вжитку недосконалі технології навчання, які ігнорують не лише психофізіологічні, а й психологічні особливості психічного здоров'я здобувачів освіти.

У цьому сенсі має рацію проф. С.І. Болтівець: “Апаратурно-психологічна об'єктивізація основних індикаторів психічного здоров'я має важливе психогігієнічне значення для здобуття кожною людиною знань про власну індивідуальність, здатність до вияву активності та здійснення саморегуляції власних психічних станів. Самоконтроль власного психічного функціонування особливо важливий в процесі лікування психічних розладів і під час тривалої реабілітації пацієнтів з хронічними психічними захворюваннями, оскільки дозволяє активізувати усвідомлення основних об'єктивних параметрів власних психічних можливостей у співвіднесенні їх із бажаними, потрібними для повноцінного життя. Суб'єктивне сприймання пацієнтом свого лікаря, психолога як довіреної особи у справі відновлення психічного здоров'я завдяки апаратурно-психологічним даним здобуває надійну основу об'єктивного опосередкування у саморусі до покращення власних здатностей до вияву індивідуальних можливостей, власної активності і саморегуляції” [2, с. 67].

Зважаючи на те, що шкільний період найвразливіший для виникнення нервово-психічних захворювань, метою діяльності психологічної служби є охорона психічного здоров'я, надання психологічної та соціально-педагогічної підтримки всім учасникам освітнього процесу. Розлади, які виникають у дітей у разі неотримання своєчасної спеціалізованої допомоги, можуть призводити до утворення більш важких форм психічних і поведінкових розладів та соціальної дезадаптації. Саме тому дуже важливо вчасно виявити в учнівському колективі учнів, які потребують психологічної підтримки, особливо тоді, коли вони опиняються поза належною увагою батьків. Тому одним із напрямів діяльності вказаної служби є профілактика негативних явищ в учнівському середовищі, а саме запобігання правопорушень і злочинності, насилля, шкідливих звичок тощо.

За даними Інституту модернізації змісту освіти у 2017/18 навчальному році до практичних психологів та соціальних педагогів звернулося 102 590 учасників освітнього процесу щодо протидії шкільному насильству, у т.ч. так званому булінгу, тобто цькуванню. І справді, причин для непорозуміння у стінах школи може бути чимало. Психологічний захист особистості відбувається підсвідомо як її прагнення стабілізувати міжособисті стосунки, нейтралізувати негативні впливи. Конфлікт мимоволі актуалізує ці інтенції особи: в неї з'являються думки і почуття, що протидіють загрози, підтримують її хоча часто й знижують самооцінку. Загалом вирішення конфліктів між учнями – важливий і складний напрям роботи психологів і педагогів освітнього закладу, адже кожна конфліктна ситуація створює стресове навантаження для всіх, хто в неї втягнутий. Невирішені конфлікти переходять в хронічну форму, а іноді переростають у булінг. Жертвами постійного або епізодичного насильства стають досить багато здобувачів освіти, і це завжди проблема не жертви, а проблема колективу. В усіх учасників цькування – й у кривдників, й у жертв – частіше зустрічаються емоційні і поведінкові порушення, думки про самогубство і самоушкодження, ніж у їхніх однолітків. За сучасних умов, буває складно відстежити прояви цькування, тому що основні “бойові дії” можуть розгортатися в Інтернет-просторі: жертві надсилають нав'язливі повідомлення, які вона не бажає отримувати, ображають, пишуть від імені переслідуваного в соціальних мережах грубі тексти, додають образливі коментарі до

фотографій, розміщують компрометуючі відео та фотоматеріали. Найчастіше булінг призводить до дуже серйозних наслідків, зокрема й до спроб суїциду, захисної деструктивної чи демонстративної агресивності, особистого панічного чи соціального страху, що є крайнім проявом порушень психічного здоров'я школяра. І ця проблема – агресивної поведінки та суїцидів – особливо актуальна нині серед підлітків і молоді. Основними причинами суїциду є кохання без взаємності, конфлікти з батьками та однолітками, страх перед майбутнім, самотність. До вікових особливостей підліткового віку належить підвищена чутливість, що збігається з періодом невизначеності і входу в доросле життя. В кризовій ситуації підліток може вибирати добровільний відхід з життя як найбільш “легкий” спосіб зодолання ситуації. Потрібно враховувати і те, що детальне і деталізоване висвітлення підліткових суїцидів у ЗМІ зазвичай викликає “ефект зараження”, “ефект Вертера”, що породжує нову хвилю суїцидів у відповідній віковій чи соціальній групі.

За такої ситуації потрібно об'єднати зусилля щодо спільної дії батьків і педагогічного колективу. Одним із способів нормалізації психологічного мікроклімату в закладі освіти може стати шкільна медіація, де діти зможуть набути практичних умінь, навичок і навіть компетенцій керувати власними конфліктами, приймати зважені (розсудливі) рішення, відповідати за власні вчинки, слухати іншого, тобто набути всього арсеналу здатностей, які сприяють формуванню майбутньої емоційно компетентної особистості. Отож створення дружньої атмосфери в освітньому закладі – це запорука зміцнення психічного здоров'я його головних дієвих осіб.

Пріоритетна ціль роботи закладу освіти – це формування благодатного виховного поля навколо дитини, що забезпечує узгодженість психосоціальних упливів дорослих. Ось чому робота шкільного психолога слушно проводиться через комплекс заходів щодо підвищення психолого-педагогічної грамотності батьків і педагогів з питань збереження психічного здоров'я дітей, з-поміж яких головними є особиста підтримка, любов, порозуміння, уважність, толерантність. Якщо не дотримуються вищезазначених умов, то в дитини можуть виникнути різні проблеми у вигляді соматичних наслідків – головного болю, болю у спині та животі; психологічних розладів (депресії, поганого настрою, нервозності,

почуття самотності й думок про суїцид), особистісної дезадаптації – неспроможності сформуватись повноцінній індивідуальності, яка б відповідала вимогам суспільства; розвитку стійких моделей асоціальної поведінки, серед яких першість належить агресії, насильству; поширення алкоголізму, наркоманії, токсикоманії та ін.

Важливу роль в збереженні і зміцненні психічного здоров'я здобувачів освіти відіграють класні керівники. Їхня психолого-педагогічна робота має проводитися за кількома напрямками: розвитку мотивації творчої активності, формування особистої відповідальності учня за результати освітньої діяльності, створення ситуацій успіху для академічних та особистісних креативних досягнень; розвитку гуманістично зорієнтованої системи цінностей, ефективних комунікативних умінь, виховання стійкої моральності, патріотизму, вироблення активної громадянської позиції, формування здорового, дружнього, згуртованого колективу зі сприятливим психоемоційним кліматом; надання можливості кожному вільного вибору творчих завдань, задіяння до прогнозування своєї освітньої діяльності; зацікавленості педагога в результатах такої діяльності школяра, спонукання його до особистісного зростання і постійного самовдосконалення; активізації персональних ресурсів і виховного потенціалу батьків; проведення спільних профілактичних заходів із залученням фахівців різного рівня; ведення форумів із різних проблемних тем за участю учнів на шкільному сайті тощо. У будь-якому разі напрями роботи можуть бути різноманітні, але найголовніше, що має їх об'єднувати – систематичність, дієвість і наступність, пов'язана з психологічними особливостями розвитку учнів різних вікових категорій.

Педагогічний досвід переконує, що втілення різних форм і методів роботи в освітню діяльність дає змогу ефективно здійснювати розвиток творчого потенціалу школярів, є своєрідним психосоціальним тренінгом, під час якого юна особистість набуває нового досвіду, розширює уявлення про себе та інших людей. Це – прекрасна можливість для збереження та зміцнення її психічного здоров'я. І тут важливим чинником, що формує таке здоров'я у нащадків, є підтримка батьків. Всі батьки хочуть, щоб дитина в майбутньому була щасливою. Саме тому вони акцентують свою увагу на її гарному здоров'ї, високій успішності,

адекватній поведінці. Прийняття дитини в її прагненнях, налагодження теплих взаємостосунків сприяють формуванню в неї позитивного самооцінювання та стимулюють процес самореалізації. Вочевидь психологічний клімат родини суттєво впливає на психодуховний стан нащадка, спричиняє внутрішній комфорт чи ж дискомфорт. Для сучасної дитини стресова ситуація – це всі ті події, що є буденними для дорослого, який не може або не бажає створювати спеціальний режим для ще незміцненого організму дитини. У такий спосіб батьки закладають основу її майбутнього. Це потребує часу, старань, любові, сімейної злагоди, економічних статків. Але найголовніше – це світла і щира любов до дитини. Наявність достатньої уваги та великої любові від дорослих (батьків і педагогів) – це визначальні чинники гармонійно-позитивного становлення особистості. Як справедливо відзначає з цього приводу С.І. Болтівець, “у підлітковому та юнацькому вікових категоріях розширюється оцінний континуум особистості. У цьому процесі соціальна оцінка постає формувальною засадою для виникнення настановленої самооцінки – психологічного утворення, виробленого батьками, педагогами, іншими значущими для особистості людьми, але не нею самою” [1, с. 275].

Однак слід врахувати, що батьки, навіть знаючи про проблеми дітей, не завжди самі можуть їм допомогти. У замкнутих, боязких, нетовариських дітей часто такі ж батьки, так само як в активних дітей, які претендують на лідерство і домінування, батьків відрізняють саме ці якості. Окремі батьки не бажають визнавати недоліки власного виховання своїх дітей і в усьому звинувачують інших нащадків та заклад освіти. У таких випадках основна робота зі зміни поведінки учня лягає на вчителів і психолога закладу освіти. І все ж багатьох батьків можна залучити у цій справі до союзників. Активно беручи участь у житті закладу, допомагаючи в організації різних заходів, батьки здебільшого позитивно впливають на поведінку і вчинки своїх дітей.

Отже, збереження і зміцнення психічного здоров'я здобувача освіти можливо тільки за умови об'єднання зусиль усіх учасників освітнього процесу, а професіоналізм, емоційне благополуччя педагогів та велика їхня любов і вимогливість до вихованців є важливою умовою ефективності повсякденної психолого-педагогічної роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Болтівець С.І. Педагогічна психогігієна: теорія та методика: монографія. Київ : Редакція “Бюлетеня Вищої атестаційної комісії України”, 2000. 302 с.
2. Болтівець С.І. Апаративно-психологічна об'єктивізація індикаторів психічного здоров'я. *Психічне здоров'я*. 2017. № 3(52). С. 62–67.
3. Маслоу А. Психология бытия: пер. англ. Москва : “Рефл-бук”, Киев : “Ваклер”, 1997. 303 с.
4. Поташнюк Р.З. Психогігієна: навч. посіб. Луцьк : Надстрія, 2000. 62 с.
5. Ребер А. Большой толковый психологический словарь. Москва: ВЕЧЕ, 2003. Т.1. С. 591.
6. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори в 5 т. Київ: Рад. школа, 1976. Т3. С. 7–279.
7. Шапарь В.Б. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. Харків: Прапор, 2009. 672 с.
8. Закон України про освіту від 05.09. 2017р. № 2145-VIII. Дата оновлення: 19.01.2019. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення 22.02.2019).
9. Положення про психологічну службу у системі освіти України від 22.05.2018р. № 509. Дата оновлення: 22.05.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18> (дата звернення 22.02.2019).
10. “Нова українська школа”: концептуальні засади реформування середньої школи URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення 22.02.2019).

REFERENCES

1. Boltivets, S. I. (2000). *Pedahohichna psykhohihiiena: teoriia ta metodyka [Pedagogical psychohygiene: theory and methodology]*. Kyiv: Redaktsiia “Biuletentia Vyshchoi atestatsiinoi komisii Ukrainy” [in Ukrainian].
2. Boltivets, S. I. (2017). *Aparaturno-psykhohichna obiektyvizatsiia indykatoriv psykhichnoho zdorovia [Hardware-psychological objectification of indicators of mental health]*. *Psykhichne zdorovia – Mental health*. Vol. 3 (52). 62–67 [in Ukrainian].
3. Maslow, A. (1997). *Psihologia bytiya [Psychology of being]*; (trans. English). Moscow: “Refl-buk”, Kiev: “Vakler” [in Russian].
4. Potashniuk, R. Z. (2000). *Psykhohihiiena [Psychohygiene]*. Lutsk: Nadstria [in Ukrainian].
5. Reber, A. (2003). *Bolshoy tolkovyi psihologicheskii slovar [Great intelligent psychological dictionary]*. Moscow: VECHЕ. Vol. 1. P. 591 [in Russian].
6. Sukhomlynskyi, V. O. (1976). *Sertse viddaiu ditiam [I give my heart to the children]*. Kyiv: Rad. shkola. Vol. 3. 7–279 [in Ukrainian].
7. Shapar, V. B. (2009). *Psykhohichnyi tлумachnyi slovnyk naisuchasnishykh terminiv [Psychological explanatory dictionary of the most modern terms]*. Kharkiv: Prapor [in Ukrainian].
8. *Zakon Ukrainy pro osvitu vid 05.09. 2017. № 2145-VIII [The Law of Ukraine on Education of 05.09. 2017 No. 2145-VIII]*. Data onovlennia: 19.01.2019. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> [in Ukrainian].
9. *Polozhennia pro psykhohichnu sluzhbu u systemi osvity Ukrainy vid 22.05.2018r. № 509 [Regulations on*

the psychological service in the education system of Ukraine of 22.05.2018. No 509]. Data onovlennia: 22.05.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18> [in Ukrainian].

10. “Nova ukrainska shkola”: *kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly [“New Ukrainian School”: conceptual principles for reforming the secondary school]*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf> [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Флярковська Ольга Василівна.

Безпечна школа як трансфер психічного здоров'я здобувача освіти.

У контексті нових завдань, що постали перед національною освітою, гострою є проблема збереження психічного здоров'я здобувачів освіти та обґрунтування психолого-педагогічних засад організації освітнього процесу, спрямованого на розвиток здорової дитини шляхом створення належних умов зміцнення її психофізичного здоров'я. Мовиться про часопростір закладу освіти, який прискорює формування фізично, соціально і психічно здорової особистості, котра вміє навчатися впродовж життя, критично мислити, ставити цілі та досягати їх, працювати в команді, спілкуватися і конструктивно діяти в багатокультурному довіллі. Охарактеризовано пріоритети освітнього процесу в сучасній українській школі. Доведено, що створення соціально безпечного простору відбувається тоді, коли здобувачі освіти вміють правильно поводитися у проблемних і критичних ситуаціях, які загрожують життю, честі та гідності їх особистості й одночасно здатні надавати компетентну допомогу собі та іншим. Аргументовано, що конструктивне перезавантаження освіти пов'язано із впровадженням алгоритму профілактичної та психорозвиткової діяльності педагогічних працівників, що передбачає зміну акцентів та пріоритетів із процесу на результат з використанням ними найефективніших методів і засобів практичної психології та соціальної роботи. Зазначено, що таке перезавантаження має відбуватися психологічно коректно, поетапно і поступово, з відповідними роз'ясненнями та інструкціями. Підкреслено, що визначальну роль у збереженні психічного здоров'я здобувачів освіти відіграє психологічна служба закладу освіти, котра покликана навчити вихованців найголовнішому: як жити у мирі із самим собою та з іншими, як вступати у стосунки зі світом, щоб життя приносило задоволення.

Ключові слова: заклад освіти, психічне здоров'я, збереження психічного здоров'я, здобувач освіти, безпечне довілля, психолого-педагогічні засади, організація освітнього процесу, критичне мислення.

ANNOTATION

Olha Fliarkovska.

Safe school as a transfer of mental health of education getter.

In the context of new tasks, faced with education the problem of preserving the mental health of students was acute and psychological and pedagogical principles of

organization of educational process, aimed at the development of a healthy child, with the definition of conditions for strengthening her mental health. The article deals with the problems of maintaining the mental health of the participant in the educational process. The psychological and pedagogical principles of the organization of the pedagogical process aimed at the development of a healthy child, who is able to study throughout life, to think critically set goals and achieve them, work in a team, communicate in a multicultural environment, and the conditions for strengthening mental health in educational institutions are determined. The priorities of the educational process in the New Ukrainian school are described. It is determined that the creation of a socially safe space takes place through the formation of the ability of the learners to properly behave in dangerous and critical situations that threaten the life, honor and dignity of the individual, to help themselves and others. It is determined that to create a safe environment in the institution of education is required reboot education. The algorithm of professional preventive and development activity of pedagogical workers is investigated, which involves reviewing the methodology of work with participants in the educational process;

changing the emphasis and priorities from the process to the result using effective methods of practical psychology and social work. It is proven that the reboot should take place psychologically correctly, step by step and gradually, with appropriate explanations and instructions. Described activities teaching staff of the education system. It is determined that the psychological service of educational institutions plays an important role in preserving mental health of students. It is stressed that the psychological service is called to teach the most important: how to live in peace with yourself and with others, and how to engage with the world, so that life brings pleasure.

Key words: *mental health, preservation mental health, student, safe environment, educational institution, psychological and pedagogical principles, organization of pedagogical process, critical thinking.*

Рецензенти:

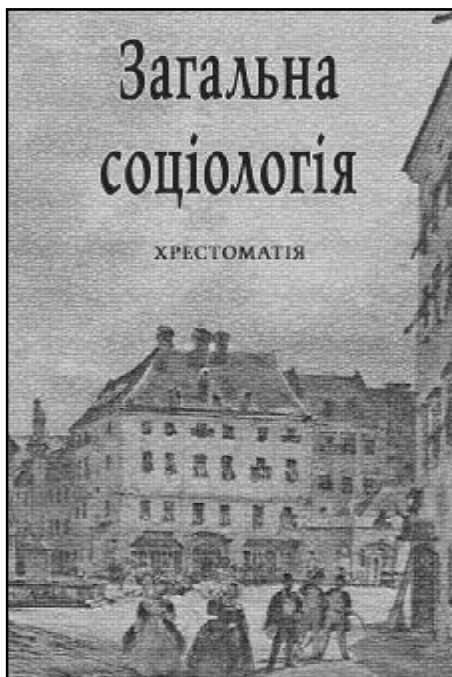
**д. психол. н., проф. Болтівець С.І.,
д психол. н., проф. Шандрук С.К.**

**Надійшла до редакції 04.01.2019.
Підписана до друку 21.02.2019.**

Бібліографічний опис для цитування:

Флярковська О.В. Безпечна школа як трансфер психічного здоров'я здобувача освіти. Психологія і суспільство. 2019. №1. С. 109–115. <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.109>

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ЗАГАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ : [хрестоматія] / концепція, упоряд., перекл. А. В. Фурман, В. С. Біскуп, О. С. Морозова. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. 354 с.

Хрестоматія містить авторські тексти, які охоплюють теоретичні концепції як класиків, так і сучасників соціологічної думки. В ній зібрані оригінальні роботи, у яких окреслюються вузлові теоретичні і прикладні питання функціонування системи соціальних відносин у їх структурних, етико-нормативних, інституційних вимірах. Навчальне видання методологічно зорієнтоване на вивчення та узагальнення концептуальних підходів до розгляду проблеми соціального як у змістовому, так і в технологічному аспектах. Зокрема читачеві пропонується динаміка наукового осмислення й трактування явищ і процесів соціальної реальності від періоду класичної соціологічної думки до постнекласичного етапу розвитку науки, презентованого різними версіями соціологічного аналізу реальності повсякдення, означених історико-культурним контекстом. Теоретична рефлексія обґрунтування закономірностей розвитку суспільства, внутрішніх та зовнішніх механізмів перебігу соціальних процесів представлена науковими працями від О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, К Маркса до Е. Тоффлера, Д. Белла, Е. Роджерса.

Хрестоматія укладена з урахуванням вимог до підготовки студентів закладів вищої освіти та стане в нагоді всім, хто цікавиться суспільною проблематикою, бажає підвищити рівень соціологічного, соціально-філософського аналізу сучасних тенденцій розвитку культури, моралі, суспільного повсякдення.

<https://doi.org/10.35774/pis2019.01.116>

ШКОЛА ВИХОВАННЯ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ В. А. РОМЕНЦЯ: ВИТОКИ УСПІХУ

Іван ДАНИЛЮК, Ілля ЯГІЯЄВ

УДК 155.9

Ivan Danyliuk, Ilya Yahiyaev

V. A. ROMENETS' SCHOOL OF CREATIVE ABILITIES EDUCATION: THE ORIGINS OF SUCCESS

В. А. Роменець (1926–1998) – важлива постать української психології. Він широко відомий своїми працями з історії психології, психології творчості та загальнотеоретичних і методологічних питань, з якими стикається психологія. Учні В. Роменця називають його “революціонером у психології. В особі цього вченого психологія стає постнекласичною, коли осмислює феномен людини з огляду на спосіб її буття у світі” [1, с. 33–34]. Проте, висока оцінка наукових досягнень потребує, окрім іншого, ґрунтовного переосмислення змісту праць В. Роменця, їх тлумачення з огляду на сучасні тенденції розвитку психології, насамперед психології творчості.

Перевидання у журналі “Психологія і суспільство” праці В. Роменця “Виховання творчих здібностей у студентів” [3] є чудовою нагодою ретельно перечитати цю працю, здійснити аналіз її методології, рекомендацій та висновків з погляду сьогодення. Цю працю було видано у Києві видавництвом “Вища школа” у далекому 1973 році [2]. Попри свою “прикладну” назву, вона є значно ширшою за просту оцінку ефективності методів стимулювання креативності в університетах. В. Роменець вважає проблемою те, що студенти, отримуючи фахові знання, часто не формують навичок творчості. Через це у вищій школі варто враховувати необхідність формування творчих здібностей, а не лише готувати фахів-

ців, які будуть алгоритмічно виконувати свої завдання.

В. Роменець здійснює феноменологічний аналіз еволюції інтересу до науки з боку молодих людей (абітурієнтів відділення психології університету та студентів цього відділення), вдаючись до реконструкції етапів їхнього захоплення науковим пізнанням як таким та ідеалом вченого. Він називає це “генетичною психологією творчості”, тобто дослідженням шляхів творчого опанування наукою молодою людиною. Поняття “генетична” означає не відповідну біологічну дисципліну, а дослідження походження та становлення творчих здібностей, адже “генетичне” з давньогрецької мови означає “те, що породжує”.

Опис етапів становлення вченого типологічно схожий на *еволюційні моделі розвитку особистості та суспільства*, які передбачають поступові ускладнення та диференціацію систем, перехід від чуттєвості та емоційної конкретики до абстрактності, складності й цілісності, від наївної віри у нескінченні можливості людини (що, втім, виконує позитивну функцію мотивації діяльності) до зрілого усвідомлення своїх та суспільних (до чого належить і науково-експертна спільнота) обмежень і помилок. Це, однак, не призводить до відкидання романтичного ставлення до науки та його мотиваційного потенціалу. На ранніх етапах становлення наукового інтересу особа персоналізує науку,

енциклопедичність інтересів, обізнаність та навіть усезнайство, розглядаючи науку як індивідуальний проект окремих визначних дослідників, експериментаторів і винахідників. Натомість згодом приходиться розуміння того, що наука – це процес колективного пізнання; окремі особи, навіть геніальні, можуть помилятися та відкидати очевидні свідчення хибності своїх ідей. Зріла людина дає собі раду з тим, що найголовніші наукові проблеми є надзвичайно складними для розв’язання. Молодість передбачає напруження між ідеалом усебічної розвинутості та спеціалізацією. Разом з вирішенням цієї суперечності, молодість, згідно з В. Роменцем, завершується. Отож шлях молодого людини в науці чимось схожий на плавання Одисея між Сциллою та Харибдою: варто мати здоровий і критичний розум, щоби пройти всі етапи та подолати принади, які очікують на шляху, фактично пройти шлях духовного становлення.

Підхід В. Роменця до становлення та еволюції науковця може бути охарактеризований як *гуманістичний*. Сам він безпосередньо вказує на те, що є прихильником гуманізму в пізнанні людини. Охарактеризувати Володимира Андрійовича як гуманістичного психолога дозволяє його прискіплива увага до дослідження творчого потенціалу особи, та й справді, гуманістична психологія розвивалася як рух-попередник за розвиток найкращого в людині. Психологи-гуманісти обстоювали феноменологічний метод дослідження, прихильниками якого у США були А. Маслоу і К. Роджерс. Гуманістичному способу мислення також властива увага до цілісної, холистичної особистості, яка довгим і тернистим шляхом прямує до персональної зрілості. З огляду на це, ідеї В. Роменця про вказаний розвиток зіставні з теоріями розвитку К. Юнга та А. Маслоу, в межах яких простежується подібна логіка і віддається належне творчості як виходу за межі біологічної та соціальної заданості людського буття.

Згідно з В. Роменцем, особа проходить етапи абстрактного і синкретичного інтересу до пізнання, що супроводжується романтизацією наукового пошуку та захопленням визначними науковцями, ускладненням та “демократизацією” їх особистих образів, що пов’язане з кризою через розуміння обмежень наукового пізнання, усвідомлення того, що натеper не все у світі відомо. Синкретичний інтерес до знання про світ спеціалізується, людина починає формувати картину світу відповідно до науки, яка її

більше цікавить і до якої в неї є більше здібностей. На етапі спеціалізації і задоволення професійного інтересу небезпекою для молодого людини може стати спекулятивний редукціонізм. Його суть полягає у зведенні всієї множини фактів дійсності, які є предметами різних наук, до методології та понятійного апарату однієї з наук: фізики, біології, математики, наук про суспільство тощо. В. Роменець констатує, що чимало вже зрілих дослідників, маючи успіхи в науці, залишаються у цьому сенсі “юними”. Це виявляється в нехтуванні іншими науками, презирливому ставленні до них, у твердженнях про їхню меншовартість і легкість. Ці явища маскують незнання інших наук і неповноцінність особистісного розвитку, невідповідність рівнів інтелектуальної компетентності та психологічної зрілості конкретного науковця.

Романтичне ставлення до науки може перейти в нігілізм, відкидання науковості на підставі того, що пізнання є надзвичайно складним і далеко не завжди відповідає на поставлені питання повністю, а також може мало дати для задоволення потреб практики. Нігілізм і редукціонізм зваблюють молоду людину тим, що, немов, дозволяють їй мати вигляд розумної через заперечення авторитетів. Принаймні спершу вона прагне до енциклопедичного знання, яке вповні дало би остаточні відповіді на питання влаштування світу та моралі. Усвідомлення нестачі своїх знань і можливостей, зацікавленість у поясненні своєрідності явищ, а не простого відтворення їхніх схем, веде до переоцінки цінностей, тоді теоретичні знання починають розумітися як приблизні дороговкази.

Переоцінка цінностей відбувається поетапно. На початку молода людина відчуває романтичний оптимізм щодо можливостей науки, намагається відшукати універсальну теорію – концептуальну рамку, яка б, завдяки своїй усеохопності, дозволила пояснити всі явища дійсності. Спершу йдеться про розуміння світу в цілому, згодом – про конкретну наукову дисципліну. Відбувається інтенсивне пізнання з метою отримання енциклопедичних знань. Це проявляється не лише у науковій сфері, адже юна особа намагається всебічно розвиватися, відтворюючи настанови титанізму Відродження, ідеал довершеного розуму, тіла, інтересів, які сягають різних сфер життя. За оптимістичним етапом слідує етап песимістичний, коли відбувається переоцінка цінностей. Приходить розуміння, що теоретичного знання, причому не лише її власного, але й колектив-

ного знання наукової спільноти, бракує для пояснення багатьох явищ дійсності та для успішного інтелектуального практикування. Через відчуття розбіжності теорії і життя вона починає зневірюватися в науці. Щонайперше її лякає величезний обсяг фактів, теорій, книжок, понять, формулювань, підходів тощо, які очевидним чином суперечать одне одному та швидше заплутують, ніж надають ясності. Оптимізм і песимізм можуть взаємозмінюватися, проте вони самі собою означають, що етап наукової творчості ще не розпочався. Емоційна сила розгойдувань оптимізму та песимізму, утім, свідчить про потенційну творчу енергію особи.

В. Роменець акцентує увагу на творчій силі дилетантського способу ставити питання та дискутувати про них. Саме по собі дилетанство, поза сумнівом, не становить творчості, однак його не треба знищувати науковим скепсисом. Науковому керівникові або викладачу потрібно мудро використовувати енергію дилетантизму, створюючи для нього рамки, заохочувати подальше пізнання молодого людиною всієї глибини наукових проблем й демонструвати обмеженість наукової методології, покликаної їх розв'язати. Розумне керівництво дозволить згодом юній особі позбутися дилетантизму, запобігши припадку крайнього оптимізму, який є непродуктивним та породжує ілюзії, та песимізму, що паралізує творчість.

Перехід від абстрактного інтелектуалізму до практичного інтелекту, який поважає теорію та спирається на неї, не переоцінюючи її можливостей, бачиться В. Роменцем як перехід від молодості до зрілості. Зріла наукова творчість передбачає максимальну інтеграцію досліджуваних явищ у понятійно-категорійну систему при максимальному збереженні індивідуальних рис цих явищ. Тут він свідомий нездоланного в межах теоретичного розуму, антинормального напруження об'єктивності та суб'єктивності, номотетичного та ідеографічного методів, етіс та еміс підходів, фізіології, з одного боку, та феноменології і герменевтики – з іншого. Тому бере на себе сміливість стверджувати, що ці суперечності мають бути подолані через діяльність дослідника. Зрілий науковець розуміє складність світу та не претендує на його остаточне пізнання через абстрактну систему понять і категорій, користується ними інструментально, не впадаючи у цинічний антинауковий нігілізм.

У праці В. Роменця здійснюється аналіз найвпливовіших західних підходів до креатив-

ності, зокрема робіт Дж. П. Гілфорда, Е. П. Торранса та Г. Гутмана. Їм віддається належне, проте вони піддаються критиці або за надмірні метафізичність та натурфілософію (Г. Гутман), або, попри глибоку деталізацію, за надмірну “тестову манію” й неухважність до динаміки творчого процесу і до якісних відмінностей між різними типами творчості, до її зв'язку з екзистенцією людини, чи, навпаки, з можливостями її технізації.

В.А. Роменець пропонує застосування дизайну емпіричного дослідження творчих здібностей і типів творчості, розробленого у Київському університеті в 1973 році. Особливістю дослідницької методики є її динамічний характер, зокрема вона передбачає чотири етапи експозиції одного й того самого зображення різного рівня чіткості – від зовсім нерозбірливого до максимально виразного. Вивчається кількість і характер інтерпретацій обстежуваним продемонстрованого матеріалу. За ступенем усвідомленості творчого процесу виокремлюється раціональний, інтуїтивний і фантазійний типи творчості. Перший тип більше схильний до критичного ставлення до своїх інтерпретацій, останній – зовсім мало, другий займає проміжне становище за цим критерієм. Педагог-мислитель окремо наголошує на здійсненні конкретної поетапної роботи, допоміжної щодо наукового пізнання. Ці рекомендації, які начебто мають бути центральними з огляду на назву аналізованої праці, розглядаються у загальному вигляді. Йдеться про бібліографічну роботу, реферування джерел (яке з розвитком наукових здібностей студента стає вибірковішим і критичнішим), написання плану і проспекту дослідження, опис методики та гіпотези дослідження, виклад результатів емпіричного дослідження і про їх інтерпретацію. Все це висвітлюється в контексті курсів, етапів навчання студентів відділення психології, що певною мірою звужує потенційне коло осіб, на які ці важливі міркування відомого вченого можуть розповсюджуватися.

Загалом для основної лінії сучасної психології метод феноменологічної реконструкції та широкі узагальнення, які мало спираються на ретельно зібраний емпіричний матеріал, є унікальними. Проблема творчості, зокрема пізнавальної творчості студентів, активно досліджується психологами та активно публікується у англійських журналах. І справді, нині мало не всі актуальні та якісно проведені дослідження представлені у публікаціях саме англійською мовою.

Відомо, що творчість визначається із застосуванням двох критеріїв – оригінальності та корисності. Однак деякі терміни використовувалися як взаємозамінні при дослідженні творчості. Наприклад, окремі дослідники використовують термін “новизна” для позначення оригінальності, а інші вживають “доцільність” та “ефективність” стосовно корисності [5]. У психології творчість здебільшого пов’язується з такими рисами особистості, які допомагають їй створювати, відкривати щось нове, своєрідне, ідентифікувати проблему, розмірковувати самостійно. У сучасній психологічній літературі творчість людини стимулюється насамперед не розумом або блискучим інтелектом, а уявою, добре розвиненою інтуїцією, яка впливає на винахідливість людини, на спритність розуму в постановці і здоланні поставлених проблем [6].

Феноменологічний метод у дослідженні досвіду особистісної творчості використовується щонайперше в контексті її зіставлення з досвідом психічних розладів, таких як шизотипія і шизофренія [9], а також біполярний афективний розлад (БАР) [13]. Скажімо, шизотипічні властивості особистості можуть бути “позитивними”, пов’язаними з базовими особливостями досвіду “потoku” (за М. Чік-сентміхайї); тут мовиться про глибоку концентрацію, зосередження на теперішньому моменті і про почуття задоволення. Пригнічення латентної інгібіції, прихованого гальмування нерелевантних стимулів полегшує вхід у стан потокового типу для шизотипових індивідів, уподібнюючи творчий процес хворобливому стану марення. Очевидно, що застосування подібного до того методу дослідження, який використовує В. Роменець, має у цих та аналогічних розвідках іншу, значно скромнішу мету, тому віднайти критерії їхнього порівняння важко. Додамо, що, незважаючи на існування феноменологічних досліджень художньої креативності, креативність у науці цікавить дослідників значно меншою мірою.

Дослідження сучасними психологами креативності у студентів і науковців часто зосереджені на питаннях мотивації, створення сприятливого психологічного довкілля для її становлення та прояву. Також ретельно вивчається сам творчий процес – традиція, розпочата Дж. П. Гілфордом та Е. Торрансом. Вивчення мотиваційних аспектів стимулювання і підтримання креативності як психодуховного стану спираються насамперед на теорію самодетермінації Е. Десі та Р. Раяна. Внутрішня

або автономна мотивація стосується мотивації, яка має своєю метою саме завдання, тоді як зовнішнє мотивування спрямоване на отримання певної соціальної винагороди. Тривала дослідницька традиція фокусується на внутрішній мотивації як засадничій задля творчості. У цій традиції винагороди, як вважається, не просто не підвищують, але навіть знижують внутрішнє вмотивування. В експериментах, де дітям платять за здійснення цікавого завдання, яке вони раніше робили з радістю, після відміни винагороди вони не бажають його виконувати. Іноді винагорода може подекуди навіть підвищити креативність, якщо буде сприйматися як справедлива та залежати від продуктивності творчості. Вирішальне питання полягає у визначенні типів творчих досягнень, які варто винагороджувати на основі достовірних оцінок творчості. Вочевидь таке оцінювання вирізняється складністю, оскільки творчість часто є специфічною для конкретної сфери та контексту. Це, своєю чергою, обмежує кількість осіб, котрі спроможні компетентно оцінити результати. Крім того, корисність ідеї може стати очевидною лише через деякий час [10].

Натепер правилом хорошого тону стала самокритика дослідника, або ж його критика з боку рецензентів чи оглядачів. Така практика, імовірно, прийшла би до вподоби й В. Роменцю, який наголошував на обов’язковості взаємного рецензування студентами текстів як способу мобілізації їхніх творчих здібностей. З огляду на це, дозволимо собі висловити кілька критичних тез, які стосуються аналізованої праці, вказавши на низку локалізації стилістичного, теоретичного та емпіричного гатунку.

В. А. Роменець спирається на анкетування й, очевидно, спостереження, які стосувалися лише абітурієнтів і студентів відділення психології філософського факультету Київського університету імені Тараса Шевченка. Ці дані мають неабияке значення для розуміння студентів-психологів, однак навряд чи їм властива висока зовнішня валідність стосовно здобувачів вищої освіти інших факультетів і спеціальностей. Ті мотиви, які спіткають студентів до заняття психологією, а саме розуміння людей і соціальних груп, проблема авторитету та виборів, які люди здійснюють у повсякденні, повернення осіб з психічними розладами до нормального життя тощо, природно властиві майбутнім психологам. Проте зміст і структура вмотивованості осіб, які обирають інший фах, матиме істотні відмінності.

Воднораз В. Роменець не приділяє належної уваги опису програми емпіричного дослід-

ження, зокрема не вказує на формування та склад вибірки абітурієнтів і студентів, час проведення дослідження, форму анкетування. Подаючи результати оцінювання наступниками власних можливостей до заняття наукою за десятибальною системою, він лише переповідає отримані дані й відразу інтерпретує їх, не оформлюючи їх у належний спосіб, з позначенням віку і статі опитаних, не створює відповідні таблиці та графіки. Те саме стосується запропонованої ним методики діагностики рівня творчих здібностей, то вона описана доволі детально. Однак відсутні посилання на конкретні дослідження та результати її застосування, й загалом у самій праці не наводиться ніяких кількісних даних про її валідність і надійність. Часто важко зрозуміти, аналіз саме якого матеріалу здійснюється: чи йдеться про інтроспекцію та реконструкцію власного досвіду та досвіду колег, чи про результат інтерпретації результатів використання психодіагностичної методики чи, навпаки, анкетування. Єдиним джерелом належного цитування є праці відомих науковців Н. Віннер, Ч. Дарвін та ін., спогади про своє життя та професійне становлення. Тож важко відмовитися від переконання, що праця В. Роменця є суто теоретичною розвідкою, чи навіть міркуванням на заявлену тему з висновками, походження яких нез'ясоване та подекуди довільне.

На сторінках праці В. Роменця чимало міркувань про наукове пізнання як таке, а також про психологічне пізнання, особливості та обмеження експериментального методу, проблему редукціонізму. Подекуди виникає враження недостатньої структурованості тексту, наявності значного доробку теоретичних питань. Суттєві незручності у взаємодії з текстом створює відсутність чіткого виокремлення етапів становлення творчих здібностей студентів, причому передумови для такого виокремлення є. Під час знайомства з міркуваннями Володимира Андрійовича про ідеал науковця, про ставлення до наукових проблем, виникнення та подальший розвиток інтересу до науки в молодій людини, про динаміку відтворення чужих думок, про їхнє наслідування та оригінальну наукову роботу виникає доречне бажання побачити чітку ієрархію і наступність етапів розгортання зацікавленості науковою творчістю, яка би надавала читачеві короткий опис кожного з них і презентувала роздуми автора зручним для розуміння та запам'ятовування чином.

Висновки “емпіричної частини” загалом теоретичної розвідки В. А. Роменця потребують реконструкції за сучасних соціокультурних умов, оскільки ситуація з мотивацією та стимулами до креативності студентів через якісну зміну технічних можливостей до пізнання і суспільні трансформації є нині істотно іншою.

До того ж довільна стилістика тексту може напружувати читача, який звик до значно структурованішого та ясного стилю наукових статей, які відповідають вимогам сьогочасних журналів. Водночас відрадно констатувати, що обговорювана праця не містить тих недоліків, які властиві теперішнім, структурно й термінологічно заформалізованим, публікаціям. Це прямолинійність та формальний стиль написання, відсутність змісту, глибшого за очевидний і подвійного смислового навантаження, через що подібні статті часто-густо немає сенсу перечитувати. Для нас очевидно, що класичний стиль у науці, властивий Володимирі Роменцю, є виразом яскравого філософського мислення, яке йде вельми оригінальними шляхами та не може бути до кінця обмеженим прокрустовим ложем формальних вимог до публікацій без втрати своєї унікальної цінності.

Насамкінець зауважимо, що класичні тексти у науці перечитуються та наново інтерпретуються залежно від рівня володіння читачем матеріалом, навчають його професійному мисленню, хоча і неявно, імпліцитно, не втрачають своєї вагомості навіть тоді, коли їхні емпіричні передумови вже застаріли, або були спростовані. На наше переконання, безумовною користю від знайомства з працею В. Роменця буде усвідомлення читачем можливості застосування якісних методів у психологічному дослідженні, тобто особистісне прийняття тієї позиції, що у власному пізнанні треба спиратися не лише на цифри, а й на дані, виражені вербально, які не варто подавати у кількісному вигляді. Можна не погоджуватись із тезою про “тестову манію” в сучасній психології, однак навряд чи є сенс відмовлятися від феноменології та змістовно широких і витончених інтерпретацій, які на сторінках своєї праці легітимізує талановитий науковець.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. М'ясоїд П. А., Шатирко Л. О. Життя і творчість В. А. Роменця // Академік В. А. Роменець: творчість і праці: зб. ст. Київ : Либідь, 2016. С. 17-34.

2. Роменець В. А. Виховання творчих здібностей у студентів. Київ : Вища школа, 1973. 96 с.

3. Роменець В. Виховання творчих здібностей у студентів. *Психологія і суспільство*. 2018. №. 3-4. С. 178-223.

4. Титаренко Т. М. Життєвий вибір у концепції В. А. Роменця // Загальна психологія : Хрестоматія. Скрипченко О.В. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/77874-t-m-titarenko-jittviy-vibr-u-kontsepts-v-a-romentsya.html>

5. Abdulla A. M., Cramond B. After six decades of systematic study of creativity: what do teachers need to know about what it is and how it is measured? *Roepers Review*. 2017. Т. 39. №. 1. С. 9-23.

6. Asakavičūtė V. Cultural Crisis as a Decline in Human Existential Creativity. *Cultura*. 2018. Т. 15. №. 1. С. 65-83.

7. Bogers M., Foss N. J., Lyngsie J. The “human side” of open innovation: The role of employee diversity in firm-level openness. *Research Policy*. 2018. Т. 47. №. 1. С. 218-231.

8. Laguia A., Moriano J. A., Gorgievski M. J. A psychosocial study of self-perceived creativity and entrepreneurial intentions in a sample of university students. *Thinking Skills and Creativity*. 2019. Т. 31. С. 44-57.

9. Nelson B., Rawlings D. Relating schizotypy and personality to the phenomenology of creativity. *Schizophrenia bulletin*. 2008. Т. 36. №. 2. С. 388-399.

10. Ohly S. Promoting Creativity at Work—Implications for Scientific Creativity. *European Review*. 2018. Т. 26. №. 1. С. 91-99.

11. Park N. K., Chun M. Y., Lee J. Revisiting individual creativity assessment: Triangulation in subjective and objective assessment methods. *Creativity Research Journal*. 2016. Т. 28. №. 1. С. 1-10.

12. Stoeber J. et al. Passion and motivation for studying: predicting academic engagement and burnout in university students. *Educational Psychology*. 2011. Т. 31. №. 4. С. 513-528.

13. Taylor K., Fletcher I., Lobban F. Exploring the links between the phenomenology of creativity and bipolar disorder. *Journal of affective disorders*. 2015. Т. 174. С. 658-664.

REFERENCES

1. Miasoid, P. A. & Shatyрко, L. O. (2016). Zhyttia i tvorchist V. A. Romentsia. *Akademik V. A. Romenets: tvorchist i pratsi* [The life and work of V. A. Roments. *Academician V. A. Roments: creativity and labor*]. Kyiv: Lybid. 17–34 [in Ukrainian].

2. Romenets, V. A. (1973). *Vykhovannia tvorchykh zdibnostei u studentiv* [Education of students creative abilities]. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].

3. Romenets V. (2018). *Vykhovannia tvorchykh zdibnostei u studentiv* [Education of students creative abilities]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and Society*. 3–4. 178–223 [in Ukrainian].

4. Tytarenko, T. M. (2008). Zhyttieviy vybir u kontseptsii V. A. Romentsia. *Zahalna psykhologhiia: Khrestomatiiia*. Skrypchenko O.V. (Ed.). <http://westudents.com.ua/glavy/77874-t-m-titarenko-jittviy-vibr-u-kontsepts-v-a-romentsya.html> [in Ukrainian].

5. Abdulla, A. M. & Cramond B. (2017). After six decades of systematic study of creativity: what do teachers need to know about what it is and how it is measured? *Roepers Review*. Vol. 39. No 1. 9–23 [in English].

6. Asakavičūtė, V. (2018). Cultural Crisis as a Decline in Human Existential Creativity. *Cultura*. Vol. 15. No 1. 65–83 [in English].

7. Bogers, M. & Foss, N. J. & Lyngsie, J. (2018). The “human side” of open innovation: The role of employee diversity in firm-level openness. *Research Policy*. Vol. 47. No 1. 218–231 [in English].

8. Laguia, A. & Moriano, J. A. & Gorgievski M. J. (2019). A psychosocial study of self-perceived creativity and entrepreneurial intentions in a sample of university students. *Thinking Skills and Creativity*. Vol. 31. 44–57 [in English].

9. Nelson, B. & Rawlings, D. (2008). Relating schizotypy and personality to the phenomenology of creativity. *Schizophrenia bulletin*. Vol. 36. No 2. 388–399 [in English].

10. Ohly, S. (2018). Promoting Creativity at Work—Implications for Scientific Creativity. *European Review*. Vol. 26. No 1. 91–99 [in English].

11. Park, N. K. & Chun, M. Y. & Lee, J. Revisiting individual creativity assessment: Triangulation in subjective and objective assessment methods. *Creativity Research Journal*. 2016. Vol. 28. No 1. 1–10 [in English].

12. Stoeber, J. (Ed.). (2011). Passion and motivation for studying: predicting academic engagement and burnout in university students. *Educational Psychology*. Vol. 31. No 4. 513–528 [in English].

13. Taylor, K. & Fletcher, I. & Lobban, F. (2015). Exploring the links between the phenomenology of creativity and bipolar disorder. *Journal of affective disorders*. Vol. 174. 658–664 [in English].

АНОТАЦІЯ

Данилюк Іван Васильович, Ягієв Ілля Ігорович.

Школа виховання творчих здібностей В. А. Роменця: витоки успіху.

Володимир Андрійович Роменець (1926-1998) – важлива постать в українській психології, автор фундаментальних праць з історії психології, психології творчості, теоретичних та методологічних засад гуманітарного пізнання. Висока оцінка наукових досягнень водночас потребує конструктивного аналізу його доробку, витлумачення останнього з огляду на сучасні тенденції розвитку науки і культури. Перевидання праці В. Роменця 1973 року “Виховання творчих здібностей у студентів” (2018. №3-4) стимулює психологів до канонів філософського мислення. Це підтверджує здійснений ученим феноменологічний аналіз еволюції інтересу до науки з боку молодих людей (абітурієнтів та студентів відділення психології університету), що ґрунтований на реконструкції етапів їхнього захоплення науковим пізнанням. Доведено, що входження молоді у сферу інтелектуального пошуку супроводжується її особистим напруженням між ідеалом усебічної розвинутості та обов’язковістю фахової спеціалізації. Особа персоналізує науку, енциклопедичність, обізнаність, розглядає її як індивідуальний проєкт окремих досягнень у пізнанні істини визначних дослідників. У подальшому відбувається ускладнення

та “демократизація” образу науковця, що пов’язано з персональною кризою досягнення обмежень наукового пізнання. У праці В. Роменця проаналізовано деякі західні підходи до креативності, зокрема роботи Дж. П. Гілфорда, Е. П. Торранса та Г. Гутмана, які піддані критиці або за надмірні метафізичність та натурфілософію, або за “тестову манію”. Загалом психодидактичне вивчення творчості в аналітичному досвіді В. Роменця спирається на анкетування і спостереження, які стосувалися лише абітурієнтів та студентів відділення психології філософського факультету Київського університету імені Тараса Шевченка, що не дає підстав для широких узагальнень. До того ж він не приділяє належної уваги опису програми власного емпіричного дослідження, не вказує на формування та склад вибірки, часові межі експериментування та ін. Те саме стосується запропонованої ним методики діагностики рівня творчих здібностей. Тому на часі актуальною є розробка чіткості ієрархії та послідовності етапів розгортання інтересу до наукової творчості, яка би надала короткий опис кожного з них. Водночас аргументовано, що класичний стиль дослідницької діяльності в науці, властивий Володимиру Роменцю, становить своєрідний канон філософського мислення, яке йде вельми оригінальними шляхами та не може бути до кінця обмеженим формальними вимогами до публікацій без втрати своєї виняткової змістовності, концептуальної цілісності та дидактичної значущості.

Ключові слова: Володимир Роменець, наука, творчість, творчі здібності, генетична психологія, особистість, виховання, феноменологічний метод, креативність, українська психологія.

ANNOTATION

Ivan Danyliuk, Illya Yahiyayev

V. A. Romenets' school of creative abilities education: the origins of success.

Volodymyr Andriyovych Romenets (1926–1998) – is an important figure in Ukrainian psychology, author of fundamental works on the history of psychology, psychology of creativity, theoretical and methodological foundations of humanitarian cognition. High evaluation of scientific achievements at the same time requires a constructive analysis of his work, interpretation of the last taking into account modern trends in the development of science and culture. Republication of V. Romenets' work in 1973 “Educating the students' creative abilities” (2018 No. 3-4) stimulates psychologists to the canons of philosophical thinking. This is confirmed by the phenomenological analysis carried out by the scientist on the evolution of

interest in science by young people (university entrants and students of the psychology department of the university), which is based on the reconstruction of the stages of their admiration for scientific cognition. It is proved that the entry of young people into the field of intellectual search is accompanied by her personal tension between the ideal of comprehensive development and the necessity of professional specialization. A human personalizes science, encyclopedicity, awareness, considers it as an individual project of some achievements in the cognition of truth of outstanding researchers. In further, there is a complication and “democratization” of the scientist's image, which is connected with the personal crisis of comprehension the restrictions of scientific cognition. Some of the Western approaches to creativity are analyzed in the work of V. Romenets, including works of J. P. Guilford, E.P. Torrance and G. Gutman, are criticized either for excessive metaphysics and natural philosophy, or for “test mania”. In general, the psychodidactic study of creativity in the analytical experience of V. Romenets is based on questionnaires and observations that is concerned only students of psychology department of philosophy faculty of Kyiv University named after Taras Shevchenko, which doesn't give any grounds for wide generalizations. In addition, he doesn't pay enough attention to the description of the program of his own empirical research, doesn't indicate on the formation and composition of the sample, the time limits of experimentation, etc. The same applies to his proposed methodology for diagnosing the level of creative abilities. That's why it is relevant a development of the hierarchy's clarity and the sequence of stages of the interest deployment in scientific creativity, which would provide a brief description of each of them. At the same time, it is reasoned that the classical style of research activity in science, which is inherent to Volodymyr Romenets, is a kind of canon of philosophical thinking, which goes in very original ways and can not be completely restricted by formal requirements to publications without losing its exceptional content, conceptual integrity and didactic significance.

Key words: Volodymyr Romenets, science, creativity, creative abilities, genetic psychology, personality, upbringing, phenomenological method, Ukrainian psychology.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Гусельцева М.С.,
д. психол. н., проф. Шандрук С.К.**

**Надійшла до редакції 12.05.2019.
Підписана до друку 16.05.2019.**

Бібліографічний опис для цитування:

Данилюк І.В., Ягієв І.І. Школа виховання творчих здібностей В. А. Роменця: витоки успіху. Психологія і суспільство. 2019. №1. С. 116–122. <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.116>

НАШІ АВТОРИ

Михайло Бахтін (1895–1975) – російський та український філософ, літературознавець і мистецтвознавець, доктор філологічних наук, професор Мордовського університету імені М.П. Огарьова, автор оригінальної теорії поліфонійного роману.

Віктор Москалець – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та клінічної психології Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника, член редакційної колегії і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Івано-Франківськ.

bober.if@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2715-1023

Ольга Глушко – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро.

olga.glushko.psy@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1543-064X

ResearcherID: T-1129-2017

Оксана Байєр – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро.

bayer.oxana@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0651-1472

ResearcherID: C-9394-2016

Іван Тітов – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, м. Полтава.

titovpsy@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5529-1568

Євген Карпенко – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Львівського державного університету внутрішніх справ, м. Львів.

psiholog_pp@ukr.net

ORCID: 0000-0002-4046-0410

ResearcherID: E-7915-2016

Арсен Липка – менеджер з адміністративної діяльності та магістр з управління соціальним закладом, аспірант кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, м. Тернопіль.

ndi_mevo@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-1981-4675

Сергій Болтівець – доктор психологічних наук, професор, керівник реабілітаційних програм Клініки

активної терапії особливих станів, голова Українського товариства гіпнозу, заступник головного редактора і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Київ.

boltivetssergij@i.ua

ORCID: 0000-0003-4432-5272

ResearcherID: U-3069-2018

Аарон Темкін Бек – американський психотерапевт, доктор медицини, професор психіатрії Пенсильванського університету, засновник напрямку когнітивної психотерапії, всесвітньовідомий фахівець у сфері лікування депресій, м. Провіденс (США).

info@beckinstitute.org

ORCID: 0000-0001-9669-0138

Мирослава Гасюк – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та клінічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ.

mosiahas74@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6277-7726

ResearcherID: D-6151-2019

Роксолана Несерак – кандидат медичних наук, доцент кафедри внутрішньої медицини №2 та медсестринства Івано-Франківського національного медичного університету, м. Івано-Франківськ.

mosiahas74@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4062-0939

ResearcherID: D-5995-2019

Ольга Флярковська – кандидат педагогічних наук, начальник відділу психологічного супроводу та соціально-педагогічної роботи ДНУ “Інститут модернізації змісту освіти”, м. Київ.

fliarkovska@ukr.net

ORCID: 0000-0001-9461-4035

Іван Данилюк – доктор психологічних наук, професор, заслужений працівник освіти України, декан факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ.

dank07@ukr.net

ORCID: 0000-0002-6522-5994

ResearcherID: B-9146-2019

Ілля Ягієв – кандидат психологічних наук, асистент кафедри загальної психології психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ.

askamah@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1432-6821

ResearcherID: H-2453-2018

<https://doi.org/10.35774/pis2019.01>

PSIHOLOGIÀ Ì SUSPÌL'STVO
(PSYCHOLOGY & SOCIETY)

Ukrainian scientific magazine

Founder and publisher: **Ternopil National Economic University**

Co-publisher: **Institute of social and political psychology of NAPS of Ukraine,**
Faculty of psychology Taras Shevchenko national university of K yiv

Chairman of editorial advice: **Krysovatyi Andriy** (Professor, Doctor of Economics, Ternopil national economic university)

Chief editor: **Movchan Volodymyr** (Professor, Doctor of Economics)

Editor: **Furman Anatoliy V.** (Professor, Doctor of Psychology, Ternopil national economic university)

Co-editors: **Boltivets Serhii** (Professor, Doctor of Psychology, Ukrainian Society of Hypnosis),

Furman Oksana (Professor, Doctor of Psychology, Ternopil national economic university)

Executive editor: **Moskal Yuriy** (Ternopil national economic university)

Executive secretary: **Kolisnyk Nadiya** (Ternopil national economic university)

Editorial board:

Karpenko Zinoviya (Professor, Doctor of Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University)

Maksymenko Yuriy (Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian national pedagogical university named after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky)

Moskalets Viktor (Professor, Doctor of Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University)

Myasoyid Petro (Ph.D., Associate Professor, Poltava Specialized Boarding School No. 2),

Panok Vitalii (Professor, Doctor of Psychology, Ukrainian Scientific-Methodological Center for Practical Psychology and Social Work)

Polunin Oleksiy (Professor, Doctor of Psychology, Kyiv National University of Trade and Economics)

Savchyn Myroslav (Professor, Doctor of Psychology, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University)

Sannikova Olha (Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian national pedagogical university named after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky)

Tatenko Vitaliy (Professor, Doctor of Psychology, Institute of social and political psychology of NAPN of Ukraine)

Tomchuk Mykhaylo (Professor, Doctor of Psychology, Vinnytsia academy of continuous education)

Shandruk Serhiy (Professor, Doctor of Psychology, Ternopil national economic university)

Shevchenko Nataliya (Professor, Doctor of Psychology, Zaporozhzhia national university)

Shcherban Tetiana (Professor, Doctor of Psychology, Mukachevo state university)

Yatsenko Tamara (Professor, Doctor of Psychology, Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University)

Viera Bacova (Professor, Doctor of Psychology, Institute of experimental psychology of AS Slovakia)

Guseltseva Marina (Professor, Doctor of Psychology, Psychological institute RAO, Russian Federation)

Kluwe Rayner H. (Professor, Doctor of Psychology, Hamburg university, Germany)

Racu Igor (Professor, Doctor of Psychology, Ion Creanga State Pedagogical University of Chisinau, Moldova)

Tratch Roman (Professor, Doctor of Psychology, American psychological association, USA)

Address:

9 Lvivska Street, 5, Ternopil, 46009, Ukraine

call: +38-097-442-75-95;

e-mail: a.furman@tneu.edu.ua

<http://pis.tneu.edu.ua>

Registration: KV # 15617-4089 PR 2009.25.12

ISSN 2523-4099 (Online)

ISSN 1810-2131 (Print)

Subscription index: 21985

ISSN 1810-2131

9 771810 213003